

Keel ja Kirjandus

12
2021

KRISTIINA PRAAKLI, TAAVI PAE
Tulitore Õ

ENE VAINIK
Sõna-assotsiatsioonide võrdlus

TIIT HENNOSTE
Eesti kirjanduse harud

LYDIA RISBERG
Jonnakas *kostuma*

ENEKEN LAANES
Jaan Krossi kirjadest

KOLLEGIUM

**Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste,
Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk,
Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk,
Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim**

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Maria-Maren Linkgreim**, maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Vivian Siirman**, vivian@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Kohtu 6, 10130 Tallinn**
telefon: **6449 126** (üldnumber), **6449 228** (peatoimetaja)
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**.
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**.

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse
registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse EBSCO, Linguistics & Language
Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography
(Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals
Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online
Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise
Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: Tallinna Raamatutrükikoda, Laki 26, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441

e-ISSN 2346-6014

DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXIV AASTAKÄIK

12
2021

SISUKORD

ARTIKLID

- KRISTIINA PRAAKLI, TAAVI PAE. **Õ** 1035
- ENE VAINIK. **Muutuv meel. Aastatel 1973–1974 ja 2016–2018 kogutud sõna-
assotsiatsioonide võrdlus** 1058

SÕNA

- LYDIA RISBERG. **Jonnakas kostuma** 1078

PÄEVATEEMA

- TIIT HENNOSTE. **Vaid üks eesti kirjandus?** 1086

VÄITEID JA VASTUVÄITEID

- ENN ERNITS. **Veel Joachim Salemanni eestikeelsest paarisvärsist** 1090

RAAMATUID

- JOOSEP SUSI. **Filosoofi surm on luuletaja sünd** 1093
- SIIM LILL. **Uni on elu nägu** 1096
- ENEKEN LAANES. **Uued lisandused Krossi kirjanikukuvandile, pealekauba teda
ümbritsenud naiste aredad lood** 1099
- AVE MATTHEUS. **Lugu Balti saatuseühtsusest** 1105
- SANTERI JUNT'TILA, PETRI KALLIO. **Eesti keel läks ajalukku** 1110
- Lühidalt** 1116

RINGVAADE

- Lühikroonika** 1117
- Kaitstud doktoritööd** 1119

CONTENT

ARTICLES

KRISTIINA PRAAKLI, TAAVI PAE. Das Ö	1035
ENE VAINIK. The changing mind: A comparison of word associations gathered in the years 1973–1974 and 2016–2018	1058

WORDS

LYDIA RISBERG. Kostuma and kostma: A century's journey to synonym	1078
--	------

FOCUS

TIIT HENNOSTE. What is Estonian literature?	1086
--	------

PRO ET CONTRA

ENN ERNITS. Once more on an Estonian double verse by Joachim Salemann	1090
--	------

BOOKS

JOOSEP SUSI. Straddling between poetry and philosophy (Mart Kangur. Armkude. Tallinn: Sõnahulgus, 2021. 72 lk; Mart Kangur. Kellegi teisenä. Tallinn: Sõnahulgus, 2021)	1093
SIIM LILL. Probing the dreamlife (Eva Koff. Kirgas uni. Tallinn: Härra Tee & proua Kohvi, 2021)	1096
ENEKEN LAANES. New addenda to the writer's image of Jaan Kross, plus some clear cut stories about the women around him (Jaan Kross. Kallid krantsid. Kirjad vangilaagristest ja asumiselt Siberist 1946–1954. Koostanud ja kommenteerinud Eerik-Niiles Kross. Tallinn–Tartu–Brüssel: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 2021)	1099
AVE MATTHEUS. The Baltic unity of fate: on the monograph History of Baltic literary culture I (Balti kirjakultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad. Koostanud Liina Lukas. Autorid Vahur Aabrams, Meelis Friedenthal, Tiina-Erika Friedenthal, Katre Kaju, Tiina Kala, Kairit Kaur, Martin Klöker, Lea Leppik, L. Lukas, Anu Mänd, Pärtel Piirimäe, Ulrike Plath, Aivar Põldvee, Tiitu Reimo, Aiga Šemeta, Jaan Undusk, Kristi Viiding. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021)	1105
SANTERI JUNTILA, PETRI KALLIO. The Estonian language has gone down in history (Küllil Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso. Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu VI.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020)	1110
Annotations	1116

REVIEW	1117
--------------	------

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

EKA = Eesti Kunstiakadeemia; **EKI** = Eesti Keele Instituut; **ERM** = Eesti Rahva Muuseum; **f** = fond; **HTM** = Haridus- ja Teadusministeerium; **m** = mapp; **s** = säilik; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool.

KEELED:

blt = balti; **grm** = germaani; **hlms** = hilislaanemeresoome; **ingl** = inglise; **kr** = kreeka; **lad** = ladina; **sks** = saksa.

KRISTIINA PRAAKLI, TAAVI PAE

Eesti keele kasutajat kõnetab kõigist häälikutest ja tähemärkidest enim õ, olles märgi tarvituselevõttust kakssada aastat hiljemgi uurijate ja avalikkuse tähelepanu all. 2016. aastal tähistati Tabiveres ja Äksis konverentsiga¹ õ-märgi 200. sünnipäeva. Paar aastat hiljem tähistati Ida-Saaremaal õ ja ö häälikupiir turismiobjekti nn pruuni sildiga, aluseks Theodor Kaljo magistritöö (1928a, 1928b). Maanteeameti nõudel sildid küll eemaldati, kuid samas paigas avati 2020. aasta novembris kohaliku omavalitsuse eestvõttel häälikulist üleminekuala märkiv viiemeetrine piiritähis (vt Pae 2021). Algatus pälvis 2020. aasta keeleteo konkursil rahvaauhinna. Samuti on õ-märgis nähtud turunduspotentsiaali ning tehtud ettepanekud selle kasutamiseks päranditurismis (vt Valk jt 2021: 30). Pisut varasemast ajast võib meenutada laiemat avalikkust puudutanud mõttevahetust piirkondlike keelte ning nende hääldusjoonte sobivusest rahvusringhäälingusse (vt Kooli 2012; Vinni 2012).

Siinset kirjatööd inspireeris märgi jätkuv atraktiivsus, esiletõst ja kasutus eri algatustes ja eesmärkidel. Teema paremaks adumiseks käsitleme kõigepealt märgi õ loomist ning tarvituselevõttu kirjalikes tekstides, seejärel märgi (Saaremaa näitel kontrastina ö) praegusaegseid rakendusi ja esitlusviise. Kirjutise laiem eesmärk on sidusa teadmusloo vahendusel avada ja mõtestada tähemärgi loomise sügavamad tausta, näidata uusi uurimishorisonte ning ärgitada uurijaid heitma pilku kirjakeele ja õ näitel ka suulise kõne käsitlemata probleemidele.

õ-märgi loomisloogu on keelekorralduse (ingl *language corpus planning*; Ferguson 1968) küsimus. Häälikule kirjaliku kuju andmist võib keelekorralduslikus võtmes kirjeldada mõiste *kirjamine* (Raag 2008: 13–14) kaudu. Selle eri toimingute teel tehakse nähtamatu nähtavaks ning suulisest elemendist saab iseseisvat tähendust kandev suhtlusvahend ka kirjalikus tarvituses. Keelearendustegevustest hõlmab see tähemärgi lisamist kirjasüsteemi, õigekirjapõhimõtete väljatöötamist ning kaasajastamist, samuti staatuse ja keeleõppe korralduse küsimusi (lähemalt Raag 2008: 14–18). Ajastuomased trükitehnilised võimalused lisavad diskussioonile tehnoloogilise mõõtme. Ortograafia on alati ka identiteedi, ideoloogia ja poliitika küsimus (Sebba 2007, 2012: 2–3; Järlehed, Jaworski 2015: 117–119). Tänapäeva keelemaastike (Landry, Bourhis 1997: 25) näitel heidavad tähemärgi (ja hääliku) esitlusviisid valgust õ (ja mitte-õ) laiematele konnotatsioonidele, peegeldades muu hulgas keeleüksuste vahendusel toimuva identiteedilooma aspekte.

õ pole ainus tähemärk, mis on diskussioone tekitanud. Siinkohal on paslik meenutada vokaalide ä, ö, ü kirjanepäike eesti keele vanemais allikais (Kobolt 1929:

¹ Ettekannete põhjal valmis mitu artiklit (Kingisepp 2017; Taal 2017; Pae 2018; Teras 2018). Artikliteks jäid vormistamata Kristiina Praakli ja Fred Pussi ettekanded. Põgusalt peatume nendel teemadel siinses kirjutises.

160–161; Pöldvee 2010: 339), XX sajandi keelekorraldusest *ü~y* ja *v~w* märkimise küsimusi (Tauli 1968: 165–166; Päll 2017) ning võru kirjaviisi arendustöös vaidlusi põhjustanud *q*-märki (Tender, Kasak 1995; Tender jt 1996: 606–608). Rahvusvahelistest näidetest tuletagem meelde Saksa õigekirjareformi (1996) arutelusid grafeemi *ß* asjus (vt Johnson 2012; muude keelte kohta Sebba 2012: 6–9).

õ-d on varem käsitletud keeleajaloo, foneetika-fonoloogia, ajaloolise sotsiolingvistika, samuti neuroteaduste vaatest (nt Kaljo 1928a, 1928b; Kask 1932, 1976; Ariste 1947: 20–38; Viitso 1978; Wiik 1986; Näätänen jt 1997; Kingisepp 2017; Pae 2018; Teras 2018). Siinse artikli väärtus ja uudsus seisneb mitme teema edasiarenduses (nt märgi *õ* kasutuselevõtt kirjalikes tekstides), teisalt tähemärgi tänapäevastes esitlusviisides, mis praegusel meediastumise ajastul viitavad muu hulgas *õ* (ja ka *ö*) laiimatele tähendustele.

Artikkel on kirjutatud ajaloolise ja nüüdisaegse sotsiolingvistika raamistikus. Uurimismaterjalina kasutame XIX–XX sajandil kirjutatud-trükitut: Otto Wilhelm Masingu ja Johann Heinrich Rosenpläneri kirjavahetust (1814–1832), valikut ajakirjandustekste ja õppematerjale; nüüdisajast avaliku ruumi silte, tähiseid ja tekste, rakendades kvalitatiivse sisuanalüüsi põhimõtteid. Anname ülevaate senistest käsitlustest. Artikli esimeses peatükis võtame vaatluse alla *õ* tähemärgi taga peituvat häälikku. Teises peatükis vaatleme tähemärgi loomislugu, kolmandas *õ*-märgi jõudmist kirjalikesse tekstidesse. Neljas peatükk keskendub tähemärgi tänapäevastele konnotatsioonidele.

1. „Wääänkem moka poolele lahhti ja õõritades häälitagem – õõ!” ehk *õ* kui häälik

Pealkirjas kasutatud tsitaat Põide pastori Karl Nikolai von Nolckeni aabitsast (1873: 28) on üks paljudest eesti keele varasemate häälduskäsitluste näidetest. Õppematerjalide autorid, eesti keelt teise või võõrkeelena kõnelenud valdavalt saksa päritolu pastorid-misjonilingvistid küll teadvustasid Eesti kohalikele keeltele omaseid, saksa keelest puuduvaid või lahknevaid häälikuid ja hääldusnähtusi (nt kvaliteet, pikkus), tajumata alati nende erisusi ja funktsioone (vt ka Metslang, Habicht 2019: 111–112). Seda kirjeldab tabavalt Aivar Pöldvee (2010: 342): „Parim näide on *õ*-häälik, mis oli saksa kõrvale nõnda ebaloomulik, et sellest ei tehtud kaua isegi probleemi.”

Eesti keele häälduse keerukusele viitavad juba esimeste grammatikate autorid. *õ*-häälikut neis eraldi ei mainita, küll aga viitab sellele illustratiivne aines: Anton Thor Helle (1732: 3) toob näiteks mõne tänapäeva kirjapildis *õ*-lise sõna (tekstis kujul *tõeste* 'tõesti' ja *õe õe*), rõhutades, et neis tuleb hääldus omandada vaid kombe (sks „nur *ex usu*”) või kuulmise („aus dem Gehör”) järgi. Vokaalide keerukusele viitab ka August Wilhelm Hupel (1780: 2), nimetades sõnu, kus vokaalide ebatäpsus võib muuta sõna tähendust (nt *sõawäggi* > *seawäggi*).² Hääliku teaduslike kirjeldus-

² Vanas kirjakeeles tähistavad *õ-d* kas teised tähemärgid (nt *o, ö, e, a, ä*), nende kombinatsioonid (nt *oe*) või tänapäeva kirjakeelest puuduvad märgid (lähemalt Ehasalu jt 1997: 18).

teni jõuti XIX sajandi lõpus (ülevaated uurimisloost Kask 1932, 1976; Ariste 1946: 54–56; Kingisepp 2017).

Hääldusvaliteedilt on *õ* suurima varieeruvusega vokaal eesti keeles (Teras 2018: 228; vt ka Wiik 1986), mille hääldus võib kõnelejati vahelduda nii ühiskeeles, kohalikes kui ka õppijakeeltes. Häälduslaadilt on *õ* ümardamata (illabiaalne) kõrge [u] või keskkõrge [ɤ] tagavokaal (vt Asu jt 2016: 18–19, 27 ja sealseid viiteid). Lihtsustatult tähendab see, et *õ* artikulatsioonis ei ümardata huuli *ö*, *o* või *u* vokaalidega sarnasse asendisse. Seevastu *õ* [ø] on labiaalne keskkõrge eesvokaal (vt Asu jt 2016: 19, 25 ja sealseid viiteid).

Hääldustehniliselt tuleneb *õ* variatiivsus keeleselja tõusuastmest, keele ees- või tagapoolsusest ning huulte asendist (lähemalt Teras 2018). Teisalt pole *õ* erinevad häälduskujud öeldust arusaamisel probleemiks (v.a kontekstiväliselt mõningate minimaalpaaride puhul, nt *mõla–mõla*). Mis tahes keeleüksuste, nagu ka häälikute variatsioone mõjutavad kõnelejaga vahetult seotud tunnused (nt sugu, vanus, elukoht, haridus), samuti suhtlussituatsioonilised (nt suhtlusolukord ja -tegevused) ning sõnastruktuurilised asjaolud (nt häälikute paiknevus ja järgnevus sõnas). Eesti keelt teise või võõrkeelena kõnelejal on *õ* artikulatsioonis oluline kõneleja esimese keele häälikulise struktuuri ühisosa eesti keelega, kõneleja suutlikkus tajuda ja eristada võõraid häälikuid ning neid hääldada (lähemalt Asu jt 2016: 42–47; ka Meister, Meister 2019).³

Eesti keelealal esineb *õ*-häälik enamikus keelekujudes (vt Teras 2018: 229), detailsemad ülevaated nt lõunaestli või kirderanniku keeletavade kohta leiab vastavatest kokkuvõtetest-analüüsides (nt Pall 1987; Must 1987; Parve 2000; Pajusalu jt 2003; Hagu, Pajusalu 2021). Lääne-Eesti saartel kõneldavates keelekujudes on *õ* (ja ka *ö*) kasutus nüansirikkam. Saarte murdes esineb *õ* Kihnus ja Muhus, Saaremaal hõlmab *õ* traditsiooniline esinemisala Põide kihelkonna ida- ja lõunaosa, mujal Saaremaal on esinenud *ö* ja selle variandid (vt Grünthal 1911: 61–63; Parbus 1967: 419; Pall 1987; Niit 2004, 2007). Vokaali varieerumine on ühtlasi kõnekaim erinevus Saaremaa idaosa ning Lääne- ja Kesk-Saaremaa hääldusnähtuste vahel (lähemalt Niit 2002: 478, 2004: 50–57).⁴

Miks *õ* Saaremaaga seotud kõnelejate suulises kõnes varieerub ning paikkonniti puudub? Kunagise hääldusmuutuse tulemusena iseloomustab Saaremaa vokaalisüsteemi *õ* labialiseerumine ja sulandumine *ö*-ga (Ariste 1931: 77–78; vt ka Parbus 1967: 419; Pall 1987). Hääldusmuutuse põhjuste osas on erinevaid seisukohti: seda on püütud selgitada nii keelesiseste, keelekontaktidest johtuvate (rootsi keele mõju, keelevahetus) kui ka keeleväliste (maastik, administratiivsed piirid, ränne) asjaolude kaudu (nt Grünthal 1911: 64–65; Kaljo 1928b: 114–115; Ariste 1931; Hennoste,

³ E2 õppematerjalides jagatakse *õ* kohta detailseid hääldusjuhiseid (nt Kraut 2000: 35–36; Remes 2015: 28). Hannu Remes selgitab *õ* artikulatsiooni soome keele kõnelejale sedasi: eesti *õ* ei ole labiaalne ehk huulvokaal nagu *u*, *o* ja *ö*, vaid illabiaalne tagavokaal, mida hääldades on huuled *e*-hääliku moodi avatud/laiad ning keel on *u* asendis (st huuli ei ümardata).

⁴ Suulisest keelest puuduv *õ* ei mõjuta (üldjuhul) hääliku tähistamist õigekirjas. Küll aga võib kirjalikus kasutuses avalduda hüperkorrektsus, st *õ* kirjutatakse ka nendes sõnades, kus kirjakeeles esineb *ö* (Kristiina Praakli vestlused Saaremaa üldhariduskoolide eesti keele õpetajatega sügisel 2020; vt ka Ariste 1946: 55).

Pajusalu 2020: 72–74). Paul Ariste peatub rootsi keele võimalikul mõjul oma väitekirjas ja mitmes artiklis. Loode-Eesti ja saarte hääldusnähtusi vaagides nendib ta, et kontaktkeele mõju ulatus ja päritolu on ebaselge: „[---] rootsi mõju oletamisega ei või minna liialt kaugelt” (Ariste 1931: 75). Vokaalide osas olevat seos rootsi keelega siiski selgem. Analüüsides õ levikut Noarootsi ja Risti näitel, esinevat häälik just rootsikeelse elanikkonnaga külates. Siiski peab ta tõenäolisemaks muutust keelevahetuse tulemusel: „[---] eesti keelt kõnelema hakanud rootslane asendas võhivõõra hääliku õ tuntuma lähedamal seisvaga, mis järglasile jäi külge traditsioonina, pärandisena” (Ariste 1931: 78), neilt lähtunud õ levis ka saarte nendele aladele, kus elanike otsekontaktid rootsi keele kõnelejatega puudusid.

Tiit-Rein Viitso hinnangul pööras Ariste hääldusmuutusele (st õ sulandumisele õ-sse Hiiumaal ja Kesk-Saaremaal) väärilist tähelepanu, kuigi häälduse muutumise motiivid jäävad Aristel ebaselgeks. Rootsi keele mõju peab Viitso ebatõenäoliseks (põhjusel, et õ-d ei tekkinud eestirootsi keeles, v.a Naissaarel), veelgi ebaselgem on tema hinnangul õ-hääliku õ-sse sulandumise põhjus Hiiumaal ja Kesk-Saaremaal. Viitso ei välista, et mingil ajal muutus õ hääldamine paiguti mitteprestiižseks (kuid säilis Ida-Saaremaal). (Viitso 2008: 100–102, vt ka 2003: 158) õ võimalikku suuremat prestiižsust keelealal märgib ka Theodor Kaljo (1928b: 115), tuues näiteid õ-lise kõne varjamise kohta. Omaette küsimus on, mis asjaolud on võinud mõjutada ühe või teise hääldusvariandi atraktiivsust. Vastuseta küsimusi on teisigi: millal ja kust hääldusmuutus alguse sai, millised paralleelsed nähtused on võinud muutust mõjutada (nt leksikas), miks peatus muutus Saaremaa idaosas.

Asustus- ja haldusküsimusi arvestamata pole hääldusmuutuse ja häälikulise vahepiiri küsimusele võimalik vastata. Saaremaal on paiguti rootsikeelset asustust olnud, kuid nagu sedastab Enn Tarvel (2007: 129–130), oli sellest pärast põlvkondi kestnud eestistumist XVI sajandiks vähe järele jäänud. Oma osa võib mängida muudestki teguritest (nt haigused, nälg, sõda, majandusküsimused) tingitud rahvastiku liikumine (vt Vasar 1931; Liiv 1938; Rootsmäe 1987), mille tagajärjel toimusid muutused piirkonna keeles. Haldusjaotuse vaatenurgast on intrigeerivaim ordu ja piiskopkonna piir Saaremaa idaosas, mis osaliselt kattub õ piiriga. XIV sajandi keskel jagati Saaremaa ordu ja piiskopi vahel selliselt, et Põide ja Muhu jäid ordule (Kala 2004: 12–19).⁵ Ordu ja piiskopi vahel jagunes ka Hiiumaa ning näiteks Ariste (1939: 263–265) on Hiiu murrete erisusi osalt seostanud halduspiiridega. Administratiivsete piiride ja looduslike takistuste mõju on üks põhiväiteid ka Kaljo (1928a: 58–70) magistritöös.⁶ Siiski pole teada, kuivõrd kindel oli piir ja kuidas see mõjutas elanikevahelist suhtlust. Elanike mobiilsust võis looduslikult tõkestada ka Saaremaa idaosas paiknev Koigi soostik (sood on ajalooliselt eraldanud kihelkondi ja mõisu), mistõttu

⁵ Keskaegsele halduspiirile võiks viidata Maadevahe jõe toponüüm (Saul 1976). Siiski võib arvata, et tegu on uusaegse kohanimega tähistamaks mõisa- ja kihelkonnapiiri. Rahva teadmises on Maadevahe jõe seostatud ka õ-õ piiriga. Marika Mägi (2002: 198) esitab Maadevahe jõe nime asemel hüdronüümi Tõnnijõe (lähtub Tõnija küla nimest). Küla varaseim kirjanek (1453) seostub just jõe (*Toneyegell*) nimega (KNR 2016: 687).

⁶ Magistritöö ühe retsensendi, ajaloolase Hendrik Sepa hinnangul on uurimuse suurim puudus ajalooliste andmete napp tõlgendus (RA, EAA.2100.1.4235, l 69).

on suheldud pigem oma lähiümbruse piires. Sama ilmneb Kaljo *õ* esinemisala kaartidelt. Lõunas (rannikul) on looduslikud takistused *õ* kestlikkust toetanud, põhja-poolses osas, kus omavaheline suhtlus looduslike tingimuste tõttu lihtsam, on *õ* ja *ö* häälikuline üleminekuala laiem (Kaljo 1928b: 116) – *õ*-vaba keelepruuk kui Saaremaal valdav on oletatavasti just sealt ida poole liikunud. Kui Saare lõunaosas kattub häälikuline piir kihelkonna omaga, siis põhjaosas asub see Põide ja Jaani kihelkonna piirist suuresti ida pool, poolitades Põide kihelkonda.

2. „Kirjuta nii, nagu eestlane räägib” – läbi raskuste tähemärgi poole

XIX sajandi alguses hakkas kostuma üha rohkem kriitikat eesti keele saksapärase kirjaneku aadressil (lähemalt Kingisepp 2020: 17–18; vt ka Raag 2008: 67). Selles kontekstis algas sajandi teisel kümnendil *õ*-märgi loomine, mille eestvedajad olid mõttekaaslased Masing ja Rosenplänter. Viimati mainitu andis välja ajakirja *Beiträge zur genauern Kenntniss ehstnischen Sprache*, mille ümber koondunud ringkond võttis innukalt sõna keeleküsimumustes (lähemalt Kask 1958: 24–26, 1970: 127–128). Juba esimeses ajakirjanumbris ilmus Rosenplänterilt (1813: 108) eesti ortograafiat käsitlev artikkel, milles esitab põhireegli: „Kirjuta nii, nagu eestlane räägib”. Lähtekoht on selge: kasutada eesti keele kirjanekul häälduspärasest kirjutusviisi.

õ-märgi loomislugu on meile teada peamiselt Masingu kirjadest Rosenplänterile (vt ka Kingisepp 2017). Tuge sellele pakub toonane trükitoodang. Tähemärk on kesksel kohal mitmekümnes Masingu kirjas, peegeldades märgi arendustööd, trükkalitega peetud läbirääkimisi ja reaktsioone oponentide kriitikale.

Motiive *õ*-märgi tarvituselevõtuks ei tule Masingu puhul kaugelt otsida: Lohusuust, *õ*-rohkest keelealalt pärit aktiivse eesti keele kasutajana mõistis ta hääliku laiemat tähendust, sestap pidas ta ka vajalikuks foneetilisele üksusele kirjaliku kuju andmist.⁷ Mõistagi ei saa unustada tema ideoloogilisi püüdlusi talurahva kirjaoskuse ning koolihariduse edendamise vallas (vt Masing 1820, 1821; ka Kask 1970: 126–148, 1984: 106–113; Metste 2001; Laanekask 2003).

Pastoriamet ja ühiskondlik positsioon andsid Masingule keeleküsimumustega tegelemiseks tarviliku autoriteedi. Tema eesti keele oskus ja emakeelne suhtlus kohaliku talurahvaga olid eeliseks paljude ametikaaslaste ees. Väärikas ametikoht ja sisetulekud võimaldasid tal enda teoseid trükkida, avaldada oma tekste ajakirjanduses ning ka ise lehte välja anda.

Masing ja Rosenplänter vahetasid kirju saksa keeles. Kõneka erandi leiab 1816. aasta suvest, mil Masing saatis Rosenplänterile mitu eestikeelset kirja, et arendada

⁷ Ortograafiaküsimumusi käsitleb Masing mitmes teoses, kus rõhutab *õ* märkimise vajalikkust eesti ortograafias (vt nt Masing 1820: 6–8, 1824: 8–9, 1827: 28). *õ*-hääliku kirjelduse leiab Masingu aabtsast (1823: 33): „Temma heält ehk helli kuled, kui kegi hobhost ajab ja *õ* hüab.”

eesti keeles kirjutamise oskust.⁸ õ-d sisaldavates sõnades ta eristavat tähistust veel ei kasutanud (õ-d asendab ö, o või e) ega osutanud ka muidu häälikule tähelepanu. Kuid veel samal aastal ilmus saksakeelsele lugejale mõeldud õppevahend „Ehst-nische Originalblätter für Deutsche” („Eestikeelsed originaallehed sakslastele”), mis muu hulgas sisaldas arutelu õ-hääliku üle (Masing 1816: 50–51). Arutluskäiku võib pidada õ-tähe loomise vundamendiks. Ilmselt nii eestikeelse kirja katsetused kui ka tähelepanelik kuulajakõrv viisid selleni, et juba pool aastat hiljem tutvustas ta Rosen-plänterile „madalama kõrihääliku” tähistamise nelja võimalikku varianti (vt pilti 1; Kirjad I: 182). Tähemärkide teema lõppes tõdemusega: „Kõik, mis Te siin saate, on vaid lõpetamata mõtted ja ühekülgsed, osalt hetkearvamused. [...] Kuidas asi Teie meelest ka poleks, ometi ei saa ma eitada mõtet, et selles tähelepanekus on midagi põhjendatud ning ümberlukkamatut. Märgid valitagu muiude kuidas tahes.” (Kirjad I: 183)

Pilt 1. Masingu omakäeline arutlus õ variantide üle kirjas Rosenplänterile (EKM EKLA, f 192, m 317:48).

Järgnevatel aastatel olid Masingul tähemärgi arendustöö keskmes läbirääkimised trükikodadega, millest on kirjavahetuses värvikaid kirjeldusi. Samal ajal polnud kau-geltki selge tähemärgi lõplik kuju, sestap oli ka selle märkimine ebajärjekindel. Kuna trükitehniline valmisolek oli trükikoja valikul olulisim kaalutlus, jõudis Masing vastuoludele vaatamata Schünmanni trükikojani⁹ – otsus, mis on õ-le lõpliku vormi andmisel märgilise tähtsusega. Masing kirjeldab trükikojas toimunut: „Sõlmsin uuesti lepingu Schünmanniga. Kuna ma täna tema nigela õ proskribeerisin [ära põl-gasin], tuli laduja Michel¹⁰, üks tragi mees, mõttele panna õ-le peale kreeka tsirkum-fleks. Samas tehti katset ja täht näeb nüüd suurepärase välja [...]” (14. VII 1819, Kirjad II: 120) Seega mängis tilde ehk lainelise pealisjoonega märgini jõudmisel rolli juhus, teisalt analoogia: kreeka tsirkumfleks oli märgina olemas ja trükikalitele teada.

Masing kiitis märgi heaks ning jäi selle juurde kõigis oma trükitekstides alates veel samal aastal ilmunud „Wanna-seädusse-aja sündinud asjadest” (1819). See aga ei tähendanud, et tähemärgiga poleks trükitehnilisi või muid probleeme olnud. Ka „Wanna-seädusses” märkab mitmeid lahenduskäike, mis on tollase trükitehnika ja inimlike eksimuste tõttu ilmselt paratamatud. Niisamuti leiab Rosenplänteri (1820) kirjatehnika õpetusest vähemalt kolm õ märkimise varianti, samal ajal tildega õ-d väljaandes ei esine. 1821. aastal ilmuma hakanud Marahwa Näddala-Lehes kasutas Masing tildega õ-d esimesest numbrist alates.

⁸ „Ärrap Teie nüüd küll wägga immestellete, et ollen akkand Teiega makeelt räkima. [...] Agga keik sedda nouame ausast süddamest sellepärrast, et Teid oige jone peäle tahhame ajada: sest, et ialgi innimenne woerast keelt õlpsamalt kätte ej sa, kui kirjutamisse waral [...]” (Kirjad I: 141)

⁹ Johann Christian Schünmanni trükikoja tegevusest Tartus vt Jaanson 2010.

¹⁰ Carl Michler.

Masingul oli mõttekaaslasi, kes aitasid tema ideid juurutada. Ennekõike oli aga tildega õ-märgi tarvituselevõtuks vaja suuremat kasutajaskonda, mis eeldas aktiivset selgitus- ja teavitustööd eri sihtrühmades. Tähemärgi suhtes olid kriitilised opo- nendid, kelle keeleala suulisest keelepruugist häälik puudus. Kuusalu pastor Jacob Johann Anton Hirschhausen nägi Masingu tegevuses õ liigtarvitamist, viimane omakorda seadis kahtluse alla kriitiku eesti keele oskuse (Kirjad II: 263–264; vt ka Kask 1984: 111). Valjala kirikuõpetaja, Kuressaare Eesti Seltsi juht August Heinrich Schmidt ei pooldanud tähemärki trükihinna kallinemise pärast ja nägi tähistuses probleeme ka vokaalide piirkondlike erinevuste tõttu (Kirjad II: 279). Positiivselt suhtus tähemärki Tartu Eesti Selts (Kirjad III: 18). Rosenplänterile saadetud kirja- dest üks tähelepanuväärsemaid pärineb 1820. aasta novembrist, mida võib tõlgen- dada Masingu võidukõnena: „Täht õ retsipeeritakse [võetakse vastu] seitsme häälega kahe vastu kui tänini märkamata jäänud ja alfabeedis puudunud vokaal” (Kirjad II: 303). Samuti vahendas ta Kodavere kirikuõpetaja Jakob Everthi positiivset tagasi- sidet: „Nüüd peaks küll hädatarvilikuks osutuma alustatud hea töö lõpule viia ja edaspidi trükkida kõik raamatud, testamendid, katekismused, lauluraamatud etc. uute lugemismärkidega, eriti selle nii tulitoreda õ-ga, millest eestlastel on eriti hea meel” (Kirjad III: 152). Masingut rõõmustas ka kohalike elanike tänu, tsiteerides neid Rosenplänterile: „[M]eie olleme sedda lapse põlwest sadik, kui issi weel lugge- mist õppisime, wägga tundnud, et sesamma õ meie kirjas puddus; nüüd on Jummal teid juhhatanud, meile sedda andma, ja ollete õppimisse ja õppetamisse waewa selle kalli andi läbbi wähhendand” (Kirjad II: 167). Hilisemas kirjavahetuses puuduta- takse õ-küsimusi põgusalt, ilmselt peeti suurem vaidlus lõppenuks.

Masingu ja Rosenplänteri kirjavahetus toob nähtavale ka teiste isikute suurema rolli õ loomeloos. Kui Michleri panus on teada laiemalt, siis Kõrenduse küla kool- meister Kaarli tegevus on jäänud varju. Kõrendo Kaarel oli oluline taustajõud lastele kirjaoskuse õpetamise küsimustes. Masingule saadetud kirjas avaldas ta tema tege- vusele igati toetust, sest suulises keeles on tegu erinevate häälikutega: „Sest se on wägga tarwilinne assi, et se kirja-tähheke ehk pookstaw, mis ma keles kahhe wisi peäl helliseb: õ ning õ, palju laste õppetamisse peäl seggamist teeb, et se kes weel hästi ei õska allati wõeriti loeb. Sellepärast, kes ma ka laste õppetaja ollen, sowin, abd-ramatu sees neid teine teisest wahhe-tundmisega ilma seggamiseta leida.” (Rosenplänter 1821: 62) Samuti ütles ta sõna sekka õ märkimisviisides, tehes ettepaneku kasutada vokaalile kantud ristikest (Rosenplänter 1821: 64). Masing palus Rosenplänteril ette- panekut arvesse võtta, olles ilmselt teadlik Beiträges ilmuvast Hirschhauseni kriitili- sest artiklist õ-märgi kohta. Ta kirjutas Pärnusse: „Juuresolev Kõrendo Kaarli kiri ei võinud tulla parajamal ajal, kui just nüüd. Laske ometi see ilus kiri algusest lõpuni sõna sõnalt ära trükkida, ja kui Teil võimalik on, pange postskriptum kohe Hirsch- hauseni artikli järele, et üks eestlane juhataks mehe õigele teele ja tema arutu loba õ kohta ümber lükataks.” (Kirjad II: 73) Rosenplänter avaldaski koolmeistri seisu- kohad enda artiklisse põimituna.

Intensiivseimad arutelud tähemärgi küsimuses toimusid niisiis 1819. ja paaril järgneval aastal. Kui Masing 1832. aastal suri, kaotas tähemärk eestkõneleja. Samas ei põhjustanud tähemärk enam tõsisemaid diskussioone. Peale kasvas uus eesti keele

aktivistide, keelekorraldajate-uurijate põlvkond, kelle silmis õ-märgi otstarve põhjendamist ei vajanud ning kes jätkasid Masingu tegevust avalikkuse teavitamises ja harimises (vt järgmist peatükki). Tõsi, tildega õ-märgi kasutajaskond oli endiselt vähene, kasutus varieeruv. Paljusi oli see seotud trükitehniliste võimalustega.

3. „Pookstaw õ puudub wanas kirjas, aga ta on tarwiline” – õ heakskiit ja kinnistumine kirjakeeles

õ-märgi kirjalikku keelde toomine oli laiem keelekorralduslik küsimus kui vaid suulise kõne elemendile kirjaliku vormi andmine. Märgi tarvituselevõtt eeldas siht-rühmalt (eesti keele kasutajatelt) heakskiitu, mis lisas märgiga seotud tegevustesse staatuskorralduse mõõtme (ingl *language status planning*, nt Kloss 1969). See hõlmas selgitus- ja teavitustööd eri trükiväljaannetes (ajakirjandus, õppekirjandus). Kuna uuenduslik tildega märk oli laiemale kasutajaskonnale võõras, oli keelekorraldajate selgitustöö vajalik. Innovaatilise tähemärgina esitas õ keelekasutajaile mitu väljakutset, sest eeldas neilt uusi keelelisi teadmisi: suutlikkust tähemärki (de)kodeerida ning mõista sellega edastatavaid tähendusi kirjas, kuid tunda ka märgi taga peituvat hääldusnähtust suulises kõnes. See tõi õ-märgi loomesse keeleõppe korralduse (*language planning-in-education*, nt Kaplan, Baldauf 2003) küsimuse. Teavitustöö oli ühtlasi seotud identiteedikorraldusega (*identity planning*, nt Pool 1979), mis õ puhul nähtub tähemärgi olemust ja vajalikkust (õ kui eesti keele oma asi) selgitavas argumentatsioonis aja- ja õppekirjanduse tekstides.

XIX sajandi keskpaiga ja teise poole eesti keele grammatikate ning õpikute autorid võtsid õ-hääliku ja -tähemärgi detailselt luubi alla, tuletasid meelde Masingut ja tema tööd, kuigi ei pruukinud temaga kõiges nõustuda. Eduard Ahrens, soomepärasel kirjaviisil tugineva eesti keele grammatika autor, nõustus Masinguga selles, et õ väljendab olulist hääldusjoont, ent selle tähistamist kirjas pidas ta eestikeelse lugeja jaoks tähelepanu hajutamise tõttu tarbetuks (Ahrens 1843: 22; vt ka Kingisepp 2017: 288). 1840. aastal aruteludega liitunud Friedrich Reinhold Kreutzwald pigem pooldas tähemärki, kuigi osutas vokaalide ja tähemärkide eristamise raskustele. Muu hulgas ei pidanud ta „Kalevipoja” (1861) trükkimisel suureks patuks laduda õ asemel ö (Taal 2017: 34). Teadlik õ-märgi tarvitaja oli Friedrich Robert Faehlmann (nt 1842). Oma ortograafivihikus (2002 [1852]: 250) meenutas ta Masingu tegevust: „õ on eesti keelele iseloomulik vokaal ja Masingul oli täielikult õigus, kui ta selle jaoks omaette märgi leiutas.”

Teavitustöö osas võib esile tõsta Carl Robert Jakobsoni, Jakob Hurda, Ferdinand Johann Wiedemanni ja Karl August Hermannini tegevust ja väljaandeid. 1864. aastal ilmus Hurdalt mõjukas õppematerjal „Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi”, kus ta võttis otsustavalt sõna uue kirjaviisi toetuseks (1864: 2). Tähemärkide tutvustuses pööras ta detailsemalt tähelepanu õ-le ning selgitas lugejatele nii hääliku kui ka tähemärgi olemust ja vajadust keeles, sh erinevust ö-st: „Pookstaw õ puudub wanas kirjas, aga ta on tarwiline, sest et hääł mis ta tähendab, o-st ja ö-st, mis senni ajani tema asemel pruugiti, tõistwiisi käib; õ-hääłt kuuled, kui loed: põld,

põud ehk wõtma, mõtlema. Masing on selle pookstawi isa” (Hurt 1864: 3). *õ*-d tuleb ta meelde ka üleskutses „Paar palwid [---]” (Hurt 1888), milles murdekeele üleskirjutuse kohta näpunäiteid jagades juhib ta tähelepanu vokaalide märkimisele („Ae ja ai, oe ja oi, o, õ ja ö wahel tehtagu selge wahe ja kirjutatagu täiesti nõnda, kuda kihelkonnas ehk wallas räägitakse”). Eesti kirjakeele arengus on tähtsal kohal 1872. aastal asutatud Eesti Kirjameeste Selts, mille esimestel koosolekutel olid mitmelgi juhul vaatluse all ortograafiaküsimused, kuid koosolekute protokollidele tuginevalt *õ*-märgil seltsis ei peatunud. Küllap võib siit järeldada, et *õ* oli tähemärgina keelearendajate seas lõplikult heakskiidu pälvinud. Seltsi aastaraamatust leiab aga Rudolf Kallase (1875) ülevaate Masingu tegevusest, milles mainitakse tema panust *õ*-märgi loojana.

Pool sajandit Masingu tegevusest hiljem astus Wiedemann eesti keele grammatika sissejuhatuses dialoogi varasemate autoritega, peatudes pikemalt *õ*-l ning tehes teatavaks oma seisukohad („Mina olen eelistanud kasutada tähte *õ*”). Ta oli ka üks esimesi, kes peatus *õ* häälduse paikkondlikul varieerumisel. (Wiedemann 2011 [1875]: 99, 106–120) Ka Hermannii õpikust leiab *õ* ja *ö* kohta pikema ülevaate ning õpetussõnad (1884: 2): „Pandagu wahet *õ* ja *ö* wahel hoolega tähele: *ö* on sõnas „kõis”, aga *õ* sõnas „õis”. Kuda *õ* Eesti keelesse on saanud, ei tea selgesti ütelda. Nii palju on teada, et ta noorem häälik on kui teised.” Hermannii hinnangul on *õ* raskuseks kõigile, kes ei räägi eesti keelt emakeelena.

Keeleküsimusi (sh tähemärke, häälikuid, kirjaviise) käsitleti ka ajalehtedes, XIX sajandi olulisimais teavituskanaleis. Näiteks Eesti Postimehe artiklis „Keelest” (1882) selgitati lugejaskonnale mõisteid *täht* ja *häälik* ning nende eristamise vajadust („Täht on raamatus, aga häälik suus ja kõrwas”), samuti esitati oma- ja võõrsõnade kirjutamiseks tarvilik tähemärkide loend. Ajalehe Postimees artiklis „Eesti keele põllult” (1899) tutvustati eesti tähestikku ning tehti ettepanek minna gooti kirjalt üle ladina kirjale.

Järgnevalt vaatleme tildega *õ*-märgi esmaesinemisi ja märkimise järjepidevust mõningate XIX sajandi kirjalike allikate (ajakirjandus, kooli- ja religioosne kirjandus) näitel. Võimalik allikatering on mõistagi laiem ja eeldab süsteemsemat analüüsi, hõlmates kõikvõimalikke kirjutatud ja trükitud allikaid (sh era- ja ametikirjad, valla-kohtu protokollid, kaardid, kultuurilis-religioossed tüvitekstid, tarbetekstid jm). Senistes uurimustes on *õ* levikut mingil määral vaadeldud kirikuraamatute sissekannete (Fred Pussi suuline ettekanne *õ*-konverentsil 2016) ja hauatähiste tekstide põhjal (Arnek 2019: 131–132).

Kuigi *õ* märkimine varieerus kogu XIX sajandi jooksul ja hiljemgi (vt nt Wiedemann 2011 [1875]: 115–116), ei tähendanud tildega *õ*-märgi aeglane levik sellele vastuseisu. Paljuskki oli tegu trükitehniliste raskustega, kuigi küllap leidis neid autoreid ja väljaandjaid, kelle jaoks *õ* oligi väheoluline detail, johtudes autori keeleoskusest, tõekspidamistest ja rahalistest võimalustest. Eestikeelsete tekstide trükkimine eeldas eri trükitüüpe, mis tuli Saksamaalt eraldi tellida, kulutades aega ja raha. Tähemärgi puudumise pärast venis näiteks „Kalevipoja” rahvaväljaande (1862) trükkimine Soomes (Annist 1936: 200). Probleeme esines hiljemgi: Postimees andis 1897. aasta viimases numbris (31. XII) teada, et lehe kaasandeks lubatud teos jääb hiljaks,

kuna „[w]äljamaa tähewabriku eksituste pärast on meil mõnest kirjatõust „õ” täht tulemata jäänud”.

Perno Postimees kui esimene eestikeelne perioodiline ajaleht ei kasutanud kogu ilmumisajal (1857–1885) kordagi Masingu loodud õ-märki. Eesti Postimees ehk Näddalaleht (1863), Sakala (1878) ja Olevik (1881) vormistasid õ-d esmanumbrist alates tildega. Saarlane (1884), esimene eestikeelne ajaleht Saaremaal, jõudis tildega õ-ni lehe asutamisaasta 20. numbris. õ märkimine on probleeme valmistanud ka Välis-Eesti trükiväljaannetes. Näiteks rootsieestlaste ajalehes Eesti Päevaleht muutus õ kasutus järjepidevaks alles 1980. aastate lõpus.

Koolidele mõeldud õppematerjalides märgiti õ-d ebaühtlaselt. Esimesed õ-märgid jõudsid aabitsatesse Masingu ja Rosenplänteri innuka õ-loome ajal, kes olid nii nende autorid kui ka rahastajad. õ järjekindlam kasutus näiteks eesti keele ja loodusainete õppematerjalides algas XIX sajandi teisel poolel (vt nt Akermann 1866; Jakobson 1867, 1873; Nolcken 1873; Kentmann 1884). Hääliku tähistamisviisid lahknesid nii autorite, trükikodade kui ka tekstide struktuurielementide (nt tiitel-lehel, sissejuhatuses, sisukorras) lõikes.

Hääliku märkimise viis oli ebaühtlane veel aastakümneid, sh XX sajandi eesti keele õppematerjalides (vt nt Peterson 1907; Pöld 1915; Loorits 1923). Ka polnud veel lõplikult paigas täpitähtede järjestus alfabeedis (vt Kampmann 1905: 24–25; Jõgever 1918: 77). õ puhul peatuti mõningate keelendite õigekirjal (nt *nõel, sõel, mõök, wõõras, hõõruma*; vt nt Peterson 1907: 17–18; Saareste 1922: 10), üha rohkem hakati tähelepanu juhtima õigehäälusele, sh õ häälusele (vt nt Saaberk 1920: 16–33, eriti 23–24; Aavik 1923: 15–18, 1936: 221, ka 1962). õ tänapäevane paiknemine tähestikus fikseerus „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus” (1918; vt Veski 1936: 20). Sama järjestus esineb Elmar Muugi „Väikses õigekeelsus-sõnaraamatus” (1933) ja kõigis hilisemates väljaannetes.

Variatiivsust õ märkimisel esineb teisteski tekstides. Näiteks Kreutzwaldi (1840, 1850) ja Jannseni (1854) ilukirjanduslikes teostes esineb õ positsioonis enamasti õ. Piiblisle jõudis tilde ajalises mõttes kõige hiljem: esimene uues kirjaviisis ja õ-märgidega piibel trükiti 1889. aastal Tallinnas Mickwitzi trükikojas (Piibli raamat... 1889). Kui piiblitõlke algaegadel vaadeldi selle keelt kui eesti kirjakeele normi, siis XIX sajandi teisel poolel oli piiblikeel pigem konservatiivne ning lähtus enamasti varasematest väljaannetest.

Eraldi vaatlust vajab tildega õ-märgi kasutuselevõtt käsikirjalistes tekstides, st erinevates dokumentides (nt kirikuraamatud, vallakohtu protokollid jt) ning era-kirjades. Sarnaselt omaaegse trükitehnikaga tuleb ka käsikirjaliste tekstide puhul arvestada isikupärast tulenevate tehniliste võtetega tähekuju loomisel, mis paraku ei võimalda alati aru saada, millist tähekuju või tähistusviisi autor on taotlenud. Juhi-megi siinkohal tähelepanu levinud eksiarmusele, justkui oleks Masing käsikirja-listes tekstides eristanud õ-d eraldi tähekuju juba Lüganuse perioodil.¹¹ Võrreldes

¹¹ Viidatud on Masingu sissekandele Lüganuse kirikuraamatus *Tõnno Toma Jak* (RA, EAA 1228.2.3, l 154p; vt nt Raudvassar 2007), kus esimesena toodud nimes oleks justkui kasutatud tähemärki õ.

Masingu teiste toonaste sissekannetega, võib väita, et tegu on isikupärase käekirjaga õ tähistamisel.

Sarnaselt trükikodadega valmistas märk õ probleeme masinakirjas. Mehaanilised kirjutusmasinad jõudsid laiemasse kasutusse XIX sajandi lõpus. Kuna Eestis neid ei toodetud, tuli kirjutusmasinat hankides (enamasti Saksamaalt) puuduv tähemärk masinale eraldi tellida. Alternatiivina märgiti õ-d lähedase tähemärgiga (nt o, ö) või kasutati muude märkide (nt ülakomad) kombinatsioone.

Telegrammides asendas õ-d kas tähekombinatsioon OE või ö-täht. Ka personaalarvutite leviku algusaeg ei pakkunud õ-märgi osas lahendusi: rahvusvahelise klahvipaigutusega klaviatuurilt puudus esialgu õ mittestandardse tähemärgina. Selle loomiseks kasutati 1990. aastatel sageli märgikombinatsiooni alt+0245. Lühisõnumites (SMS) asendatakse õ tänapäevalgi tihti araabia numbrimärgiga 6, sest nii on lihtsam trükkida ja peale selle võib diakriitikuga tähemärk põhjustada lubatud tähemärkide (160) arvu vähenemist.¹² Praeguse ni ei kasutata tähemärki e-posti aadressides ega veebilehtede domeeninimedes, õ-d soovitatakse vältida failinimedes.

4. „Kas Saaremaal on mõnus või mõnus?” – tähemärgi tänapäevaseid tähendusi ja tähistusviise

Nagu eelnevatest peatükkidest ilmnes, on õ-märgi varasemad käsitletused lähtunud suuresti keelekorraldustegevustest. Praegusajal on õ nii hääliku kui ka tähemärgi lingvistilise põhitähenduse kõrvale lisandunud laiemaid sotsiaalseid tähendusi, mida väljendavad õ-märgi erinevad asendus- ja tähistusviisid. Järgnevalt vaatleme tähemärgi esitusviise ning mittekasutuse asjaolusid keele- ja meediamaastrike näitel. Mitmedki neist on seotud Saaremaa ja saare keelega, eeskätt õ-märgiga.

Keele-, laiemalt semiootiliste maastike (Landry, Bourhis 1997: 25; Jaworski 2015: 217; Järlehed, Jaworski 2015: 117) uurimise keskmes on keelte esitlemise viisid ja vormid avaliku ruumi mis tahes objektidel ning infokandjatel (nt sildid, reklaamid, pakendid, kunstilised väljendused). Peale teabe edastamise annab tekstiline ja graafiline materjal keele ja keeleelementide (mh ortograafia) teadliku valiku ning esitusviisi kaudu aimu infokandja laiematest funktsioonidest: see tähistab keeleala ning heidab valgust ideoloogiatele ja poliitikatele. Esitusviisid markeerivad alati ka identiteeditiloomise aspekte. (Vt Shohamy, Gorter 2009)

Keeleliste ja kultuuriliste eripärade esiletõste näiteid leiab Eesti avalikust ruumist palju (nt Vana-Võromaa kultuuriala, samuti kihelkonnapiire tähistavad nn pruunid sildid, mälestusmärgid eesti keelele, keeleaktivistidele, -sündmustele). Paikkondlikku keeleruumi või identiteeti väljendatakse ka diakriitiliste märkide vahendusel. õ puhul avaldub see tähemärgi graafilise esiletõstena avaliku ruumi objektidel (nt välisseintel) ja sümboolikas, õ ja ö piiritähise näitel ka tähemärkide vormi jälgendava füüsilise objektina. Paikkonniti erinevad rõhuasetused ja märgiga väljendatavad lisatähendused. Masingu kunagine elu- ja töökoht (1795–1815) Viru-Nigula kasutab

¹² õ-tähte sisaldava sõnumi maksimaalne pikkus on 70 tähemärki (vt Telia).

kohaliku omavalitsuse sümboolikas (vapil ja lipul) õ-märgist lähtuvat ornamentikat (vt Viru-Nigula stiiliraamat: 5), tähistades sel viisil koha seotust Masingu ja tema keelealase tegevusega. Olgu siiski öeldud, et Masing jõudis tildemärgi kasutuseni Äksis.¹³ Masingut ja õ-d on meeles pidanud ka Viru-Nigulas paiknev toidukauplus nimega „Õ pood”¹⁴ (Viru-Nigula kauplus... 2009). Pisut teistel motiividel on märk õ kasutamist leidnud Tallinna korterelamute otsaseinte graafilises kujunduses. Kohanime esitähed (*à la* Õ kui Õismäe) inspireeritud fassaadikujunduses näevad autorid seoseid eesti keele aasta ning õ-tähe 200. sünnipäevaga (vt lähemalt Õismäe majale... 2019; Väike-Õismäe majale... 2020).

Ilukirjanduslikes tekstides avalduvad õ väljendamisel hübriidse ortograafia ja kirjaviisi võtted (vt Jaworski 2015: 220–221, 226–231; Strandberg 2020: 5–6), nt tähemärgi korvamine omakeelse, võõrtähestiku tähemärgi või muude sümbolitega. Luuletaja Kalju Kruusa isikupärane stiilivõte on Masingu omaaegsetele valikutele vastanduvalt märgi õ asendamine *y*-ga (Kruusa Kalju 1999, 2017). Pidades tildega märki võimalike alternatiivide (nt *y*-märk) kõrval „mingis mõttes põhjendamatuks”, pakub Kruusa välja enda õigekirja: „Nii ma mõtlesingi, et kui Masing ei teinud, teen ma ise. Teen oma luuletustes” (Kruusa Kalju, Pöldver 2019, vt ka Velsker 2001). Norra-eesti päritolu autori Øyvind Rangøy (2020) ilukirjanduslikus loomingus ühinevad eesti ja norra ortograafia: teose alapealkirjas „Ühe lapsepõlve fragmendid” ja kirjastuse nimes Seitse Sõlme on õ-märk vahetevahel asendatud norra grafeemiga ø. Küllap peitub selles viide autori päritolule, keelte ning teose kontekstile. õ-märgi asendamine eri elementidega illustreerib ühtlasi keelekontaktide avaldumist kirjallikus suhtluses.

Kuna keeled kannavad sümbolilist väärtust, on nende või nende elementide (nt leksika, ortograafia) kasutus turundusvõttena laialt levinud (lähemalt Piller 2003; Hornikx jt 2013).¹⁵ Niisiis on keel nagu mis tahes muu tarbimis- ja vahetuväärtust omav kaup. Sotsiolingvistikulises kirjanduses on keelte turuväärtust vaadeldud kaubastamise (ingl *commodification of language*) mõiste kaudu (nt Heller 2010; Cameron 2012). Seetõttu väärrib ka turundusportaali Visit Saaremaa esitatud retooriline reklaamküsimus „Kas Saaremaal on mÕnus või mÕnus?” lähemat vaatlust (Facebook: Visit Saaremaa, 8. VII 2021). Diakriitikud, sõnasiseselt suurtähelelised markeeritud õ ja õ väljendavad küll sama, kuid kannavad eri kõnelejarühmades erinevat emotsionaalset ja sotsiaalset tähendust. õ on saare suulise keele sümbol, teisalt ka keeleline (kohalikud keeled vs. kirjakeel, suuline keel vs. kirjalik keel) ja geograafiline eristaja ning piiritõmbaja keskuse ja tagamaa (Mandri-Eesti ja Saaremaa) vahel, vastuvõtja tajub seda kogu Saaremaa eripärade tähistajana. See süvendab ortograafilise elemendi tähenduslikkust, sidudes selle Saaremaa muude omaduste, tunnuste ja väärtustega (Saaremaa maastike retseptiooni kohta vt Sooväli 2004).

¹³ Tartumaa turismiauhinna pälvinud Õ-tiim kavandab Äksi pastoraadikeskusesse Masingu pärandi ning õ-tähe päritolu jäädvustamise eesmärgil Õ-keskuse rajamist (Perli 2021).

¹⁴ Praeguseks on õ-märk kaupluse seinalt küll eemaldatud.

¹⁵ Rahvusvaheliselt tuntud näited on saksa diakriitike kasutamine *metal*-muusikas (nt bändinimed Motörhead ja Mötley Crüe; vt Spitzmüller 2012; Browne 2015) ja Skandinaavia keelte grafeemide kasutus turunduses (lähemalt Strandberg 2020: 5–12).

Turundusvaldkond kasutab keelelisi elemente ennekõike selleks, et tekitada positiivseid assotsiatsioone mingi keele- või kultuuriruumiga (Aichner jt 2017: 43–46; Strandberg 2020: 2–5). Selle eelduseks on aga elemendi (nt tähemärgi) tähenduslikkus tarbijale, mis annab elemendile turuväärtuse. *õ*-tähemärgis seda kahtlemata on. *õ* vahendab algupärasust, ehedust ja eksootilisust, selle vahendusel vestetakse vastuvõtjale mingit lugu ning turundatakse Saaremaad (asukoht, loodus, objektid). Seetõttu viiakse *õ* esiletõste kaudu läbi erinevaid turundustegevusi, teisalt turundatakse seeläbi ka tähemärki ennast.

Põgus sissevaade näitab, et *õ* on levinud eelkõige naudingut ja elamusi pakkuvate toodete ja teenuste reklaamimisel, nt toiduainete ja jookide pakenditel (nt Õun Drinks, Kröbin, vt EHTNE), söögikohtade siltidel (nt restoran Mõnus Villem, Suure Tõllu puhkeküla, kohvikud Nöges ja Köht), ürituste nimedes (nt Saaremaa Õ-jooks, Õ-ülikool, Ilusate Õ-de festival). Tüüpilisim võte on kirjakeeles samastruktuurilistes ja -tähenduslikes leksikaalsetes elementides *õ*-märgi asendamine *ö*-ga (nt *Kröbin* vs. *Kröbin*), kuid kasutatakse ka erinevaid keelemängu võtteid (nt substantiivi *öö* lühendamise ning *ö*-vokaali esiletõst). *ö*-häälik annab tootele või teenusele teistest eristava saaremaaliku tunnuse.

Kuigi turundustegevused hõlmavad endas tarbija tähelepanu võitmise eesmärgil erinevaid keelelisi manipulatsioone, toovad need kohaliku suulise keele laiemalt nähtavale ning annavad sellele kirjaliku esinemiskuju ja -platvormi. Seda võib vaadelda keelte normaliseerimise nähtusena: kohalikud keeled pole „kõõgikeeled”, neid võib ja saab kasutada mis tahes suhtluseesmärkidel ja -tegevustes.

Lõpetuseks heidame pilgu häälikute representatsioonidele meedias. Saare- ja mandrirahva otsekontaktid on geograafilistel ja ühiskondlikel põhjustel olnud läbi ajaloo piiratud. Sestap pärinevad mittedaarlased (Mandri-Eesti elanike) praegused teadmised ja ettekujutused saarte suulisest keelekasutusest suuresti meediast.¹⁶ Neid vahendavad näiteks filmid, sarjad, jutusaated, saarlastest uudistesaadete korrespondendid ja intervjuueeritavad, Saaremaalt pärit popartistide muusikaline looming ja ülesastumised telesaadetes. Meedia roll ja mõju normide ning (keeleliste) väärtuste vahendamisel ja kujundamisel on suur, samal ajal kahetine: kõnelejate ja kõnelemisviiside avalikkuse ette toomine annab kohalikule keelele suurema auditooriumi ning kasvatab vastuvõtjate keelelist ja kultuurilist teadlikkust, teisalt aitab ühiskeelest eristuvate keelejoonte (nt häälduse) eeskätt humoristlikus võtmes esiletõste kaudu kaasa nende folklooristumisele või stereotüübistamisele.

Televisiooni ja filmi karakteriloomes võib täheldada saare suulise keele kasutamist, mida vaatajale edastatakse paigapõhiste hääldusjoonte (intonatsioon, *õ* positsioon, *õ* hääldamine) jälgendamise teel. Eelkõige kohtab selliseid tegelasi komöödia(sugemetega) žanris (nt saarlased filmis „Malev”; politseiuurija Toomas sarjas „Ohtlik lend” (ETV, 2006–2007); Reet Pull „Suures komöödiaõhtus” (Kanal 2,

¹⁶ Saaremaalise kõne, sh *õ* erilise hääldamise märkamise võib siiski pärineda ka varasemast ajast. Nagu teada, käisid XIX sajandi teisest poolest kuni Teise maailmasõjani paljud saarlased mandril tööl, peamiselt ehitusel, tuntud olid saarlastest kraavikaevajad (kraavihallid) (Anger 1997). Igal aastal otsis mandrilt tööd tuhandeid saarlasi, kindlasti jäi nende omalaadne keelepruuk mandriinimestele kõrvu.

2016); vanemad näited on kultusfilmi „Siin me oleme” (1978)¹⁷ dialoogid ja Sulev Nõmmiku kehastatud legendaarse Kärna Äрни (1974–1990) monoloogid), ent saarepärase hääldusviisiga kõnelevaid kraavikaevajaid võib kohata ka ajaloolise draamasarja „Tuulepealne maa” (ETV, 2008) ühes episoodis.

Saaremaalt pärit popartistide hääldus- ja leksikaalsete joonte (nt *õ* ja *ö*, pro-nomen *mo*) markeritud kasutus võimaldab meedia vahendusel osa saada nende identiteedi väljendamise viisidest. Lähtudes sotsiolingvistilistes uuringutes kinnitust leidnud keeleliste valikute ning identiteedi seosest, mille järgi valib kõneleja ennast ja oma identiteeti kõige paremini väljendava keelevariandi (nt Le Page, Tabouret-Keller 1985: 181), on *õ* või selle variantide hääldusviisid alati ka identiteediaktid, kõnelejale lähedasima keele või päritolukeele tähistajad. Teisalt võib meediale antud intervjuude valguses tõlgendada seda teadliku eneseesitlemise ja stiililoomu vahendina (artistide argumentatsioonist *õ* ja *ö* häälikute kasutuse kohta omaloomingus vt nt Allkivi 2012). Meedia omalt poolt aitab popartistide paikkondliku identiteedi kuvandi kinnistamisele kaasa, asendades näiteks intervjuutekstides *õ*-tähemärgi *ö*-ga (vt nt Kroonika 2021). Ühtlasi paljastub meedia vahendusel keelekõnelejate mõtte-maailm, arusaam „õigest” ja „valest” keelest, aga ka kasutusõigusest avalik-õiguslikus meedias. Viimast peegeldavad ilmekalt ERR-is Londoni olümpiamängude keelelisest kajastamisest tõukunud mõttevahetused (nt Kooli 2012; Vinni 2012). Toonase diskussiooni eri keelekujude kasutusest võttis kokku populaarne aastalõpuprogramm „Tujurikkuja” sketsiga „Värdkeel” (ERR, 2012).

Järeldused ja kokkuvõte

Tegime sissevaate ühe tähemärgi loomislukku, kasutustesse ning tähendustesse. Võib väita, et *õ*-märk on eduka keelekorralduse tulemus, kuid see on ka märk laiemas mõttes. Tähemärgi loomises ja kasutuselevõtus pole küsimus vaid häälikule visuaalse vormi andmises. XIX sajandi kontekstis on sel sügavam rahvus-, keele- ja hariduspoliitiline tähendus. Häälikuna oli *õ* üks „meie” ja „teie” (eesti vs. saksa keele kõnelejad) eristajaid, eesti keele oskuse ning eesti identiteedi tähistajaid. Eesti keele kõnelejad tunnetavad hääliku ja tähemärgi ning oma kultuuri ja identiteedi vahel tugevat sidet, millel on nii ajaloolisi kui ka tänapäevaseid põhjuseid.

Praegusajal lisanduvad *õ*-aruteludesse identiteediloomu aspektid: *õ*-märki kasutatakse keelelise ja kogukondliku identiteedi, kohaloo ning kollektiivse mälu tähistamiseks ja mõtestamiseks. Saaremaa näitel võib täheldada vastupidist: identiteediloomu toimub just nimelt *õ*-märgist loobumise ning samas positsioonis *ö*-märgi esiletõste kaudu (nt meediatekstide pealkirjad, reklaamid), millega vastandutakse *õ*-le, ühiskeele kõnelejatele ja Mandri-Eestile, eristatakse geograafiline piirkond ja luuakse paikkondlik kuvand. Sellega astub *õ*-vaba keelepruuk Saaremaa stereotüüpsete tunnuste (kadakad, tuulikud, maalinnad, kirikud) sekka.

¹⁷ Tegelikult toimub „Siin me oleme” tegevustik Muhu saarel, mille paikkondlikku suulisest keelde kuulub mandripärane illabiaalne *õ* (Peegel 1997: 452).

Loodetavalt ärgitab artikkel uurijaid õ-ga edasi tegelema. Põhjalikumad analüüsi ootavad mitmed keeleajaloolised aspektid (nt trükkalite ja ametnike roll õ kasutuselevõtus, õ regionaalne levik), aga ka tähemärgi praegune osa identiteedis.

Täname anonüümset retsensenti ning kõiki kolleege, kes ühes või teises õ-küsimuses kaasa mõtlesid ja väärtuslikku tagasisidet andsid.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 192 – Õpetatud Eesti Selts

Rahvusarhiiv (RA)

EAA.2100 – Tartu Ülikool

EAA.1228 – EELK Lüganuse kogudus

VEEBIVARAD

EHTNE Saaremaa toote märgis. Märgikandjad. <https://ehtne.ee/margikandjad>

Facebook. Visit Saaremaa. <https://www.facebook.com/visitsaaremaa>

Telia. SMS-i saatmine. <https://www.telia.ee/abi/juhend/88/sms-i-saatmine>

KIRJANDUS

Aavik, Johannes 1923. Saaremaa keel ja kirjakeel. Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele. Kuressaare: Saaremaa Kultuurkapital.

Aavik, Johannes 1936. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti.

Aavik, Johannes 1962. Saaremaa keel ja keeleuendus. – Saaremaa raamat. Koost Kaldi Polding, H. Aus, Osvald Timmas. Toronto: Ortoprint, lk 11–14.

Ahrens, Eduard 1843. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Th. 1, Formenlehre. Reval.

Aichner, Thomas; Forza, Cipriano; Trentin, Alessio 2017. The country-of-origin lie: Impact of foreign branding on customers' willingness to buy and willingness to pay when the product's actual origin is disclosed. – The International Review of Retail Distribution and Consumer Research, kd 27, nr 1, lk 43–60. <https://doi.org/10.1080/09593969.2016.1211028>

Akermann, Franz 1866. Luggemisse ramat laste kolitamisse tarwis. 2. tr. Tartu: [H. Laakmann].

Allkivi, Kais 2012. Söörömöö – saare naiste ansambel. – Õhtuleht 1. IX.

Anger, Tõnu 1997. Saarlased ülemaal teenistust otsides. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1995–1996. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, lk 138–158.

Annist, August 1936. F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg”. II osa „Kalevipoja” saamislugu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Ariste, Paul 1931. Mis on Loode-Eesti murrete hääldamises rootsipärane? – Eesti Keel, nr 3–4, lk 73–82.

Ariste, Paul 1939. Eesti keele hääldamine. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

- Ariste, Paul 1946.** Eesti foneetika. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Ariste, Paul 1947.** Foneetilisi probleeme eesti keele alalt. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Arnek, Pille 2019.** Eestikeelsed tekstid 16.–19. sajandi Põhja-Eesti hauatähistel. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 54.) Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Asu, Eva Liina; Lippus, Pärtel; Pajusalu, Karl; Teras, Pire 2016.** Eesti keele hääldus. (Eesti keele varamu II.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Browne, David 2015.** How Lemmy and Motorhead gave metal its umlaut. – Rolling Stone 29. XII. <https://www.rollingstone.com/music/music-news/how-lemmy-and-motorhead-gave-metal-its-umlaut-53906/>
- Cameron, Deborah 2012.** The commodification of language: English as a global commodity. – The Oxford Handbook of the History of English. Toim Terttu Nevalainen, Elizabeth Closs Traugott. Oxford: Oxford University Press, lk 352–361. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199922765.013.0031>
- Eesti keele põllult 1899.** – Postimees 10. V.
- Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997.** Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1842.** Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen. Programm von Friedrich Robert Faehlmann, Mitglied einiger gelehrten Gesellschaften, Lector der estnischen Sprache an der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat: [s. n.]
- Faehlmann, Friedrich Robert 2002 [1852].** Eesti ortograafiast – F. R. Faehlmann, Teosed II. Koost Kristi Metste. Tlk Siret Rutiku, Marju Lepajõe, K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 245–263.
- Ferguson, Charles A. 1968.** Language development. – Language Problems of Developing Nations. Toim Joshua A. Fishman, Charles A. Ferguson, Jyotirindra D. Gupta. New York–London–Sydney–Toronto: John Wiley & Sons, lk 27–35.
- Grünthal, Villem 1911.** Aruanne murrete uurimisest Saaremaal. – Eesti Kirjandus, nr 2, lk 61–65.
- Hagu, Paul; Pajusalu, Karl 2021.** Seto keele teejuht. Värska: SA Seto Instituut.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine GRAMMATICA. II. Ein VOCABULARIUM. III. PROVERBIA. IV. AENIGMATA. V. COLLOQUIA. Zuvörderst Denen, welche das Evangelium Christi der Ehstnischen Nation deutlich und verständlich zu predigen von GOTT beruffen werden; ... Zur Anleitung Mit Fleisz zusammen getragen; un nebst einem erwecklichen Sendschreiben Herrn D. Joh. Jacob Rambachs, ... an den EDITOREM, Auf Gutbefinden des Herrn AUTORIS, mit einer Vorrede herausgegeben von Eberhard Gutsleff, Diacono bey der Ehstnischen Stadt-Gemeine in Reval. Halle: Gedruckt bey Stephan Orban.
- Heller, Monica 2010.** The commodification of language. – Annual Review of Anthropology, nr 39, lk 101–114. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.012809.104951>
- Hennoste, Tiit; Pajusalu, Karl 2020.** Eesti murrete kujunemisest ja hääbumisest. – K. Pajusalu, T. Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg, Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud tr. Tartu[–Tallinn]: EKSA, lk 67–76.

- Hermann, Karl August 1884.** Eesti keele Grammatik. Koolide ja iseõppimise tarwis kõiki-dele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida. Tartu: [W. Just].
- Hornikx, Jos; van Meurs, Frank; Hof, Robert-Jan 2013.** The effectiveness of foreign-language display in advertising for congruent versus incongruent products. – *Journal of International Consumer Marketing*, kd 25, nr 3, lk 152–165. <https://doi.org/10.1080/08961530.2013.780451>
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: J. F. Hartknoch.
- Hurt, Jakob 1864.** Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud wiisi. Tartu: Tartu Õpetatud Eesti Selts.
- Hurt, Jakob 1888.** Paar palwid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. – *Eesti Postimees* ehk Näddalaleht, nr 12, 23. III.
- Jaanson, Ene-Lille 2010.** Johann Christian Schünmanni trükikoda Tartus 1814–1840: tegevuskäik ja trükitoodang. – TÜ Raamatukogu aastaraamat 2006–2009. [Võrguväljaanne.] Koost Katriin Kaljuvee. <https://ojs.utlib.ee/index.php/tyrtar/issue/view/1149>
- Jakobson, Carl Robert 1867.** Kooli Lugemise raamat. 1. jagu. Tartu: H. Laakmann.
- Jakobson, Carl Robert 1873.** Kooli atlas ehk maa kaardi-raamat, kus sees 16 Maa-Kaarti. Tartu: H. Laakmann.
- Jannsen, Johann Voldemar 1854.** Püssipappa essimessed Külla-Juttud külla rahwale. Essimenne õhtu. Tartu: [J. V. Jannsen, H. Laakmann].
- Jaworski, Adam 2015.** Globalese: A new visual-linguistic register. – *Social Semiotics*, kd 25, nr 2, lk 217–235. <https://doi.org/10.1080/10350330.2015.1010317>
- Johnson, Sally 2012.** Ortography, publics, and legitimation crisis: The 1996 reform of German. – *Ortography as Social Action: Scripts, Spelling, Identity and Power*. Toim Alexandra Jaffe, Jannis Androutopoulos, Mark Sebba, S. Johnson. Berlin: De Gruyter, lk 21–42. <https://doi.org/10.1515/9781614511038.21>
- Jõgever, Jaan 1918.** Eesti keele häälikute ajalugu. Tartu: [Postimees].
- Järlehed, Johan; Jaworski, Adam 2015.** Typographic landscaping: Creativity, ideology, movement. – *Social Semiotics*, kd 25, nr 2, lk 117–125. <https://doi.org/10.1080/10350330.2015.1010318>
- Kala, Tiina 2004.** Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. – *Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Bistum Ösel-Wiek. Artikelsammlung zum Mittelalter in West-estland*. Toim Ülla Paras. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, lk 9–37.
- Kaljo, Theodor 1928a.** õ- ja õ-hääliku vahepiir Saaremaal. Laudaturitöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis.
- Kaljo, Theodor 1928b.** õ- ja õ-hääliku vahepiirist Saaremaal. – *Eesti Keel*, nr 7–8, lk 112–118.
- Kallas, Rudolf 1875.** Mõnda Otu Wilhelm Masinga eloloust. – *Eesti Kirjameeste Seltsi aasta-raamat 1874*, lk 60–70.
- Kampmann, Mihkel 1905.** Kirjalikud harjutused Eesti keele õppimiseks. Praktiline grammatika. Teine, täiendatud trükk. Viljandi: A. Tõllasepp.
- Kaplan, Robert B.; Baldauf Jr., Richard B. 2003.** Language and Language-in-Education Planning in the Pacific Basin. Dordrecht–Boston: Kluwer Academic Publishers. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-0145-7>

- Kask, Arnold 1932.** Mõni sõna õ-tähe tarvituselevõtust. – Eesti Keel, nr 4, lk 115–119.
- Kask, Arnold 1958.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu.
- Kask, Arnold 1976.** Kuidas tuli õ-täht eesti keelde. – Keel, mida me uurime. Koost Mart Mäger. Tallinn: Valgus, lk 177–180.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. Tallinn: Valgus.
- Keelest 1882.** – Eesti Postimees ehk Näddalaleht, nr 5, 27. I.
- Kentmann, Woldemar Friedrich 1884.** Koolilaste Geograahwia raamat. Tallinn: [s. n.].
- Kingisepp, Valve–Liivi 2017.** Õ-tähe teest meie kirjakeelde. – Emakeele Seltsi aastaraamat 62 (2016). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 281–292. <https://doi.org/10.3176/esa62.12>
- Kingisepp, Valve–Liivi 2020.** Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kirjad I–III = Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832.** I: 1814–1818 (1995); II: 1819–1820 (1996); III: 1821–1823 (1996). Koost Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Kloss, Heinz 1969.** Research Possibilities on Group Bilingualism: A Report. Quebec: Centre international de recherches sur le bilinguisme, Université Laval.
- KNR 2016 = Eesti kohanimeraamat.** Koost Marja Kallasmaa jt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kobolt, Erich 1929.** Alasaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast. – Eesti Keel, nr 7–8, lk 129–168.
- Kooli, Rain 2012.** Kõige õigem eestlane. – ERR, 13. VIII. <https://www.err.ee/349592/rain-kooli-koige-oigem-eestlane>
- Kraut, Einar 2000.** Eesti keele hääldamine. Käsiraamat harjutuste ja helinäidetega. Tallinn: TEA Kirjastus.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1840.** Wina katk. Üks tähhele pannemise wäärt jut, mis wanna ja noore rahwale juhhatusseks ja kassuks wälja on antud. Tartu: Lindfors'i pärijad.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1850.** Ma- ja Merre-piltid. Üks luggemise ramat nore rahwale. Ehk imelikud luggud lõune-pool Ahwrikas. 1. jagu. Tartu: H. Laakmann.
- Kroonika 2021 = Palju õnne! Teele Viira sai teise lapse.** 28. III. <https://kroonika.delfi.ee/artikkel/92971213/fotod-palju-onne-teele-viira-sai-teise-lapse>
- Kruusa Kalju 1999.** Meeleolu. Esikkogu. Tsitre: Erakkond.
- Kruusa Kalju 2017.** Ühe inimese elu (pooleli). Valitud luuletusi. Tallinn: KiriMiri.
- Kruusa Kalju; Põldver, Piret 2019.** Taha enda peita enda taha. – Looming, nr 6, lk 862–869.
- Laanekask, Heli 2003.** Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos. – Vana kirjakeel ühendab. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24.) Toim Valve–Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 129–180.
- Landry, Rodrigue; Bourhis, Richard Y. 1997.** Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. – Journal of Language and Social Psychology, kd 16, nr 1, lk 23–49. <https://doi.org/10.1177/0261927X970161002>
- Le Page, Robert Brock; Tabouret-Keller, Andrée 1985.** Acts of Identity: Creole-based Approaches to Language and Ethnicity. Cambridge: Cambridge University Press.

- Liiv, Otto 1938.** Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. Tartu–Tallinn: Loodus.
- Loorits, Oskar 1923.** Eesti keele grammatika. Tartu: Odamees, Carl Sarap.
- Masing, Otto Wilhelm 1816.** Ehstnische Originalblätter für Deutsche. 1. Heft. Dorpat: [J. C. Schünmann].
- Masing, Otto Wilhelm 1819.** Wanna-seädsusse-aja sündinud asjad. Tartu: [J. C. Schünmann].
- Masing, Otto Wilhelm 1820.** Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift. Dorpat: [J. C. Schünmann].
- Masing, Otto Wilhelm 1821.** Õppetus, kuidas neid luggemisse lehti kassuga prukida. Tartu: [J. C. Schünmann].
- Masing, Otto Wilhelm 1823.** Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida. Tartu: [J. C. Schünmann].
- Masing, Otto Wilhelm 1824.** Beitrag zur Ehstnischen Orthographie. Dorpat. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjakogus [F 26, s 226].
- Masing, Otto Wilhelm 1827.** Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie, erschienenen Bemerkungen vom Verfasser des Beitrages zur ehstnischen Orthographie. Perna: [G. Marquardt].
- Meister, Einar; Meister, Lya 2019.** Production of Estonian vowels by Finnish speakers. – ESUKA – JEFUL, kd 10, nr 1, lk 129–143. <https://doi.org/10.12697/jeful.2019.10.1.07>
- Metslang, Helle; Habicht, Külli 2019.** XIX sajandi eesti kirjakeel – vahekeelest suland-keeks. – Emakeele Seltsi aastaraamat 64 (2018). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 111–140. <https://doi.org/10.3176/esa64.04>
- Metste, Kristi 2001.** „Ma olen 100 aastat enneaegu kirjutanud” (O. W. Masing eesti esseistika alustajana). – Akadeemia, nr 4, lk 657–667.
- Must, Mari 1987.** Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Tallinn: Valgus.
- Mägi, Mariika 2002.** Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimegeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – Keskus-tagamaa-ääreal. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Center-Hinterland-Margin: Studies in the Formation of Settlement Hierarchy and Power Centres in Estonia. (Muinasaja teadus 11.) Toim Valter Lang. Tallinn–Tartu: Teaduste Akadeemia kirjastus, lk 169–232.
- Niit, Ellen 2002.** Keel. Häälikuline ülevaade. – Saaremaa. 1, Loodus, aeg, inimene. Toim Heino Kään. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 467–482.
- Niit, Ellen 2004.** Eesti keele piirkondlikud aktsendid. – VIRSU II. Suomi ja viro kohdekielinä. (Lähivertailuja 15. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 24.) Toim Helena Sulkala, Heli Laanekask. Oulu: Oulun Yliopisto, lk 50–61.
- Niit, Ellen 2007.** Vowels in word-initial syllables in Muhu Estonian. – Linguistica Uralica, nr 4, lk 241–249.
- Nolcken, Nicolai von 1873.** Aabitsaraamatu sissejuhatus. Kuressaare: [Ch. Assafrey].
- Nätänen, Risto; Lehtokoski, Anne; Lennes, Mietta; Cheour, Marie; Huotilainen, Minna; Iivonen, Antti; Vainio, Martti; Alku, Paavo; Ilmoniemä, Risto J.; Luuk, Aavo; Allik, Jüri; Sinkkonen, Janne; Alho, Kimmo 1997.** Language-specific phoneme representations revealed by electric and magnetic brain responses. – Nature, nr 385, lk 432–434. <https://doi.org/10.1038/385432a0>

- Pae, Taavi 2018.** Theodor Kaljo ja õ-hääliku piir Saaremaal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 63 (2017). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 127–138. <https://doi.org/10.3176/esa63.06>
- Pae, Taavi 2021.** Teekond õ/ö piiritähiseni Saaremaal. – Oma Keel, kd 42, nr 1, lk 3–8.
- Pajusalu, Karl; Iva, Sulev; Teras, Pire 2003.** Sisesejuhatus. – Lõuna-Eesti häälikud II. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 27.) Toim K. Pajusalu, P. Teras. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 9–15.
- Pall, Valdek 1987.** Veel kord õ: eesti murded. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 405–415.
- Parbus, Ülo 1967.** Mitu õ-d on saarte murdes? – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 419–420.
- Parve, Merike 2000.** Võru lühikeste monoftongide akustikast. – Võru vokaalid I. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 13.) Toim Karl Pajusalu, M. Parve, Pire Teras, Sulev Iva. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 9–38.
- Peegel, Juhan 1997.** Minu ema keel. – Akadeemia, nr 3, lk 451–475.
- Perli, Madis 2021.** Talgutel said hoo sisse mõisakino ja Õ-keskus. – Tartu Postimees 14. X.
- Peterson, Ernst 1907.** Algharjutused eesti keele õigekirjutuse ja kirjaseadmise õppimiseks. Teine täiendatud trükk. Tallinn: [s. n.].
- Piibli raamat 1889** = Piibli raamat, see on kõik Jumala sõna, mis pühad Jumala mehed, kes püha waimu läbi on juhata tud, Wana Seaduse raamatusse Ebrea keele, ja Uue Seaduse raamatusse Kreka keele on kirjutatud, aga mis Jumala armu läbi ka meie Eesti maa keele on üles pandud ja ühtteistkümmet korda trükki antud. Tallinn: [A. Mickwitz].
- Piller, Ingrid 2003.** Advertising as a site of language contact. – Annual Review of Applied Linguistics, kd 23, lk 170–183. <https://doi.org/10.1017/S0267190503000254>
- Pool, Jonathan 1979.** Language planning and identity planning. – International Journal of the Sociology of Language, nr 20, lk 5–21. <https://doi.org/10.1515/ijsl.1979.20.5>
- Pöld, Harald 1915.** Eesti keeleõpetus. Hääle- ning sõnaõpetus. 1. jagu. Tallinn: G. Pihlakas.
- Pöldvee, Aivar 2010.** Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 331–352.
- Päll, Peeter 2017.** EKI keelekool: Vabadus! Wabadus? – Postimees. Arvamus, kultuur 10. VI.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Rangøy, Øyvind 2020.** Oled ikka veel see poiss. Põltsamaa: Seitse Sõlme.
- Raudvassar, Liina 2007.** Pastor Masing ja õ-täht. – Eesti Kirik 14. III.
- Remes, Hannu 2015.** Viron kielioppi. Helsinki: Finn Lectura.
- Rootsmäe, Lemming 1987.** Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1850. Tallinn: Valgus.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813.** Versuch bestimmte Regeln für die ehstnische Orthographie festzusetzen. – Beiträge zur genauern Kenntniss ehstnischen Sprache I, lk 107–123.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1820.** Kirjutusse-lehhed. Pärnu.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1821.** Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XIII, lk 47–75.
- Saaberk, Albert 1920.** Tegeliku eesti foneetika alged. Tallinn: K./Ü. Rahvaülikool.
- Saareste, Andrus 1922.** Tegelikud õigekeelsuse määrused. Tartu: Eesti Kirjastuse Ühisuse Postimees kirjastus.
- Saul, L. 1976.** Maadevahe jõgi. – Kommunismiehitaja 24. VIII.

- Sebba, Mark 2007.** Spelling and Society: The Culture and Politics of Orthography around the World. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486739>
- Sebba, Mark 2012.** Orthography as social action: Scripts, spelling, identity and power. – Orthography as Social Action: Scripts, Spelling, Identity and Power. Toim Alexandra Jaffe, Jannis Androutsopoulos, M. Sebba, Sally Johnson. Berlin: De Gruyter, lk 1–19. <https://doi.org/10.1515/9781614511038.1>
- Shohamy, Elena; Gorter, Durk 2009.** Linguistic Landscape. Expanding the Scenery. New York–London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203930960>
- Sooväli, Helen 2004.** Saaremaa Waltz. Landscape Imagery of Saaremaa Island in the 20th Century. (Dissertationes geographicae Universitatis Tartuens 21.) Tartu: Tartu University Press.
- Spitzmüller, Jürgen 2012.** Floating ideologies: Metamorphoses of graphic „Germanness“. – Orthography as Social Action: Scripts, Spelling, Identity and Power. Toim Alexandra Jaffe, Jannis Androutsopoulos, Mark Sebba, Sally Johnson. Berlin: De Gruyter, lk 255–288. <https://doi.org/10.1515/9781614511038.255>
- Strandberg, Janine A. E. 2020.** “Nordic Cool” and writing system mimicry in globallinguistic landscapes. – Lingua, kd 232, artikkel 102783. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2019.102783>
- Taal, Kersti 2017.** Eesti keele küsimus Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kirjavahetuses. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2016, lk 30–46.
- Tarvel, Enn 2007.** Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572. – Saaremaa. 2, Ajalugu, majandus, kultuur. Toim Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar. Tallinn: Koolibri, lk 77–142.
- Tauli, Valter 1968.** Keelekorralduse alused. Stockholm: Vaba Eesti.
- Tender, Tõnu; Kasak, Enn 1995.** Võru uuemad kirjaviisid ja Brown(e)’i liikumine. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 312–319.
- Tender, Tõnu; Iva, Sulev (Jüvä Sullõv); Kasak, Enn 1996.** Võru uuemad kirjaviisid ja Brown(e)’i liikumine. II. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 606–610.
- Teras, Pire 2018.** /õ/ häälduse varieerumine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 63 (2017). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 221–239. <https://doi.org/10.3176/esa63.10>
- Valk, Heiki; Kriiska, Aivar; Matsin, Ave; Oras, Janika; Ormisson-Lahe, Anu; Pae, Taavi; Rahi-Tamm, Aigi; Rimmel, Mari-Ann 2021.** Päranditurism Eestis: potentsiaal ja arenguvõimalused. RITA 4: TAI poliitika seire. Lõpparuanne. <https://www.etag.ee/wp-content/uploads/2021/03/Paranditurism-Eestis.pdf>
- Vasar, Juhan 1931.** Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel. – Eesti Kirjandus, nr 11, lk 549–567; nr 12, lk 639–652.
- Velsker, Mart 2001.** Y eesti kirjanduses. – Vikerkaar, nr 10, lk 78–86.
- Veski, Johannes Voldemar 1936.** Tähtede järjekord eesti alfabeedis. – Eesti Keel, nr 1, lk 20–22.
- Viitso, Tiit-Rein 1978.** Läänemeresoome esimese silbi õ ajalugu. – Eesti keele grammatika küsimusi. (Keel ja struktuur 10.) Toim Huno Rätsep. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 81–116.
- Viitso, Tiit-Rein 2003.** Rise and development of the Estonian language. – Linguistica Uralica, nr 1, lk 130–230.

- Viitso, Tiit–Rein 2008.** Kommentaare Paul Ariste doktoriväitekirjale Hiiumaa eesti murrete foneetikast. – T-R. Viitso, Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Koost, toim Karl Pajusalu, Urmas Sutrop, Pire Teras. Tartu–Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 99–111.
- Vinni, Raul 2012.** Õ-probleem võttis tuurid üles. – Saarte Hääl 10. VIII.
- Viru-Nigula kauplus vahetas omanikku 2009.** – Virumaa Teataja 13. V.
- Viru-Nigula stiiliraamat** = Viru-Nigula vald. Stiiliraamat. https://viru-nigula.ee/documents/7609076/7964213/Viru-Nigula+vald_stiiliraamat.pdf/ddb96dca-8d62-4261-bde1-08a2c783fc87
- Väike-Õismäe majale maalitakse veel üks Õ-tähega seinapilt 2020.** <https://www.tallinn.ee/est/haaberti/Uudis-Vaike-Oismae-majale-maalitakse-veel-uks-O-tahega-seinapilt>
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011 [1875].** Eesti keele grammatika. Tlk Heli Laanekask, toim Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Wiik, Kalevi 1986.** Viron ö. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 30.) Turku: Turun yliopisto.
- Õismäe majale maalitakse Õ-tähega seinapilt 2019.** <https://www.tallinn.ee/est/Uudis-Oismae-majale-maalitakse-O-tahega-seinapilt>

Kristiina Praakli (snd 1977), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi rakenduslingvistika kaasprofessor (Jakobi 2, 51005 Tartu), kristiina.praakli@ut.ee

Taavi Pae (snd 1976), PhD, Tartu Ülikooli ökoloogia ja maateaduste instituudi Eesti geograafia kaasprofessor (Vanemuise 46, 50410 Tartu), taavi.pae@ut.ee

Das Õ

Stichwörter: der Buchstabe Õ, der Laut Õ, Otto Wilhelm Masing, Orthographie, Sprachplanung

Der Anfang des 19. Jahrhunderts durch Otto Wilhelm Masing (1763–1832) eingeführte Buchstabe Õ ist das orthografische Element, welches in der estnischen Linguistik und in der Öffentlichkeit stets die meiste Aufmerksamkeit auf sich gezogen hat. 2016 wurde das 200-jährige Bestehen des Õ-Zeichens mit einer wissenschaftlichen Konferenz gefeiert, und 2020 wurde auf Saaremaa eine fünf Meter hohe Õ/Ö-Grenzmarkierung eingeweiht, um die Variation der Aussprache innerhalb des Sprachgebiets zu kennzeichnen.

Der Artikel befasst sich mit der Entstehungsgeschichte des Õ-Zeichens und dessen Verbreitung in schriftlichen Texten des 19. Jahrhunderts. Übergeordnetes Ziel des Artikels ist es, durch die Entstehungsgeschichte des Õ-Zeichens die tieferen Hintergründe des Zeichens zu erschließen, neue Forschungshorizonte aufzuzeigen und Forscher zu ermutigen, einen Blick auf bisher unerforschte Phänomene und Entwicklungen in der Schriftsprache zu werfen.

Bei der Einführung des *Õ* handelt es sich um eine Frage der Sprachpflege, welche eine durch äußere Faktoren hervorgerufene sprachliche Veränderung darstellt. Zur Ausführung kam diese vor allem als Ergebnis der entschlossenen Bemühungen von Masing und Johann Heinrich Rosenplänter. Andererseits ging es bei der Schaffung des *Õ* nie allein darum, einem Vokal eine visuelle Form zu geben. Vor dem Hintergrund der Entstehungsgeschichte des *Õ*-Zeichens lässt sich erkennen, dass das *Õ* als Vokal eines der Unterscheidungsmerkmale zwischen „uns“ und „euch“ (estnisch- vs. deutschsprachig) war, ein Kennzeichen estnischer Sprachkompetenz und estnischer Identität. In der Entstehungsgeschichte des *Õ* spiegelt sich zudem die Bedeutung der damaligen gedruckten Literatur (Journalismus, Bildungsliteratur) bei der Einführung des *Õ*-Zeichens wider, auch wenn es noch Jahre oder Jahrzehnte dauerte, bis sich das Zeichen im schriftlichen Gebrauch durchgesetzt hatte – was vor allem auf technische Gründe zurückzuführen war. Heutzutage hat sich die Debatte über das *Õ* um identitätsstiftende Aspekte erweitert: Das *Õ* ist eines der Kennzeichen und Sinngeber für sprachliche und gemeinschaftliche Identität, lokale Geschichte und das kollektive Gedächtnis. Auf Saaremaa hingegen ist das Gegenteil zu beobachten: Hier wird Identität gerade durch den Verzicht auf das *Õ*-Zeichen und die Verwendung des *Ö*-Zeichens an dessen Stelle geschaffen. Die Hervorhebung des *Ö* erzeugt eine Unterscheidung und einen Gegensatz zum *Õ*, zu den Sprechern der Standardsprache und zum estnischen Festland, grenzt ein geografisches Gebiet ab und konstruiert ein lokales Image.

Kristiina Praeli (geb. 1977), PhD, Juniorprofessorin für Angewandte Linguistik am Institut für Estnische und Allgemeine Sprachwissenschaft der Universität Tartu (Jakobi 2, 51005 Tartu), kristiina.praeli@ut.ee

Taavi Pae (geb. 1976), PhD, Juniorprofessor für Estnische Geographie am Institut für Ökologie und Geowissenschaften der Universität Tartu (Vanemuise 46, 50410 Tartu), taavi.pae@ut.ee

Muutuv meel

Aastatel 1973–1974 ja 2016–2018 kogutud
sõna-assotsiatsioonide võrdlus

ENE VAINIK

1. Meelest ja selle mõõtmise meetmetest

Võib tunduda, et viis, kuidas igaüks maailma kogeb ja mõistab, on unikaalne ja kordumatu, kuid ometi juhivad seda teatud kokkulepped ja harjumuspärased seosed, mis on ühised teiste inimestega. Neist vaikumisi kehtivatest seostest koosneb üldisem maailmamõistmine, mida võib tinglikult nimetada sõnaga *meel*.¹ Asjaolu, et meel ei kuulu kellelegi isiklikult, vaid on sotsiaalselt konstrueeritud, võib tunduda paradoksaalsena. Kui aga hakata järele mõtlema, pole raske nõustuda neuroteadlaste tõdemusega, et maailma peegeldava ning lahterdava meele tekkeks on vaja rohkem kui ühe inimese aju (Feldman Barrett 2018: 111). Eraldatuses ei sünni meelt, selleks on vaja gruppi, kellega asju arutada; teisi inimesi, kelle tõlgenduste ning väärtuste suhtes oma tajusid hinnata ja kohandada.

Teistmoodi paradoks on see, et kuigi inimaju on kõikjal sarnase ülesehitusega, luuakse ja hoitakse maailma eri nurkades ülal väga erilaadseid meeli, mis võivad erineda isegi esmaste tajude (nagu nägemine, kuulmine või haistmine) tõlgenduste ja neile omistatava tähtsuse poolest (Levinson, Majid 2014; Majid jt 2018). Võtmeteguriks on kultuur, mis paratamatult kujundab selles elavate inimeste arusaamasid ning väärtushinnanguid. Daniel Everett (2016: 1) kõneleb piltlikult meele tumeainest, milleks ta nimetab üksikisiku ja ka keelekollektiivi oskuste ja teadmiste kogumit, mis kehtib kultuuris vaikumisi, ilma et seda isegi jutuks võetaks. Tumeaine tekib meelde läbi üksikisiku kogemuse, mis leiab aset kultuuri rüpes, kus elades ja keele abil suheldes omandatakse vaikumisi kehtivad kokkulepped ning teadmiste kobarad ja kohanetakse omaks võetud väärtuste ning nende hierarhiaga. Meele tumeaine on ühteaegu nii isiklik kui ka ühine, see on üksikisiku ja kultuuri suhestumise tulem, mis vormib tajusid, mälu ning iseendaks kujunemist (Everett 2016: 26).

Seega luuakse maailma mõistmise alused kollektiivis, milles juba varem on suhtlemise ja pidevate läbirääkimiste käigus kasutusele võetud sõnad ning kujunenud harjumuspärased viisid nende omavaheliseks suhestamiseks. Meele seos keelega näib vältimatu, kui mitte otsustav, ning sellel alusel on nii psühholoogias kui ka psühholingvistikas juba pikka aega kasutatud keelest pärit andmeid selleks, et rekonstrueerida mõningaid meele toimimise segmente või printsiipe.

¹ Sõnal *meel* on eesti keeles mitmeid tähendusi (vt <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/meel/1>), siin kasutatakse seda sõna üldistatult (vrd ingl *mind*), nii et see hõlmab kõiki kitsamaid valdkondi, mida sõna eesti keeles võib tähistada (nagu taju, loomulaad, meeleolu, mälu, teadvus jm, mida vajame maailma tõlgendamiseks, vt ka Vainik 2017).

Üheks taoliste uuringute objektiks on olnud mentaalne leksikon ehk inimese n-ö sisemine sõnaraamat, kust väljendusvajaduse puhul sõnu ammutatakse (Aitchison 2012; Pavlenko 2009). Sellise mentaalse leksikoni olemasolu järeldatakse tänu sellele, et nn sõna-assotsiatsioonide katsetes² kalduvad inimesed mainima sõnu, mis alluvad ennustatavatele seostele, nagu sünonüümia (nt *koer* → *peni*), antonüümia (nt *koer* → *kass*), hüponüümia (nt *koer* → *taksikoer*), hüperonüümia (nt *koer* → *koduloom*) jne (vt nt Fellbaum 2015). Need tähelepanekud on viinud järeldusele, et inimeste leksikaalsed teadmised ongi võrgutaolised, kus mõisted (ja nende sõnalised tähised) moodustavad sõlmed, mis on omavahel ühendatud seostega (vt Cruse 2000). Sama väidab ka kognitiivses lingvistikas postuleeritud nn entsüklopeedilise semantika kontseptsioon (vt Langacker 1987; Evans 2019). Mentaalne leksikon – kui selle paralleeli juurde jääda – meenutab seega pigem tesaurselaadset kui alfabeetilisest sõnastikku.

Kui algusaegadel räägiti mentaalsest leksikonist peamiselt üksikisikuga seoses, siis viimasel ajal on tähelepanu liikunud grupiomastele assotsiatsioonidele (nt Fitzpatrick jt 2015). Sõna-assotsiatsioonide uurimine võiks olla seega ala, kus on võimalik teada saada, kuidas on organiseeritud meel kui ühteaegu individuaalne tunnetusvahend ning kollektiivne konstrukt, millist ainekust see sisaldab, kuidas toimub mälestus ammutamine, ja – miks mitte – tuua esile ka midagi meele tumeainest ehk kultuuris vaikimisi kehtivatest väärtustest ning hierarhiast.

Seejuures on põnev võrrelda sõna-assotsiatsioone ning nende struktuuri ühe ja sama keele kõnelejate hulgas, kes on elanud või elavad erinevate ühiskondlik-ideoloogiliste režiimide all. Näiteks võib oletada, et Põhja- ja Lõuna-Korea elanike sõna-assotsiatsioonid on üpris erinevad, eriti ideoloogiliselt laetud teemades. Sama võinuks oletada Lääne- ja Ida-Saksamaa elanike kohta. Selles osas ei pruugi piirduda mõtteliste eksperimentidega, kuna ajalugu on kätte mänginud võimaluse teada saada midagi meie endi, st eesti keele kõnelejate meele muutustest (või siis püsimisest) erinevate ühiskondlik-poliitiliste režiimide all. Nimelt on kogutud ja publitseeritud sõna-assotsiatsioone Nõukogude Eestis – aastatel 1973–1974 Kalju Toim (1980, 1987) – ja nüüd uuesti vabas Eestis aastatel 2016–2018 Ene Vainik (2018, 2019a, 2019b). Hoolimata mõningastest erinevustest katsete läbiviimise meetodikas (paber ja pliiats on asendunud veebikeskkonnaga), pakub see aines materjali võrdluseks ning laseb välja tuua seda, mis on meeles olnud püsiv ning mis muutlik.

Siinse uurimuse peamine eesmärk ongi võrrelda eestikeelseid sõna-assotsiatsioone, mis on kogutud sarnase meetodikaga ja sarnase stiimulite loeteluga, kuid suure ajalise vahega. Kuivõrd 40 aasta jooksul on Eestis riigikord ja valitsev ideoloogia täielikult muutunud ning ka elulaad liikunud agraar-industriaalühiskonnast infoühiskonda, siis on huvipakkuv, kas ja mil määral kajastuvad ühiskondlikud ja eluolulised muutused kollektiivselt jagatud sõnaseostes. Milliste stiimulite vastused on muutunud? Kui seosed on erinevad, siis mille poolest? Mis on see, mida ikkagi alal on hoitud?

Selleks et neile küsimustele arusaadavalt vastata, tutvustatakse artiklis esmalt sõna-assotsiatsioonide kogumise meetodika tausta, põhimõisteid ning põhilisi

² Sõna-assotsiatsiooniks nimetatakse inimese sõnalist vastust sõnalisele stiimulile, mis on kogutud kindlat laadi katse käigus (ingl *word association test*, WAT).

tulemuste analüüsi aspekte. Uurimuse osas iseloomustatakse võrreldavaid sõnakogusid ja analüüsi protseduure ning esitatakse võrdluse tulemused, tuues välja nii kvantitatiivseid kui ka kvalitatiivseid erinevusi ja sarnasusi. Artikkel lõppeb kokkuvõtte ning aruteluga.

2. Sõna-assotsiatsioonidest lähemalt

2.1. Mis on sõna-assotsiatsioonid ja mis otstarbel on neid kogutud?

Sõna-assotsiatsioonide katset iseloomustab, et esitatavatele stiimulitele tuleb katseisikul anda kaalutlemata spontaanne vastus.³ Näiteks, kui esitada katseisikule stiimul *või*, siis võib talle esmaselt pähe tulev vastus olla kas *leib*, *margariin* või hoopis *ehk*, *nii* või midagi muud, olenevalt inimesest. Vabadeks assotsiatsioonideks nimetatakse selliseid, mida katse käigus kuidagi ei piirata, st ei nõuta, et nimetataks kindlat sõnaliiki või kindla kategooria liikmeid (De Deyne, Storms 2015: 465; vt ka Nelson jt 2000).⁴

Psühholoogias ja psühhiaatrias olid sõna-assotsiatsioonid esmalt viisiks, kuidas võrrelda üksiku inimese spontaanseid vastuseid n-ö normaalsete assotsiatsioonidega, mis olid varem grupilt kogutud ja publitseeritud kui assotsiatsiooninormid. Sõna-assotsiatsioone kogus esimesena mitmekesiste teaduslike huvidega Francis Galton (1879), populaarseks said need psühhoanalüüsi viljelejate seas (vt nt Jung 1910). Esimesed laiemasse kasutusse jõudnud normid kindla stiimulite hulga (100) ja järjekorraga koostati XX sajandi alguses ning need on autorite Grace H. Kenti ja Aaron J. Rosanoffi (1910) järgi tuntud kui Kent-Rosanoffi normid. Selle sajasõnalise nimestiku tõlgete alusel on andmeid kogutud eri keelte kõnelejatelt, kusjuures kuld-aeg oli eelmise sajandi 60-ndatel ja 70-ndatel (nt Postman, Keppel 1970; vt ka ülevaadet De Deyne, Storms 2015). Sellesse lainesse kuulub ka Toimi (1980) kogutud eesti normistik, mis samuti lähtub Kent-Rosanoffi klassikaks kujunenud stiimulite nimekirjast. Tänapäevaks on moodustatud suuri sõnakogusid laialdase stiimulite hulga kohta (nt inglise ja hollandi keele kohta vt vastavalt Kiss jt 1973; De Deyne jt 2013). Eesti keele kohta on kogutud ja publitseeritud assotsiatsioonisõnastik, mis sisaldab vastuseid umbes 1300 stiimulile (Vainik 2019a).⁵

Alates XX sajandi teisest poolest ei seostu psühholoogide huvi sõna-assotsiatsioonide vastu mitte niivõrd nende diagnostilise väärtusega, kuivõrd asjaoluga, et need annavad teavet mälu protsesside, seoste laadi ning positsiooni kohta (Fitzpatrick jt

³ Osa uurijatest paluvad katseisikutel nimetada kuni kolm esimesena meenuvat sõna (nt De Deyne jt 2013; Epicoco jt 2021). Nii saab hakkama väiksema arvu vastajatega stiimuli kohta ning nn tugevad assotsiatsioonid ei kaaperda võimalikke nõrgemaid; esile tõuseb suurem hulk mitmekesisemaid seoseid.

⁴ Kui oodatakse kindlat tüüpi vastust, on tegemist mittevabade assotsiatsioonidega (ingl *controlled associations*), näiteks seatakse temaatilisi piiranguid, paludes nimetada värvinimetustega seostuvaid emotsioone (vt nt Mohr jt 2018).

⁵ Sõnastik on avaldatud elektroonselt <https://www.eki.ee/dict/assotsiatsioonid>; sõnastiku aluseks olev andmebaas on samuti uurijatele kättesaadav (vt Vainik 2019b).

2015). Uuemad arengud sõna-assotsiatsioonide uurimisel keskenduvadki sõnadevaheliste seoste põhjal võrgustike moodustamisele, eesmärgiga uurida sedakaudu teadmiste, mälu ning järjestikuste seoste mustreid (De Deyne, Storms 2015: 466). Tuntakse huvi ka selle vastu, kas ja kuivõrd langevad n-ö inimeste peast kogutud assotsiatsioonid kokku sõnade sagedamate kollokaatidega tekstis (vt lähemalt Vainik jt 2020). Peale tekstilise mõju aktsepteerimise on esile tõusnud nn simulatsiooniteoorial põhinev tõlgendusviis, mis väidab, et sõna-assotsiatsioonides avalduvad kõneldud või kirjutatud tekstist saadud informatsioonile taandamatud meelendid,⁶ mis tulenevad pigem temaatilistest ehk situatsioonisisidustatest sensoorsetest kogemusmustritest (De Deyne, Storms 2015 viide allikale Barsalou jt 2008).

2.2. Mida vastused näitavad?

Sõna-assotsiatsioone analüüsid on rõhutatud nn esmase ehk juhtiva assotsiatsiooni rolli – selleks on vastus, mis keelekollektiivi liikmetel tuleb esile kõige suurema sagedusega (nt Toim 1987). Lihtsa sagedusnumbri kõrval on palju kasutatud näitaja selle tugevus (protsent vastustest), mis laseb omavahel võrrelda erineva arvu vastajate käest kogutud seoseid. Ka esmaseoste tugevus võib varieeruda: näiteks eesti keele assotsiatsioonisõnastiku andmetes on kõige tugevam seos paaril *aste* → *trepp* (81,25%), seevastu esmaseos *saatus* → *elu* on üle kümne korra nõrgem (7,83%) (Vainik 2019c). Uurimustes ei lasta end üldiselt esmaseose tugevuse varieeruvusest häirida ning koheldakse seda kui sõnapaari omaette tähtsusega staatust (nt Fitzpatrick jt 2015).

Teine assotsiatsioonide aspekt, millele tähelepanu pööratakse, on esile tulevate seoste laad (nt De Deyne, Storms 2015; Fitzpatrick jt 2015). Traditsiooniliselt on eristatud riimil põhinevaid (nt *kell* → *sardell*) ning semantilistel seostel (nagu antonüümia, sünonüümia jne) põhinevaid assotsiatsioone, nt vastavalt *külm* → *soe*, *ilus* → *kaunis*. Lisaks on märgitud nn temaatilist seoseviisi, mispuhul stiimul ja vastus seonduvad mingi üldtuntud tegevuse või valdkonnaga (nt *haamer* → *nael*, *juust* → *hiir*), mille taustal on pigem nähtuste ajalis-ruumiline lähedus kui stiimuli ja vastuse semantiline või kategoriaalne kokkukuuluvus. Temaatilise seose erijuhtumina võib käsitleda vastaja isiklikest eelistustest ja tunnetest lähtuvat reaktsiooni (nt *ämblik* → *vastik*, *kõva* → *valu*).

Tuntud on ka paradigmaatilise ja süntagmaatilise seostamisviisi eristus (lähemalt vt nt Vainik jt 2020). Paradigmaatiline seosetüüp tähendab, et keelejuhid näivad vastuseid andvat sõnade kategoriaalse ja tähendusliku kuuluvuse alusel. Sellised seosed on näiteks sünonüümia, antonüümia, hüperonüümia, hüponüümia ja kohüponüümia, mispuhul seoste loomise taustaks on abstraktsed teadmised mõistehierarhiatest. Paradigmaatilise seosetüübi puhul kuuluvad stiimul ja vastus samasse sõnaliiki, mistõttu need võiksid lauses üksteist asendada. Näiteks *sai* ja selle hüperonüüm

⁶ Kasutan siin meeles toimiva struktuuri kohta üldisemalt prooviks terminit *meelend*. Sellesse kategooriasse võiks kuuluda nt mõistemetafoorid, metonüümiad, kinnistunud semantiline seos mõistete vahel ning komplekssemadki mentaalsed representatsioonid, nagu freimid, skriptid või idealiseeritud kognitiivsed mudelid (vt lähemalt Vainik, Kirt 2008).

küpsetis, hüponüüm *croissant* ning kohüponüüm *sepik* võiksid kõik esineda sama lauseliikmena (nt alus, sihitis või öeldistäide).

Süntagmaatilise seosetüübi puhul moodustavad või võiksid moodustada stiimul ja vastus üldkäibiva kõneüksuse, nt liitsõna, fraasi, kujundliku väljendi vmt. Vastuste andmisel lähevad käiku keelejuhtide peas aktiveeruvad kõnefragmendid. Sellisel juhul kuuluvad stiimul ja vastus enamasti erinevatesse sõnaliikidesse, täidavad erineva lauseliikme rolli ning üksteise asendamine lauses ei ole seetõttu vastuvõetav, nt *sai* → *soe* põhineb arvatavasti väljendil *nagu soojad saiad*.

Tegemist ei ole üksteist välistavate seosetüüpidega. Paljudel juhtudel on võimalik, et seos on mitmeti põhjendatud, nt *kraan* → *vesi*. Kindlalt võib öelda, et seda toetavad maailmateadmised sellest, et vesi jookseb kraani avamisel (temaatiline seos). Välis- tada aga ei saa ka süntagmaatilist seost: *kraan* ja *vesi* kuuluvad koos liitsõnadesse *kraanivesi* ning *veekraan*.

Üks aspekt, millele sõna-assotsiatsioonide käsitlustes tavapäraselt tähelepanu ei ole pööratud, on vastused, mis ilmuvad mitme eri stiimuli peale. Näiteks eesti assotsiatsioonisõnastiku andmebaasis, mis sisaldab kümneid tuhandeid vastuseid rohkem kui tuhandele stiimulile, on selline korduvalt esile tulev vastus sõna *raha*, mida mainiti ligi kolm ja pool tuhat korda (Vainik 2019c). See tulemus tundub loomulik, arvestades raha rolli universaalse vahetusväärtusena. Mõistagi oleneb korduvalt esile tulevate vastuste koosseis ka stiimulite loendist. Eraldi võetuna on ju iga vastuse esile kutsunud konkreetne stiimul. Eeldusel, et stiimulite loend on sisu poolest tasakaalustatud (vt Vainik 2018), võib selliseid korduma kippuvaid vastuseid nimetada mee- le varjatud dominantideks, st vastusteks, mis on ootel eri inimeste peades ning näivad otsekui iseenesest sobivat eri olukordades.

2.3. Kuivõrd saab sõna-assotsiatsioone võrrelda?

Eri keelte assotsiatsioonide omavahel võrrelda on üpris keeruline, kuna nii stiimulite kui ka vastuste puhul on erinevates keeltes vastetel erineva ulatusega tähendused, polüseemia, erinevad registrid ja võimalikud konnotatsioonid. Paremini saab võrrelda sama keele eri variante (nt inglise keelt erinevates maades) või sama keele kõnele- jate assotsiatsioonide eri ajaperioodidel. Käesoleva artikli seisukohast pakuvad huvi just need uuringud. Näiteks on võrreldud inglise keele kõnele- jate vastu- seid Kent-Rosanoffi stiimulitele ja leitud, et esmaste assotsiatsioonide erinevus on korrelatsioonis ajalise vahega kahe katse vahel (mida suurem on ajaline vahe, seda vähem kattuvust esmaste assotsiatsioonide osas) ning et muutustele alluvad esma- joones nõrgemad seosed; tugevamad seosed püsivad stabiilsemana (Jenkins, Russell 1960; Jenkins, Palermo 1965). Eestis teadaolevalt assotsiatsioonide ajalise muutu- mise uuringuid varem tehtud ei ole.

3. Aastatel 1973–1974 ja 2016–2018 kogutud eesti keele sõna-assotsiatsioonide võrdlus

3.1. Andmestikud ja protseduurid

Toimi (1980) kogutud Kent-Rosanoffi stiimulite assotsiatsiooninormide artiklis on loetletud nii stiimulid ($n = 110$) kui ka iga stiimuli viis kõige tugevamat vastust alanevas järjekorras ning antud seoste tugevused protsentides. Võrreldes ingliskeelse originaaliga on Toim nimekirja pikendanud, andes mõnele inglise sõnale kaks alternatiivset eesti vastet, nt *vali* ja *valju* inglise *loud* vastetena, *käskima* ning *käsutama* inglise *command* vastetena, *pime* ja *tume* inglise *dark* vastetena. Kent-Rosanoffi stiimulid on algselt loodud kasutamiseks kliinilises töös ning see nimekiri sisaldab argiseid objekte ja nähtusi, nagu *poiss*, *haamer*, *laud*, *leib* ja *vaip*, aga ka mõningaid, millest võiks oodata emotsionaalset laetust ja võimaliku vaimse tasakaalutuse esiletoomist: *nuga*, *ämblik*, *preester*, *usk*, *ookean*, *tume*.

Tabel 1. Võrreldavate andmekogude üldiseloostus.

Parameeter	Toimi kogutud assotsiatsiooninormid	Eesti keele assotsiatsioonisõnastik
Kogumise aeg	1974–1975	2016–2018
Vastajad	• 1000; pooled kooliõpilased, pooled täiskasvanud erinevatelt elualadelt • Naisi 630; mehi 370 • Vanus 16–60, põhiosas 20–35 aastat • Umbes 25% kõrgharidusega	• 414 kodanikuteaduse püsipartnerit, vastuste keskmine arv eri testides oli 308 • Naisi 363; mehi 51 • Vanus 20–76, põhiosas 35–60 aastat • 80% kõrgharidusega
Läbiviimine	• Kirjalik • Kohustuslikult klassiruumis (pooled)	• Veebis • Vabatahtlik
Tingimused	• Ajasurve (6–15 minutit) • Võimalus lahter tühjaks jätta	• Ajasurveta (5–45 minutit) • Ei saanud lahtrit tühjaks jätta
Stiimulid	• 110 stiimulit • Kindel järjekord	• Kokku 1300 stiimulit, nende hulgas ka Toimi nimekiri • Järjekord püsiv, kuid Toimi omast erinev

Tänapäevaste seoste kogu kujutab endast Toimi stiimulite nimekirjaga kattuvate kirjade väljavõtet eesti keele assotsiatsioonisõnastiku andmebaasist (Vainik 2019b; tekstis edaspidi EKAS), kusjuures vastuste arvu on samuti piiratud viie kõige tugevama ning arvatud on seoste tugevus protsentides. Vajadusel on morfoloogiliselt varieeruva kujuga vastused kokku võetud, sel juhul on vormivariant kuvatud sulgudes, nt *õun(ad)*, *lill(ed)*. Väljenduse lühiduse huvides viidatakse võrreldavatele andmekogudele kui kahele katsele (Toim ja EKAS), ehkki rangelt võttes kõrvutatavad katsed need ei ole: EKAS on päring suuremast andmekogust, mitte spetsiaalselt korraldatud korduskatse. Andmekogude üldisi parameetreid kirjeldab tabel 1. Nagu näha, on katsetes osalejate arvu, soolise ja ealise koosseisu ning ka läbiviimise meetoodika osas erinevusi. Neid asjaolusid püütakse tulemuste tõlgendamisel piirava tegurina silmas pidada.

Toimi publitseeritud andmed (536 stiimuli-vastuse paari) ning eesti keele assotsiatsioonisõnastikust tehtud väljavõte (kirjete arv 628)⁷ kanti analüüsiks ühtsesse tabelisse (MS Excel), kus eri ridadel paiknesid stiimuli ja vastuse paarid. Kuivõrd osa paare kattus, kujunes ridade arvuks 821. Veergudes paiknesid vastuste tugevusprotsendid ja järjekorranumbrid kindla stiimuli vastusena kummaski katses. Stiimulite ja vastuste paarid märgendati seose oletatava laadi alusel, kusjuures paradigmaatilised, süntagmaatilised ja muud laadi seosetüübid ning täpsem laad märgiti eraldi veergudes, kuna ei saa välistada nende samaaegset esinemist – kui analüüsija ees on paljudelt inimestelt hulgakaupa kogutud andmed, siis puudub tal võimalus järele küsida, mis on üht või teist keelejuhti vastuse andmisel motiveerinud, ja tulebki arvestada võimalusega, et assotsiatsioon on motiveeritud mitmel eri viisil.⁸

3.2. Tulemused

3.2.1. Kvantitatiivne vaade

Iga stiimuli puhul on enamasti võimalik esile tõsta esmaseost, milleks on kõige sagedamini esinev vastus, ehkki stiimulid erinevad selle poolest, kui üksmeelseid seoseid nad esile kutsuvad. Näiteks Toimi andmetes kutsus kõige üksmeelsema vastuse välja stiimul *mees*, mille vastusena oli esikohal (77,9%) mõistagi *naine*. Väikseima üksmeelega (5,7%) juhtis vastus *täitma* stiimuli *käsutama* teiste vastuste seas (*alluma*, *keelama*, *kamandama*).

Joonis 1 esitab võrdlevalt esmaseoste tugevuste varieeruvused ning tabel 2 kahe katse kirjeldava statistika. Nagu ilmneb, on esmaseoste esiletuleku keskmine tugevus EKAS-i andmetes üldiselt nõrgem ning varieerub kitsamates piirides.⁹

Toimi andmetes esinenud 68 esmaseost (62% 110 võimalikust) olid esikohal ka EKAS-is. Need seosed on säilitanud eesti vastajate meeles oma suhtelise esilduvuse läbi aastakümnete. Ilmneb aga, et ehkki seosed on tulnud püsivalt esimesele positsioonile, on nende tugevus ometi ajaga nõrgenenud. Joonis 2 kujutab samaks jäänud stiimuli ja vastustepaaride tugevuste jaotust ning tabel 3 pakub võrdlevalt kirjeldava statistika. Kui võrrelda n-ö ajaproovile vastu pidanud esmaseoste tugevusi (joonis 2 ja tabel 3) kõigiga (joonis 1 ja tabel 2), siis ilmneb, et püsima jäänud iseloomustab tõesti keskmiselt suurem tugevus esimeses katses, nagu on leidnud ka teised (Jenkins, Russell 1960; Jenkins, Palermo 1965).

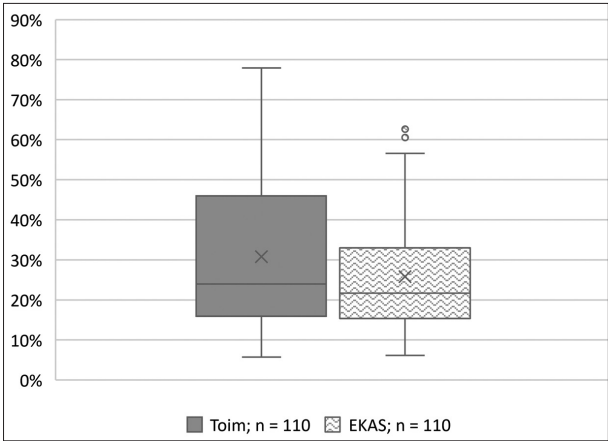
⁷ Sõnapaaride arvu erinevus on tingitud sellest, et assotsiatsioonisõnastiku andmete kogumisel ilmnis rohkem sõnu, mis jagasid sama positsiooni sagedusnimekirjades, seega stiimulite viie tugevama vastuse hulka sattus rohkem paare.

⁸ Ehkki vaid ühe hindaja määrangud ei pruugi olla absoluutselt kehtivad, võimaldavad need siiski kahe katse tulemuste võrdlemist, kuna suhete määramine toimus ühtses tabelis, olenemata katsest, milles see seos esile tuli.

⁹ Varieerumise 50% ulatust näitab karpdiagrammi keha, „vurrud” osutavad välimist veerandit andmete jaotusest. Eraldi märgitud andmepunktid erinevad oma väärtuse poolest ülejäänud jaotusmuustrist.

Tabel 2. Kõigi esmaseoste kirjeldav statistika võrdlevalt (n = 110).

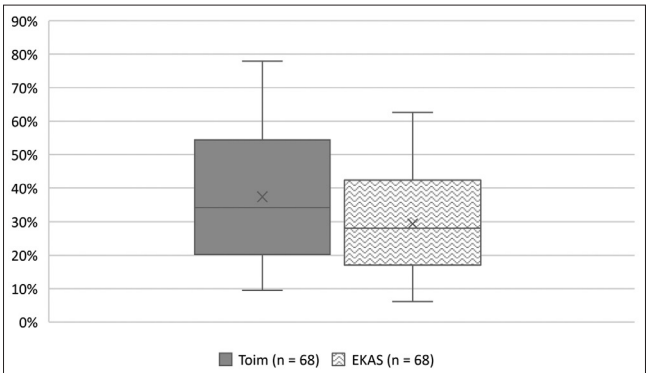
Tugevusprotsent	Toim	EKAS
keskmine	30,8	25,8
mediaan	24,0	21,7
maksimum	77,9	62,6
miinimum	5,7	6,1

Joonis 1. Kõigi esmaseoste tugevuste jaotus.

Tabel 3. Püsima jäänud esmaseoste kirjeldav statistika võrdlevalt.

Tugevusprotsent	Toim	EKAS
keskmine	37,4	29,4
mediaan	34,3	28,1
maksimum	77,9	62,6
miinimum	9,5	6,1

Joonis 2. Püsima jäänud esmaseoste tugevuste jaotus.

Toimi esmaseoste hulgas oli umbes viiendik ($n = 24$) selliseid, mida mainisid üle poolte vastajatest. Nendest ainult kaks (*pehme* → *kõva* ning *pime* → *valge*) mine-tasid ajaga oma juhtiva staatuse, samal ajal kui 93% kõige tugevamatest säilitasid juhtiva rolli 40 aastat hiljem tehtud katses. Stiimuli *pehme* levinuimaks vastuseks oli tänapäeval *padi* ning *pimeda* vastuseks *öö*. Ehkki juhtival positsioonil, jäi ka nende sõnade üksmeele protsent ajas väiksemaks. Seose tugevust üle 50% suutsid tänapäevani hoida vaid kuus stiimuli ja vastuse paari: *lühike* → *pikk*, *mees* → *naine*, *naine* → *mees*, *nõel* → *niit*, *poiss* → *tüdruk*, *tüdruk* → *poiss*.

Toimi esmaseostest, mille tugevus jäi vahemikku 25–50% ($n = 29$), säilitasid oma koha 19 (70%). Nendest 11 olid ka tänapäevases katses tugevamad kui 25%: *aken* → *uks*, *haamer* → *nael(ad)*, *janune* → *vesi*, *leib* → *sai*, *puuvili* → *õun(ad)*, *sool* → *suhkur*, *tubakas* → *suuts*, *vann* → *vesi*, *või* → *leib*, *õis* → *lill(ed)*, *ämblik* → *võrk*. Selles grupis muutusid sõnade *ilus*, *kartlik*, *kibe*, *lammas*, *nelinurk*, *punane*, *rõõm*, *sinine* ja *õigus* juhtivad seosed.

Toimi esmaseostest tugevusvahemikus 10–24% ($n = 48$) ligikaudu pooled ($n = 25$) olid asendunud mingi muu assotsiatsiooniga. Esmaseose muutumine võib tähendada kõigest seda, et vastuste esiletuleku järjekord on muutunud. Tegetmist ei ole seega täieliku muutusega assotsiatsioonides, vaid pigem muutusega suhtelises esilduvuses. Näiteks Toimil esile tulnud esmaseos *liblikas* → *kirju* on taandunud kolmandale kohale, andes teed juhtivale seosele *liblikas* → *suvi*, stiimuli *kollane* esmaseos *punane* tuleb tänapäeval esile neljandal kohal, esikoha on hõivanud vastus *päikene*. Suhtelises staatuses kaotajad on veel näiteks seosed *aken* → *klaas(id)*, *kiire* → *ruttu*, *käsutama* → *alluma*, *linn* → *küla*, *lõvi* → *loom*, *sügav* → *vesi*, *tänav* → *auto*, *tüdruk* → *ilus*, *valgus* → *hele*, *varas* → *röövel* jpt.

Suhtelise esiletuleku muutuste taustal on tähelepanuväärne, et leidub sõnu, mille peamised assotsiatsioonid langesid 40 aasta möödudes mitte ainult kokku, vaid tulid esile ka enam-vähem samas järjekorras. Selliseid püsiva esiletuleku järjekorraga vastuseid tekitasid näiteks sõnad *kõrge*, *piibel* ja *kõva* ning väikese järjekorranihkega ka *valge*, *hele*, *külm*, *kare* ning *tubakas*. Need sõnad osutavad nähtustele ja omadustele, mis on püsinud meeles üpriski muutumatutena.

3.2.2. Kvalitatiivne vaade

Sisulise poole pealt võib tõdeda, et uue aja elatustase kajastub ka sõna-assotsiatsioonides. Seda näitab mitte niivõrd esmaseoste, vaid järgnevate seoste (2.–5. positsioon) vaatlus. Näiteks stiimul *kõrge* toob peale *maja* meelde sõnad *hoone* ja *pilvelõhkujad*; sõna *majake* ei seostu enam sõnadega *suvila* ega *aed* (moest läinud?), vaid toob meelde sõnad *mets* ja *meri*, mis määratlevad ilmselt majakese eelistatud asukoha tänapäeva inimese jaoks. Sõna *ahi* järgseostes on *pliit* ning *puud* asendunud sõnadega *kamin* ning *küte* – taas tänapäeva iseloomustav seik.

Sõna *maapind* seoste hulgas on *rohi* asendunud *muruga*, samuti on *murru* esimene, mis meenub seoses värvisõnaga *roheline* (varem oli esmaseoseks *kollane*). Kui sõna *beebi* tõi varem meelde *mähkmed*, siis nüüd on see seos taandunud (probleem lahendatud ühekordsete mähkmetega) ning meenuvad *nutt* ja *lutt*. Sõna *hapu* seosena

on *kapsale* ja *kurgile* lisandunud *sidrun*. Puuvili toob meelde peale *õuna* ja *pirni* ka sõnad *banaan* ja *ananass*. Sõna *söömine* järgseoste hulgast on kadunud *nälgimine*, *nälg* ja *magamine*; asemele on tulnud *isu*, *kahvel* ja *laud*. Sõna *kõht* assotsiatsiooniks on lisandunud *paks*. Kui eelmisel sajandil esines sõna *kõva* seoste hulgas ka *leib*, siis tänapäeval pole see enam aktuaalne, *kõva* järgseoste hulgas on hoopis sõna *juust*. Sõna *laud* järgseos *pink* on meelest läinud, *laud* seostub sõnadega *katma* ja *laudlina*. Midagi on ka kaotatud: *leib* tõi 40 aastat tagasi esile seosed *soe*, *liha* ja *sool*, nüüd meenuvad *must*, *laud* ja *söök*. Või on *leiva* assotsiatsioonina tõusnud mitu kohta ettepoole. Sõna *magus* esimeseks assotsiatsiooniks on tõusnud *komm*, järgseoste hulgas on ka *kook*, kadunud pole juba varemgi magusaga seostunud *suhkur* ja *mesi*.

Ootuspärane on, et tänapäevaks on muutunud ja asendunud riigikorra ja ideoloogiaga seotud assotsiatsioonid. Kui sõna *kodanik* kutsus 40 aastat tagasi esile seosed *nõukogude* ja *seltsimees*, siis nüüd sõnad *riik*, *pass*, *Eesti*, *eestlane*. *Nelinurga* assotsiatsioonide hulgast on taandunud sümboolselt laetud sõna *viisnurk*; järgseostes esinevad lihtsalt *kast* ja *kandiline*. Sõna *pikk* seoste hulka on ilmunud vastus *Pika Hermann* *torn*. Üllatuslikult on aga sõna *punane* seoste hulgas endiselt kolmandal kohal *lipp*.¹⁰

Nõukogude ajal ideoloogiliselt laetud sõna *töötamine* on kaotanud tänapäeva inimeste teadvuses vastandava seose *logelemine* ning aktuaalsed on *palk* ja *raha*, mis viitavad kapitalistlikele tootmissuhetele. Stiimulite *käskima* ja *käsutama* seoste hulgast on taandunud komplementaarne antonüüm *täitma*, selle asemel keskenduvad tänapäevased seosed selle tegevuse ja tegija iseloomustamisele: *kamandama*, *kuri*, *boss* ja *õpetaja*.

Seda, et nüüdne ühiskond on avatum, võib kaudselt järeldada asjaolust, et sõna *aken* järgseostes tulevad esile *lahti* ja *vaade*, mis enne puudusid, ning *lõvi* seoste hulgast on taandunud *puur* ja *loomaaed* ning asemele tulnud *Aafrika*. Märkata võib ka, et praegused vastajad annavad dünaamilisi, liikumisega seotud vastuseid, mis enne puudusid. Näiteks sõna *jõgi* seoste hulka on tõusnud *vool* ja *voolama* ning sõna *kotkas* seoste hulka *lend* ja *lendama*, viimane on samuti lisandunud *liblika* assotsiatsiooniks.

Muutusi võib märkata ka väärtustes ja suhtumistes; abstraktsete teadmiste asemel on esile tõusnud nähtuste kogetavad aspektid. Näiteks kui sõna *vali* vastusteks olid nõukogude ajal sünonüümid *kuri*, *karm* ja *kõva*, siis nüüd on aktuaalne selle sõna helitugevuse kohta käiv tähendus: vastusteks on *lärm* ja *muusika*. Sõna *vaikne* ei seostu enam niivõrd antonüümiga *kärarikas*, kuivõrd seisundi kogemisega, nagu lubavad arvata vastused *öö* ja *mets*. Sõna *vann* järgseoste hulgast on kadunud abstraktsetele teadmistele tuginevad *kauss*, *vannituba*, *pesema* ja *pesu* ning asemele on tulnud vahetu vanniskäigu kogemustega seotud *vaht*, *dušš*, *soe*, *seep*, *mull*. Polüseemilise sõna *kuu* kõik assotsiatsioonid olid nõukogude ajal seotud tähendusega 'taevakeha', uued aga igapäevaelus olulise 'ajaühikuga' (vastused *päev* ja *mai*). Stiimuli *aeglane* järgseostes on *laisk* ning *pikaldane* asendunud kogeja seisunditele

¹⁰ Sõna *lipp* on *punase* assotsiatsioonina kõige tugevam vanusegrupis 37–50, kus see oli 9-protendilise tugevusega domineeriv seos. Need vastajad olid eelmise sajandi 70-ndatel eelkooliealised ja nooremad.

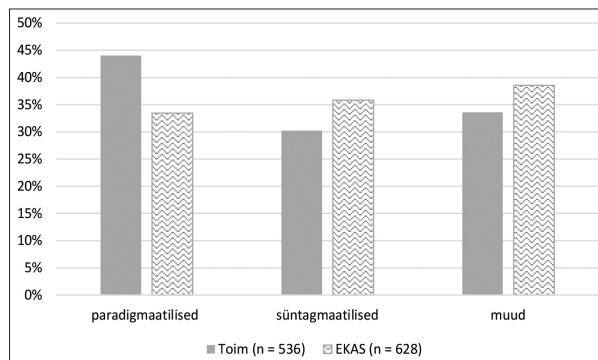
viitavate sõnadega, nagu *tüütu*, *veniv*, *venima*, *uimane*. Selle omaduse kandjaks on sõnale *tigu* lisandunud *rong* ja *kilpkonn*. Sõna *kiire* seostest on välja langenud *lennuk* ning päevakorda kerkinud kogemuslikumad seosed *vihane*, *aeg*. *Mälu* seosena ei esildu enam ajutegevusele viitavad *mõistus* ja *mõte*, vaid kogemuslikud kategooriad *mäluauk*, *mälumäng* ning *mälutreening*. *Raske* seoste hulgast on kadunud ainenimi *raud*, asemele on tulnud kogemuslikud *sangpomm*, *kandam*, *koorem*, *ülesanne*, *elu*.

Ka tundesõnade seosed on teisenenud, nt *viha* vastuste hulgast on kadunud antonüüm *sõprus*, asemele tulnud *punane*, (*viha*)*ravi*, *kuri*. *Mure* on varem toonud meelde *vaeva* ja *ema*, nüüd aga tuleb meelde *probleem* ja *laps*. *Rõõmu* seoste hulgast on kadunud *suur*, asemele on tulnud *elurõõm* ja *lust*. Sõna *rahulik* järgseoste hulgast on kadunud *närviline*, *kiire* ning *aeglane*. Asemele on tulnud: *uni*, *vaikne*, *malbe*, *tasakaalukas*, *tüüne*, *tasane*, *mõnus*.

Kokkuvõtvalt kajastub seoste muutunud sisus paranenud elujärg, muutunud ühiskondlik korraldus ning rohkem mainitakse kogemuslikke seoseid.

3.2.3. Seoste laad

Artikli tausta osas nimetati mitmeid viise, kuidas sõna-assotsiatsioone on nende esile kutsumise järgi liigitatud. Järgnevas vaadeldakse, millised seosetüüpide osakaalud iseloomustavad kahte andmekogu.¹¹ Kuivõrd algandmete arv erines kahes katses, kasutatakse võrdluses vaid suhtarve. Tulemusi esitab joonis 3.

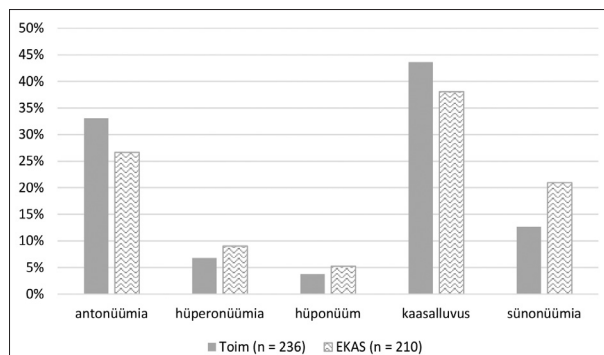
Joonis 3. Põhiliste seosetüüpide proportsioonid kahes katses.

Jooniselt 3 on näha, et Toimi katses on paradigmaatilistel seostel olnud suurem osakaal, st vastajad on altimalt nimetanud antonüüme, sünonüüme, soo- ja liigimõisteid ning samasse tähenduskategooriasse kuuluvaid nähtusi. Põhjusti võib olla mitmeid: näiteks võivad semantilised teadmised olla osutunud kergemini kättesaadavaks, kuna Toim viis katsed läbi ajalise surve tingimustes. Teise seletuse kohaselt on tulemusi mõjutanud asjaolu, et Toim viis 50% küsitlusest läbi klassi-

¹¹ Kuna peamisi seosetüüpe käsitleti mittevälisvatatena, siis ei pea ühes katses esile tulnud laadide osakaalud andma kokku 100%. Umbes 8% vastustest on mõlemas katses sellised, mis on saanud paralleelsed tõlgendused.

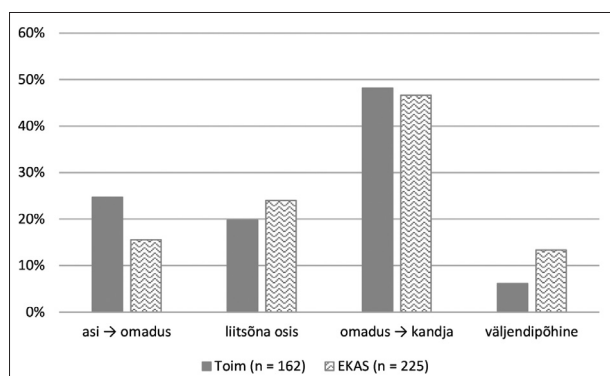
ruumis kooliülesandena, mispuhul vastajad võisid eeldada, et neilt oodati koolis omandatud keeleteadmiste demonstreerimist. Tänapäevases kogumisprotseduuris ei kontrollitud vastajate asukohta ega vastamise aega (vt tabelit 1).

Joonis 4 näitab täpsemalt, mis laadi paradigmaatilisi seoseid on eristatud ja milised on kahe katse erinevused.

Joonis 4. Eri laadi paradigmaatiliste seoste proportsioonid kahes katses.

Jooniselt 4 nähtub, et võrreldes 40 aasta tagase ajaga on mõnevõrra vähenenud tendents esitada vastuseid vastandumise ja kaasalluvuse printsiibi alusel. Näiteks on kadunud paarid *näljane* → *täissöönud* ja *töötamine* → *logelemine*, niisamuti on kadunud *vann* → *kauss* ja *kodanik* → *seltsimees*. Vastanduste ning kaasalluvussuhete hääbumine on osalt seostatav nõukogude ideoloogia (klassikuuluvus, klasside vastandumine ning võitlus) taandumisega. Teise tendentsina nähtub jooniselt 4, et tänapäeval on levinum viis nimetada sünonüüme ehk püüd stiimulina olnud sõna ümber sõnastada, nt *kõva* → *tugev*, *käskima* → *kamandama*, mis XX sajandil esinesid antonüümpaaridena: *kõva* → *pehme*, *käskima* → *alluma*.

Joonis 5. Süntagmaatiliste seosetüüpide proportsioonid kahes katses.

Nagu jooniselt 3 nähtus, eelistatakse tänapäeval tugineda süntagmaatilistele seosetüüpidele, mille esiletuleku proportsioone näitab lähemalt joonis 5. Osutamist

väärib tüübi ASI → OMADUS suhteliselt suurem esindatus Toimi andmetes (nt *tüdruk* → *kena*, *kodanik* → *nõukogude*). Selle tüübi aluseks on täiendist ja nimisõnalisest põhjast koosnev fraas (vastavalt *kena tüdruk* ja *nõukogude kodanik*).

EKAS-i andmetes on vastajad mõnevõrra rohkem kasutanud võimalust tõlgendada stiimulit liitsõna komponendina, st vastuseks on antud täiendav osis. Seda nii loomulikus suunas, mispuhul stiimuli ja vastuse järjekord vastavad täiend- ja põhisõna järjekorrale liitsõnas, nt *mälu* → *auk* (aluseks liitsõna *mäluauk*), *mure* → *korts* (*murekorts*), kui ka vastupidi, nt *rõõm* → *elu* (*elurõõm*); *varas* → *tasku* (*taskuvaras*).

Teine märkimist vääriv tendents on, et EKAS-i andmetes tuli esile hulk nn väljendipõhiseid seoseid, mis tuginevad mingit muud laadi üldtuntud süntagmaatilisele üksusele. Näiteks *must* → *kast* (aluseks nn *must kast* lennu infoga), *lõvi* → *kuningas* (aluseks film „Lõvikuningas”), *pehme* → *karvane* (telesari „Pehmed ja karvased”), *sinine* → *esmaspäev* (väljend *sinine esmaspäev*), *tubakas* → *teine* (väljend *teine tubakas*), *tume* → *tulevik* (ütlus *tulevik on tume*), *unenägu* → *hobune* (väljend *hobuse unenägu*), *pime* → *kana* (ütlus *pime kana leiab ka tera*), *mägi* → *Tõnis* (laulja *Tõnis Mägi* või kohanimi *Tõnismägi*) jne. On märgata, et inimeste meeles on aktiveerunud verbaalsed fragmendid, mis tuginevad ühisteadmistele, olgu nendeks popkultuur või rahvapärismus. Selliste väljendite suhtelist rohkust saab seletada ühest küljest nii viisi, et tänapäeva inimesed ongi suurema hulga verbaalsete mõjutuste toimeväljas (raadio, TV, internet), mistõttu sedalaadi fragmendid kergesti aktiveeruvad. Teine seletus tugineb tõsiasjale, et üks näidetest, millega assotsiatsioonistiku andmete kogumisel ülesannet illustreeriti, pakkus, et sõnale *leib* võib vastuseks olla *või*, aga ka *tsirkus*, mis viitab ütlusele *leiba ja tsirkust*. On võimalik, et osa vastajatest vähem või rohkem teadlikult andis just ütlustele tuginevaid vastuseid. Isegi kui selline mõjutus toimus, on tähelepanuväärne, et sedalaadi seosed on inimestel sarnased, kuna teisiti ei oleks nad tõusnud stiimulitele antud viie tugevama vastuse hulka.

Nagu seosetüüpide üldisi proportsioone kuvav joonis 3 näitas, on EKAS-i andmetes suurenenud ka muud laadi seoste osakaal. Nende hulgas on nii Toimi kui ka EKAS-i andmetes üle 90% nn temaatilised seosed, mis põhinevad mõistelistel tervikutel või subjektiivsel kogemusel. Toimi andmetes leidsid näiteks sellised argiteadmised põhinevad seosed nagu *arst* → *haigus*, *arst* → *haige*, *vaip* → *sein*, *varas* → *miilits*, mis tänapäevaks on taandunud. EKAS-is on uued, varem mitte esile tulnud seosed: *arst* → *kittel*, *arst* → *haigla*, *arst* → *õde*, *vaip* → *pärsia*, *majake* → *kodu*, *unenägu* → *voodi*, *viski* → *jää*, *ookean* → *laine* jpt. Sellised seosed on tõusnud esile seoses uue reaalsusega heolühiskonnas, kus arst tegusteb haiglas, majake on koduks, vaip on tehtud Pärsias, viskit serveeritakse jääga, supeldakse ookeanilaineis ning unenägu vaadatakse rahulikult voodis. Veelgi kogemuslikumad on seosed, kus vastuseks on emotsionaalne või muul moel hinnanguline sõna. EKAS-i andmetes näiteks *kiire* → *vihane*, *kõva* → *valus*, *käskima* → *kuri*, *ämblik* → *hirm*, *lambaliha* → *kasukas* (nn kasukamaitse). Põgusat märkimist väärib veel üks viis assotsiatiivseid seoseid luua, mis põhineb puhtkultuurilisel ja seejuures keerulisematel ning komplekssematel mõttekonstruktsioonidel. Sellised on näiteks seosed *viha* → *punane*, *preester* → *must*. Seda võib nimetada sümboolseks seoselaadiks, ehkki konkreetset nendes kahes näites on võimalik ära tunda, et teatava vahelülina toimib metonüümiline *pars pro toto*

asendus (punane nägu esindab viha, must kuub esindab preestriseisust). Vabade assotsiatsioonide katses on sümboolsete seoste esiletulek tagasihoidlikum võrreldes näiteks ülesandega seostada omavahel värvinimetusi ja emotsioone (vt nt Mohr jt 2018).

3.2.4. Meele varjatud dominandid

Mõlema katse vastuste põhjal selgitati välja korduma kippuvad sõnad. Toimi andmetes oli suurim sagedus (7) vastusel *vesi* ning EKAS-i andmetes võrdselt sõnad *meri* ja *taevas* (6). Sarnaselt tulid mõlemas katses viis ja enam korda esile vastused *vesi*, *taevas* ja *suur*. Nende vastuste osas võib spekuloida, et need viitavad ajalistest kontekstist mitteolenevatele arhetüüpsetele elementidele ja omadustele, millega inimesistents peab arvestama. Erinev osa korduma kippuvatest vastustest oli XX sajandil *väike*, *poiss*, *kollane*, *valge* ning XXI sajandil *meri*, *öö*, *laps*, *must*. Siin tundub olevat lahknevus emotsionaalses värvingus: heledus ja helgus on asendunud tumedusega. Selle nihke üks põhjusi võib olla seotud 1970-ndatel katses osalenute keskmiselt noorema eaga, samuti võib olla põhjuseks taustal kehtinud kohustuslik *helge tuleviku* ideoloogia.

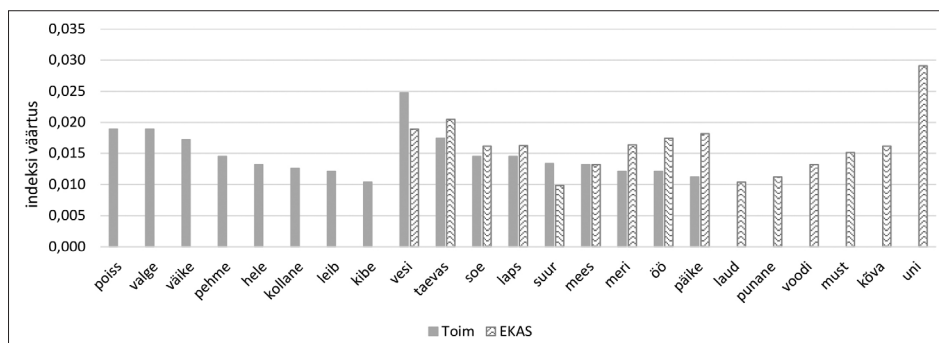
On tähelepanuväärne, et korduvate vastuste seas on mõlemas katses olnud värvinimetusi ja et nendegi osas on toimunud muutus. Kas tõesti on tänapäeva eestlaste lemmikvärv must? (Mägi 2021) Tänapäeva inimestele on *musta* meelde toonud stiimulid *leib*, *pime*, *preester*, *tume*, *valge* – kõik seosed tunduvad mõistetavad ja mõistlikud. *Musta* meenutamiseks on igal konkreetset juhul olnud mingi kindel põhjus, näiteks sõnaühend *must leib* omab eristusjõudu siis, kui leibasid on laias sortimendis ja erineva välimusega. 1970-ndatel oli leib alati sama värvi ning eristus peajasjalikult saiaist ja seepikust, seetõttu ilmselt ühend *must leib* eriti aktuaalne polnud.

Korduma kippuvatest vastustest tõuseb mõni esile mitte üksnes sagedasema mainimise poolest, vaid ka kõrgemal kohal paiknemise poolest, st konkreetse stiimuli vastustena on esile tulnud suhteliselt suurema arvu inimeste hulgas. Selleks et võtta arvesse nii vastuste sagedust kui ka esiletuleku positsiooni, rakendati prooviks valemit, mis meenutab kognitiivse esilduvuse indeksi valemit $S = F : (N \times mP)$, kus F on vastuse üldsagedus, N vastajate arv katses, mP sõna keskmine positsioon individuaalsetes loeteludes (vt Sutrop 2001). Siinses analüüsis kohandati valemit järgmiselt: keskpositsiooniks pole individuaalsete vastuste järjekorranumbrite keskmine (kuna iga vastaja andis ainult ühe vastuse), vaid keskmine positsioonide põhjal, millel antud vastused paiknevad erinevate stiimulsõnade vastuste pingereas. Vastajate üldarvu asemel on siinsesse analüüsi võetud maksimaalne arv, milles teoreetiliselt oleks saanud need vastused esineda, ehk stiimulsõnade arv 110. Põhimõtteliselt oleks võimalik kujutleda sellist varjatud dominant, mis ilmuks vastusena ükskõik mis stiimuli peale.

Nii Toimi kui ka EKAS-i sagedusloeteludes vähemalt neli korda esinenud sõnade jaoks arvutati suhtelise esiletuleku indeksid ja reastati sõnad kahanevas järjekorras. Read, millel paiknesid mõlemas katses esile tulnud sõnad, seati kohakuti ning tulemused on esitatud joonisel 6, kus diagrammi keskosas on näha ühisosa ning

servades vastavalt XX ja XXI sajandi katsete varjatud dominandid. Diagrammil esitatud suhtelise esiletuleku indeksi väärtused on vahemikus 0,029–0,01, seega absoluutväärtuselt väga väikesed. Oluline on, et vastuste esiletulekut saab omavahel võrrelda.

Üllatuslikult osutub, et XXI sajandi vastustes on kõrgematel kohtadel sõnad *uni* ja *voodi*, mis kuuluvad kogemuslikult kokku nii omavahel kui ka *ööga*. Mingi tahtmatult esiletükkiv puhkuse (vajaduse?) teema näib XXI sajandi vastustes peidus olevat.

Joonis 6. Enamlevinud vastuste võrdlus suhtelise esiletuleku indeksi alusel.

Jooniselt 6 on näha, et kummaski katses on meele varjatud dominantideks ka sellised sõnad, mida peetakse omavahel vastanditeks: *pehme* (Toim) ja *kõva* (EKAS). Eks seegi viita muutunud väärtustele. Värvide osas on *musta* kõrval XXI sajandil esil *punane*, samas rollis olid 40 aastat tagasi *valge* ja *kollane*.

4. Kokkuvõte ja arutelu

Artikli eesmärk oli võrrelda samadele stiimulitele suure ajalise vahega vastuseks antud sõna-assotsiatsioonid ning tuua välja, mis on muutunud ning mis jäänud püsima. Võrdlusest selgus, et kaks kolmandikku assotsiatsioonidest, mis olid esikohal 40 aastat tagasi, esinesid ka nüüd juhtival kohal. Sealjuures kõige tugevamad assotsiatsioonid (umbes viiendik), mis olid 1970-ndatel saanud tugevuseks 50% või enam, olid püsinud samana 93%. Selliste vastupidavate seoste hulgas olid enamasti vastandused, mis näivad olevat ajatud ja ühiskondlikust korraldusest mitte olenevad: *lühike* → *pikk*, *mees* → *naine*, *naine* → *mees*, *poiss* → *tüdruk*, *tüdruk* → *poiss*.

Juhtivate assotsiatsioonide keskmine tugevus on ajaga vähenenud ning varieeruvuse piirid koomale tõmmanud, see kehtib ka nende kohta, mis olid kokkulangevad. Eriti altd muutlikkusele olid seosed, mis Toimi katses olid esmaseose staatuse saavutanud vähema üksmeelega. Need vaatlused langevad kokku kirjanduses mainitud tendentsiga, et Kent-Rosanoffi stiimulitega tehtud korduskatsetes kaldub umbes kolmandik esmaseostest muutuma ning eriti need, mis esimesel vaatlusel olidki nõrgemad (Jenkins, Russell 1960; Jenkins, Palermo 1965).

Kvalitatiivset muutust kirjeldati artiklis järgseostes, st nende assotsiatsioonide hulgas, mis asetustid sagedusloeteludes 2.–5. kohale. Siin sai sedastada, et 40 aasta jooksul muutunud reaalsus peegeldus ka vastustes: märgata võis viiteid heaolu kasvule, väärtuste teisenemist (suundumist dünaamilisusele ja avatusele), samuti kogemuslike seoste rohkust. Viimane tendents näib kinnitavat sõna-assotsiatsioonide olukorra- ja kehapõhist motivatsiooni (Barsalou jt 2008). Mõistagi olid seoste hulgast kadunud need, mis viitasid nõukogude ideoloogiale ja selle sümbolitele (ühe erandiga: sõna *punane* seoste seas tuli endiselt esile vastus *lipp*). Tänapäevaste assotsiatsioonide hulgas seevastu leidub viiteid taastatud riigikorrale (nt vastus *Eesti stiimulile kodanik* ning *Pika Hermann* *torn sõna pikk* seosena).

Muutust võis täheldada vastamisstrateegiates: kui XX sajandi andmetes eelistati paradigmaatilisi, st abstraktsetel semantilistel suhetel põhinevaid vastuseid, siis XXI sajandil kogutud andmetes oli nende osakaal väiksem võrreldes süntagmaatiliste ja temaatiliste seosetüüpidega. Lähemalt vaadates ilmnes, et nõukogude ajal oli populaarne paradigmaatiliste seoste laad vastandamine ning kaasalluvussuhe; tänapäeval aga sünonüümide pakkumine, st stiimuli ümbersõnastamine. Nihe süntagmaatiliste seoste poole võib olla põhjendatud vastajate kõrgema keskmise vanusega, mis on kooskõlas järeldustega teistes keeltes (Nissen, Henriksen 2006; Mattheoudakis 2011). Süntagmaatiliste suhete osas torkas silma tänapäeva vastajate viis tõlgendada stiimulit liitsõna osisena ja seda vastusega komplementaarselt täiendada. Teine tänapäevane suund viitas, et stiimulid aktiveerisid meeles piltlikke või muid kinnistunud väljendeid, ütlusi, vanasõnu, lauluridu jm kultuuris käibivaid üldtuntud väljendite katkeid. Rohkem oli tänapäevastes vastustes ka temaatilisi seoseid ehk tuginemist mõistelistele ja/või kogemuslikele tervikstruktuuridele, milles stiimuli ja vastusega tähistatud nähtused osalevad, samuti tuginemist vahetule (sh emotsionaalsele) kogemusele.

Uudse aspektina vaadeldi stiimulite lõikes kõige sagedamini esile tulnud vastuseid, mida tõlgendati meele varjatud dominantidena. Siin olid sarnasusteks vastused *vesi*, *taevas* ja *suur*, mille kohta oletati, et need viitavad arhetüüpsetele elementidele ja omadustele, millega inimeksistents peab arvestama. Kahe katse erinevusi seletati eri emotsionaalse värvinguga, millel omakorda võisid olla ideoloogilised põhjused.

Kui eelnenu lühidalt kokku võtta, võib öelda, et vabad assotsiatsioonid on muutunud veelgi vabamaks. Lihtne oleks seda seletada vabanemisega nõukogude riigikorrast ja kollektivismi ning klassivõitluse ideoloogiast ja individualismi kasvuga, mis tingib, et vastused erinevad omavahel ning et juhtivatelt vastustel on nõrgemad tugevusprotsendid. Samas ei saa välistada ka seda, et Toimi aastatel 1973–1974 kogutud seoste suurem üksmeel ning tuginemine abstraktsetele semantilistele seostele oli vähemasti osaliselt tingitud sellest, et toona viidi katse läbi ajalise surve tingimustes (vastajatel polnud aega oma individuaalsusele keskenduda) ning suures ulatuses ka kohustuslikus korras klassiruumis, kus seda võidi tõlgendada kooliülesandena. Emakeeletundides oli kindlasti leksikaalsemantilisi seoseid õpetatud ja nende teadmist kontrollitud, assotsiatsioonikatse võis aktiveerida sarnase käitumismustri. Seega oli tänapäevaste assotsiatsioonide puhul vabam juba katsete läbiviimise meetoodika, mis eeldas vabatahtlikku osalemist. Teise tegurina võis tulemusi mõjutada asjaolu,

et assotsiatsioonisõnastiku katses oli suurem kõrgharidusega inimeste osakaal ning see võis põhjustada heaolutemaatika esildumise, kuivõrd kõrgem haridus tagab siiski üldiselt parema elujärje (EIA 2019/2020), sh ligipääsu internetile, mis oli 2016.–2018. aastatel läbiviidud kogumiskampaania keskkonnaks.

Kui tulla tagasi artiklit alustanud kollektiivse meele kontseptsiooni juurde, siis võib öelda, et sõna-assotsiatsioonid näitasid, kuidas osa eestlaste meele sisust on olnud püsiv (ja arvatavalt suhteliselt universaalne), samal ajal kui teine osa on allunud muudatustele keskkonnas, ühiskonnas ja ideoloogiates. Sõna-assotsiatsioonide kogumise meetodika n-ö tirib inimeste meelest välja seoseid, mis seal varmalt on ootamas, seejuures individuaalsusest hoolimata on märgata ühtelangemisi nii konkreetsetes vastustes kui ka eelistatud strateegiates. Kas ja kuivõrd neid varjatult kehtivaid seoseid kutsuda alateadvuseks või kultuuri kehtestatud „meele tumeaineks”, on tulevaste artiklite ja arutelude teema.

KIRJANDUS

- Aitchison, Jean 2012.** Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon. 4. tr. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Barsalou, Lawrence W.; Santos, Ava; Simmons, Kyle W.; Wilson, D. Christine 2008.** Language and simulation in conceptual processing. – Symbols, Embodiment, and Meaning. Toim Manuel de Vega, Arthur M. Glenberg, Arthur C. Graesser. Oxford: Oxford University Press, lk 245–283. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199217274.003.0013>
- Cruse, Alan D. 2000.** Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford Textbooks in Linguistics. Oxford: Oxford University Press.
- De Deyne, Simon; Storms, Gert 2015.** Word associations. – The Oxford Handbook of the Word. Toim John Taylor. Oxford: Oxford University Press, lk 465–480. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199641604.013.018>
- De Deyne, Simon; Navarro, Daniel J.; Storms, Gert 2013.** Better explanations of lexical and semantic cognition using networks derived from continued rather than single-word associations. – Behavior Research Methods, kd 45, nr 2, lk 480–498. <https://doi.org/10.3758/s13428-012-0260-7>
- EIA 2019/2020** = Inimarengu aruande 2019/2020 põhisõnumid ja -järelused. Eesti Koostöö Kogu. <https://kogu.ee/2020/06/11/inimarengu-aruanne-2019-2020-pohisonumid-ja-jareldused> (12. XI 2021).
- Epicoco, Déborah; Mohr, Christine; Uusküla, Mari; Quiblier, Michael; Meziane, Maliha Bouayed, Laurent Eric; Jonauskaitė, Domiciele 2021.** Making sense of free associations with PURPLE: A new coding scheme testing French speakers in three countries. – Proceedings of the International Color Association (AIC) Conference. Milan: AIC, lk 891–896.
- Evans, Vyvyan 2019.** Cognitive Linguistics: A Complete Guide. 2. tr. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Everett, Daniel L. 2016.** Dark Matter of the Mind: The Culturally Articulated Unconscious. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226401430.001.0001>

- Feldman Barrett, Lisa** 2018. *How Emotions are Made: The Secret Life of the Brain*. Boston–New York: Houghton Mifflin.
- Fellbaum, Christiane** 2015. Lexical relations. – *The Oxford Handbook of The Word*. Toim John R. Taylor. Oxford: Oxford University Press, lk 350–363. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199641604.013.028>
- Fitzpatrick, Tess; Playfoot, David; Wray, Alison; Wright, Margareth J.** 2015. Establishing the reliability of word association data for investigating individual and group differences. – *Applied Linguistics*, kd 36, nr 1, lk 23–50. <https://doi.org/10.1093/applin/amt020>
- Galton, Francis** 1879. Psychometric experiments. – *Brain*, kd 2, nr 2, lk 149–162. <https://doi.org/10.1093/brain/2.2.149>
- Jenkins, James J.; Russell, Wallace A.** 1960. Systematic changes in word association norms: 1910–1952. – *Journal of Abnormal and Social Psychology*, kd 60, nr 3, lk 293–304. <https://doi.org/10.1037/h0042234>
- Jenkins, James J.; Palermo, David S.** 1965. Further data on changes in word-association norms. – *Journal of Personality and Social Psychology*, kd 1, nr 4, lk 303–309. <https://doi.org/10.1037/h0021914>
- Jung, C. Gustav** 1910. The association method. – *The American Journal of Psychology*, kd 21, nr 2, lk 219–269. <https://doi.org/10.2307/1413002>
- Kent, Grace H.; Rosanoff, Aaron J.** 1910. A study of association in insanity. – *American Journal of Insanity*, kd 67, nr 1–2, lk 37–96. <https://doi.org/10.1176/ajp.67.1.37>
- Kiss, George R.; Armstrong, Christine; Milroy, Robert; Piper, James** 1973. An associative thesaurus of English and its computer analysis. – *The Computer and Literary Studies*. Toim A. J. Aitken, R. W. Bailey, N. Hamilton-Smith. Edinburgh: Edinburgh University Press, lk 153–165.
- Langacker, Ronald W.** 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Kd I: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Levinson, Stephen C.; Majid, Asifa** 2014. Differential ineffability and the senses. – *Mind & Language*, kd 29, nr 4, lk 407–427. <https://doi.org/10.1111/mila.12057>
- Majid, Asifa; Roberts, Seán G.; Cilissen, Ludy; Emmorey, Karen; Nicodemus, Brenda; O'Grady, Lucinda; Woll, Bencie; LeLan, Barbara; de Sousa, Hilário; Cansler, Brian L.; Shayan, Shakila; de Vos, Connie; Senft, Gunter; Enfield, Nick J.; Razak, Rogayah A.; Fedden, Sebastian; Tufvesson, Sylvia; Dingemanse, Mark; Ozturk, Ozge; Brown, Penelope; Hill, Clair; Le Guen, Oliver; Hirtzel, Vincent; van Gijn, Rik; Sicoli, Mark A.; Levinson, Stephen C.** 2018. Differential coding of perception in the world's languages. – *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, kd 115, nr 45, lk 11369–11376. <https://doi.org/10.1073/pnas.1720419115>
- Mattheoudakis, Marina** 2011. A word-association study in Greek and the concept of the syntagmatic-paradigmatic shift. – *Journal of Greek Linguistics*, nr 11, lk 167–197. <https://doi.org/10.1163/156658411X599992>
- Mohr, Christine; Jonauskaitė, Domicile; Dan-Glauser, Elise S.; Uusküla, Mari; Dael, Nele** 2018. Unifying research on colour and emotion: Time for a cross-cultural survey on emotion associations with colour terms. – *Progress in Colour Studies: Cognition, Language, and Beyond*. Toim Lindsay W. MacDonald, Carole P. Biggam, Galina V. Paramei. Amsterdam: John Benjamins, lk 209–222. <https://doi.org/10.1075/z.217.11moh>

- Mägi, Maiken 2021.** Ainult eestlased peavad musta lemmikvärvi. – *Postimees: Teadus* 25. V.
- Nelson, Douglas L.; McEvoy, Cathy L.; Dennis, Simon 2000.** What is free association and what does it measure? – *Memory & Cognition*, kd 28, nr 6, lk 887–899. <https://doi.org/10.3758/BF03209337>
- Nissen, Henriette, B.; Henriksen, Birgit 2006.** Word class influence on word association test results. – *International Journal of Applied Linguistics*, kd 16, nr 3, lk 389–408. <https://doi.org/10.1111/j.1473-4192.2006.00124.x>
- Pavlenko, Anetta (toim) 2009.** *The Bilingual Mental Lexicon: Interdisciplinary Approaches.* Bristol, UK–Buffalo, NY: Multilingual Matters. <https://doi.org/10.21832/9781847691262>
- Postman, Leo; Keppel, Geoffrey (toim) 1970.** *Norms of Word Association.* Amsterdam: Elsevier.
- Sutrop, Urmas 2001.** List task and a cognitive salience index. – *Field Methods*, kd 13, nr 3, lk 263–276. <https://doi.org/10.1177/1525822X0101300303>
- Toim, Kalju 1980.** Estonian word association norms for the Kent-Rosanoff test. – *Problems of Cognitive Psychology.* (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 522.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 60–76.
- Toim, Kalju 1987.** Eesti assotsiatsiooninormid Kent-Rosanoffi stiimulitele. Eksperimentaalpsühholoogia kursuse katsematerjal. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, loogika ja psühholoogia kateeder.
- Vainik, Ene 2017.** Oma meel ja Uku Masingu eksitus. – *Oma Keel*, nr 1, lk 3–10.
- Vainik, Ene 2018.** Compiling the Dictionary of Word Associations in Estonian: From scratch to the database. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, nr 14, lk 229–245. <https://doi.org/10.5128/ERYa14.14>
- Vainik, Ene 2019a.** Eesti keele assotsiatsioonisõnastik. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-07DF6L>
- Vainik, Ene 2019b.** Eesti keele sõna-assotsiatsioonide andmebaas. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-07DF4L>
- Vainik, Ene 2019c.** Huvipakkuvaid tähelepanekuid. <http://www.eki.ee/dict/assotsiatsioonid/tahlepanekuid.pdf> (3. IX 2021).
- Vainik, Ene; Kirt, Toomas 2008.** Kuidas me mõistame mõisteid? – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, nr 4, lk 225–245. <https://doi.org/10.5128/ERYa4.14>
- Vainik, Ene; Tuulik, Maria; Koppel, Kristina 2020.** Comparison of collocations and word associations in Estonian from the perspective of parts of speech. – *Slovenščina 2.0*, kd 8, nr 2, lk 139–167. <https://doi.org/10.4312/slo2.0.2020.2.139-167>

Ene Vainik (sünd 1964), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), ene.vainik@eki.ee

The changing mind: A comparison of word associations gathered in the years 1973–1974 and 2016–2018

Keywords: Estonian, WAT, mental lexicon, psycholinguistics

The paper addresses the changeable vs persistent part of the culturally constructed unconscious – the so-called “dark matter of the mind” (Everett 2016). Two sets of responses given to an identical list of Estonian stimuli in a word association test (WAT) are compared. The first set originates in the time when Estonia was ruled by the Soviet regime and the second (an excerpt from a larger database) in the 21st century during political independence. The aim was to detect which associations tended to survive and which did not. The quantitative results show that two-thirds of the primary associations have retained their position while their strength has weakened. Contrasting pairs like *short* → *long*, *man* → *woman*, *woman* → *man*, *boy* → *girl*, *girl* → *boy*, etc. are the most persistent. One-third of the primary associations have moved to a lower position or disappeared. The qualitative changes point to progress in the standard of living, to a change of the ruling ideology (from communism to capitalism), to changes in the implicit values (incl. the rise in openness and dynamism), and to the growing preference for eliciting individual and experience related responses. The latent dominants (recurring responses) were partly similar (e.g. *water*, *sky*, *big*), partly pointing to differences in the emotional tone (the “bright” words such as *white* and *yellow* were replaced by those usually associated with darkness (*black*, *night*, *dream*, and *bed*)).

There were also changes in the preferred strategies of eliciting the responses – the ones gathered in the 20th century revealed a preponderance of paradigmatic relations, i.e. strategies relying on abstract semantic relations such as antonymy and co-hyponymy; while syntagmatic relations (such as complementing a compound or evoking a fixed phrase) showed a higher percentage among those gathered in the 21st century. The results were discussed in relation to changes noticed in other languages and in respect of differences in the methodology of carrying out the WAT tests (paper and pen vs internet; administered vs voluntary; controlled vs uncontrolled time of performing).

Ene Vainik (b. 1964), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Researcher (Roosi-krantsi 6, 10119 Tallinn), ene.vainik@eki.ee

Jonnakas *kostuma*

LYDIA RISBERG

Verb *kostuma* on eesti keele põlissõna, mida on kasutatud mitmes tähenduses, muuhulgas 'kuulda olema, kõlama; üles sulama, pehmenema'. Kas *kostuma* aga on sõna, millel on mitu täiesti erinevat tähendust?

Tegelikult mitte, tegu on eri algupära homonüümidega. Vanem, murdekeelne *kostuma* tähendab 'üles sulama, pehmenema'. Teine, pisut uuem verb *kostuma* tähenduses 'kuulda olema, kõlama' on *u*-tuletis verbist *kostma*. Niigi enesekohastest verbi-dest moodustatud *u*-tuletisi peeti keelekorralduses alates 1920. aastatest ebasoovita-vaks. Aga nüüd, 2021. aastal arvestati tegelikku keelekasutust ja soovitus ajakohas-tati: verbi *kostuma* sobib kasutada ka tähenduses 'kuulda olema, kõlama'.

Artiklis kirjeldan, kuidas selline olukord tekkis. Annan ülevaate verbi *kostuma* päritolust ja keelekorralduse vaatenurgast selle verbi tähendustele ning esitan ka tegeliku keelekasutuse andmed.

Päritolu ja muredetaust

„Eesti etümoloogiasõnaraamatus” (2012) sisaldub *kostuma* murdekeelse sõnana tähendustes 'üles sulama, pehmenema; paistetama; kosuma'. Sugulaskeeltest on esi-tatud liivi *kuostõ* 'paraneda, kosuda'; soome *kostua* ja Aunuse karjala *kostuo*, mis tähendavad 'niiskuda'; ning vepsa *kostuda* 'sulada'. On arvatud,¹ et *kostuma* on tuletis sõna *kostma* tüvest.

Ferdinand Johann Wiedemanni „Eesti-saksa sõnaraamatus” (1973 [1893]) on kaks *kostuma*-sõna: esimese saksa vasted on *weich werden* 'pehmenema' ja *aufthauen* 'üles sulama' ning teine on võrdsustatud sõnaga *kozuma*, mille saksa vasted *gedeihen*, *zunehmen*, *sich erholen* 'paranema' näitavad, et tegu on nüüdiskeele sõnaga *kosuma*.

Ka Andrus Saareste „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu” indeksis (1979) on sõna *kostuma* seostatud ilma, märgumise, pehmenemise, sulamise ja tervenemisega. Julius Mägiste etümoloogiasõnaraamatus „Estnisches etymologisches Wörterbuch” (2000 [1982]), kus ta tugineb EKÕS 1918 ja Wiedemanni andmetele, on *kostuma* vasteiks antud saksa *weich werden* ja *aufthauen*, samuti on esitatud seos soome sõnaga *kostua*.

¹ Sõnastus „on arvatud” tähendab siin, et asjaolus ei olda kindel. Teave pärineb autori meili-vestlusest etümoloogiasõnaraamatu ühe koostaja Meeli Sedrikuga.

Mägiste (2000 [1982]: 967) leiab, et *kostuma* tähendused erinevad läänemeresoome keeltes sõna *kostma* tähendusest niivõrd, et neid tuleb eraldi käsitleda.²

Seega on etümoloogiaallikates esitatud üksnes sõna *kostuma* pehmenemise, sulamise, niiskumise tähendused. Teisiti on „Eesti murrete sõnaraamatus” (EMS), kus on esitatud kaks homonüümi. Esiteks kolme tähendusega *kostuma*: 1) ’üles sulama, üles või lahti kerkima, (koorikuna) lahti tulema; pehmenema (ka ilm)’; 2) ’(inimesest) a. paistetama, tursuma; b. *aab* (haav) oo ’*kostond* (kärna peale tõmmanud)’; 3) ’kosuma’. Ning teiseks kahe tähendusega *kostuma*: 1) ’kuulduma, kuulda olema; vastu kajama’; 2) ’paistma, kangastuma’. Ka eesti mõistatuste andmebaasis leidub sõna *kostuma*, nt mõistatuses *Hobu hirnub Hiiumaal, hääl kostub meie maal*. – *Müristamine*, mis esineb 1888. ja 1927. aastal, ent sageneb 1950-ndaist (EM).

Keelekorralduse vaatenurk

Üks põhjuseid, miks etümoloogiasõnastikes ei ole *kostuma* ’kuulda olema, kõlama’ tähendust kirjeldatud, on ehk see, et tolles tähenduses moodustatud *u*-refleksiiv tuli kasutusele alles XIX sajandi lõpul või XX sajandi algul. Päritolult vana *u*-tuletiste rühma taaselustas teadliku keelearenduse ja -uuenduse ajal Johannes Aavik, misjärel levis see ulatuslikult (Mäger 1991: 344).³ Ent kohe 1920. aastail leiti (sh Aavik ise),⁴ et *uma*-verbidega on liiale mindud, ning nende liigse leviku tõkestamiseks leiutas Aavik reegli, mille järgi on *u*-liide üleliigne enesekohastes sihitutes tegusõnades. Seliste liiasusnäidete seas oli verb *kostuma*, mis on esitatud ka tema õigekeelsuse õpikus (Aavik 1936: 15).

Aaviku leiutatud „süsteemi ning sufiksi ekspansioonivõimet eiravat” (Mäger 1991: 353) põhimõtet kopeerisid kooligrammatikad ja õigekeelsusreeglid (vt nt EKG 1968: 308; Vääri 1968: 163; Nemvalts, Vare 1984: 30); niisamuti lisati see reegel „Eesti keele käsiraamatusse” (EKK 1997, 2007). XX sajandi lõpuks ja XXI sajandil

² Soome keeleteadlane Kaisa Häkkinen (2005: 484–485) on täheldanud, et soome *kostaa* ’kätte maksta’ ja *kostua* ’niiskuda’ on samade juurtega, ent sõnade tähendused on arenenud eri suundades. „Eesti etümoloogiasõnaraamatus” (2012) on verbi *kostma* seostatud soome ja isuri sõnaga *kostaa*, mis tähendavad ’tasuma’, ent eesti verbil seda tähendust ei ole, vaid on ’ütleva, vastama; kellegi kasuks midagi ütleva; kuulduma, kõlama’.

³ Ants Pihlak (1992: 41) ja Mati Hint (vt nt 1990) on *u*-refleksiivide levikut pidanud vene keele mõjuks, ent Mart Mäger (1991: 347, 353) on leidnud, et see oli hoopis „süsteemi sund”; muuhulgas seepärast, et elustatud sufiksi kasutamisel ei vajatud enam välist eeskujut. Tiiu Erelt on *u*-tuletiste puhul rääkinud ka Johannes Voldemar Veski. Tema hinnangul sai Veski sõnaloomest alguse *u*-liitega liialdamine, mida 1980. aastate lõpus vene mõjuna tõrjuti, „aga mida vene keel üksnes võimendas.” (Erelt 2002: 79)

⁴ 14. IV 1926 on Päevalehe artiklis „Keele alalt”, milles käsitletakse Johannes Aaviku keeleuuen-dusi, järgmised read: „Mõned rumalad vead tulevad uuendusest valesti arusaamisest või nendega liialdamisest, näit. niisugused väärad *uma*-verbid kui *kestub*, *kostub*, *paistub*, *vältub* (pro *kestab*, *kostab*, *paistab*, *vältab*).”

2. VI 1928 Päevalehe artiklis „Keelelised tõved” juhib Aavik tähelepanu, et tema elustatud *uma*-lõpuliste refleksiividega on liiale mindud: „Tähendatagu, et *-uma* on tarbetu, kus juba liht verb on intransitiivne (*kestab*, *kostab*, *vältab*). [...] Omal ajal tuli inimest ergutada *uma*-verbide tarvitamisele. Nüüd tuleb noid hakata tagasi hoidma.”

seisnes põhjus aga juba tavas, et enesekohasust väljendavatest sihitutest verbidest ei moodustata *u*-liitelisi enesekohaseid verbe; teiste seas oli näiteks toodud jällegi *kostuma* (nt Mäearu 2008: 115–116). Seepärast lisati ka ÕS 1999-sse⁵ verbile *kostuma* 'MURDES üles sulama; pehmenema' tähendussoovitus, mis püsis muutumatuna viimase, 2018. aasta ÕS-ini: 'ei soovita tähenduses: *kostma*' (tähendussoovituste kohta vt Raadik 2020; Paet, Risberg 2021). Sõnad *kostma* ja *kostuma* leiduvad ka „Eesti keele raskete sõnade sõnaraamatus” (Mägi jt 2001), kus kummagi juures on vastavalt märgitud, et seda ei tohiks teisega segamini ajada.

Tegelikku keelekasutust on kajastanud seletussõnaraamatud, mis hakkasid ilmuma XX sajandi lõpus. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatus” (II köite 3. vihikus, 1992) on *kostuma* esitatud kahe homonüümina, sealjuures on esimesena esitatud just *kostma* sünonüüm *kostuma* 'kuulduma, kuuldav olema; kõlama'. Teisena on toodud murdekeelne *kostuma* tähenduses 'soojuse või niiskuse mõjul üles sulama, pehmenema, pehmeks minema'. Samamoodi on *kostuma* esitatud järgmistes seletussõnaraamatutes (EKSS 2009; EKS 2019; ka ÜS 2021).

EKI keelenõuandmebaasist on aastatel 1993–2021 sõna *kostuma* kohta küsitud ligi 20 korda.⁶ Ehkki ÕS-ides on alates 1999. aastast antud sobimatute (*sic!*) tähenduste kohta üksnes soovitusi (vt ÕS 1999: 10; ÕS 2018: 12), siis keelenõuandmebaasist nähtub, et nõuandjad on sõna *kostuma* kasutust sõna *kostma* sünonüümina pidanud aja jooksul siiski grammatiliselt vigaseks, kirjakeelde sobimatuks, halvaks stiiliks jms.

Suhtumise muutus algas „Eesti keele käsiraamatu” uusimast trükist (EKK 2020), kust jäi välja varasem märkus, et enesekohaseid verbe (nagu *kostma*) ei peaks *u*-liiteliseks muutma. EKI ühendsõnastikus (ÜS 2021) leidub alates 2021. aastast ka värskeim ÕS-i soovitus, mille kohaselt on tähenduses 'kuulda olema, kõlama' sobivad sõnakujud nii *kostuma* kui ka *kostma*. Muudatuse taga on Sirje Mäearu keelekorralduse seminar tuletistest,⁷ mille tulemusel mõõndi tendentsi, et *u*-liidet kasutatakse ka sisult enesekohastes verbides.

Tegelik keelekasutus korpusandmete põhjal

Eri ajastute tekste sisaldavad korpused võimaldavad leida andmeid verbi *kostuma* kasutuse kohta alates vanast kirjakeelest kuni tänapäevani.

Vana kirjakeele korpuses (VAKK) leidub otsisõnale *kostuma* üksnes kolm vastet, millest ükski pole tegusõna *kostuma*, vaid kaks korda verb *kostma* 'vastama' ja korra

⁵ Esimeses, EKÕS 1918-s on sõna *kostuma* omaette sõnaartikkel, aga selles ÕS-is ei ole tähendusi (vt ka Paet, Rehema 2018). Alates EÕS-i II köitest (1930) on *kostuma* saanud samad tähendused mis Wiedemannil ('pehmenema, sulama'), samuti on see esitatud meditsiiniterminina, sks *mazerieren* 'leotama'. Alates ÕS 1960-st kuni ÕS 2018-ni on *kostuma* antud tähenduses 'üles sulama, pehmenema', lisatud on selgitus „maa kohta” (ÕS-id 1960–1976) või näitelause „Maa kostub kevadel” (ÕS-id 1999–2018).

⁶ Elektrooniline tööandmebaas sisaldab (1. VIII 2021 seisuga) ligi 187 500 telefoni või meili teel laekunud keelenõuandepäringut alates aastast 1991.

⁷ 12. I 2021 peetud EKI-sisese seminari materjalid on asutuse sisekasutuses.

substantiiv *kostus* 'vastus'.⁸ Kõik kolm vastet esinevad automaatselt märgendatud XIX sajandi lõpu vallakohtuprotokollides, mistõttu on tegu eksliku märgendusega. Nagu eespool öeldud, leiduski eesti vanemas kirjakeeles suhteliselt vähe *u*-tuletisi (Mäger 1991: 344), need elustas Johannes Aavik alles XX sajandi algul.

DIGAR-i Eesti artiklitest (DEA) on verbi *kostuma* kohta keeruline süstemaatiliselt infot leida. Abivahendiga (Tinitis 2020) saadud Exceli tabelis on küll ligi 3250 rida tekste aastatest 1853–1929, aga suur osa sellest materjalist on halva digiteerimiskvaliteedi tõttu vigane ning üks osa ka nimisõna *kostus* eri käändevormid. Ehkki võimatu on öelda, kui palju infot täpselt on verbi *kostuma* kohta, siis mõningasi filtreid kasutades (nt vaadates tänapäevaseid verbivorme, ka *w*-tähega, ent jättes välja verbi lihtmineviku 3. pöörde vormi *kostus*, sest see langeb kokku substantiivi nime-tava käände vormiga) oli võimalik uurida, millistes tähendustes esines verb *kostuma* hästi digiteeritud lausetes.

Esimene lause, milles tuvastasin tähenduse 'kuulda olema, kõlama', pärineb 1898. aastast (näide 1). XIX sajandi lõpu tekstides ilmnis ka tähendus 'niisakeks, sulale minema' (näide 2).

- (1) [...] kuid oma linna ligikonnastgi **kostub** hääli, et põldudest palju võib söödiks jääda [...]. (Postimees 19. V 1898)
- (2) [...] reedel lõi ilm **kostuma**, laupäeval puhus mahe tuul, esmaspäeval oli juba päris raske reega edasi saada [...]. (Postimees 17. XII 1898)

Kümnendil 1900–1909 hakkas verb *kostuma* tähenduses 'kuulda olema, kõlama' pisut rohkem esinema (seitse korda 41 filtreeritud lausest, 17,1%; näide 3), samavõrd esines ka tähendus 'üles sulama, pehmenema' (kuus korda, 14,6%; näide 4), ülejäänud 28 lauset on vigaselt digiteeritud.

- (3) Kiriku- ja kooliülemuse märgukirjadest, seltskonnast, raamatutest ja ka ajalehtedest **kostub** see kaebtus ühel või teisel toonil. (Uus Aeg 29. V 1904)
- (4) Kui külmanud kondid **kostuma** hakkasiwad. (Sakala 26. I 1909)

Kümnendil 1910–1919 püsis tähendus 'kuulda olema, kõlama' umbes sarnase sagedusega (16 korda 89 lausest, 18%; näide 5), sealjuures sagenes see tähendus kümnendi lõpupoolel; ülejäänud 73 lauset on vigaselt digiteeritud, mistõttu ei ole teiste tähenduste kohta võimalik infot leida.

- (5) Wana tõde hakkab ikka selgemine ja waljemine nende kõnedest **kostuma**: ei aita mõistus, ei anna teadus tõsist õnne [...]. (Usk ja Elu 22. X 1913)

1920. aastatel on näha tähenduse 'kuulda olema, kõlama' märkimisväärset sagenemist (mis on ka loogiline, sest Aavik oli *u*-refleksiivide kasutuse elustanud). Tähend-

⁸ VAKK-is on tähendusi märgitud ainult lemmatiseeritud tekstides. Süstemaatilise lemmatiseerimisega on jõutud XVII sajandi lõppu, hilisema aja tekste on märgendatud sporaadiliselt. Teave pärineb autori meilivestlusest VAKK-i töörühma liikme Külli Habichtiga.

duses 'kuulda olema, kõlama' esineb *kostuma* enim, 169 lauses 192-st (88%; näide 6), tähendust 'üles sulama, pehmenema' esineb üksnes kaheksas lauses (4,2%; näide 7) ja sedagi vaid kümnendi alguses; ülejäänud 15 lauset on vigaselt digiteeritud.

(6) Peenike piiksumine **kostub** kuusetukast. (Postimees 28. XII 1927)

(7) [---] kaalikad, kapsad, kartulid **kostuvad** üles (ühes maaga). (Päevaleht 30. X 1920)

Eesti kirjakeele korpuses 1890–1990 (TÜKK) on verbi *kostuma* kohta 18 vastet,⁹ kõik tähenduses 'kuulda olema, kõlama' (100%): 1910. aastate ilukirjandusest üks näide (*Waikse ilmaga kostus laul ja sõnad kätte*), 1970-ndaist kaks näidet ilukirjandusest ([---] *mille sekka kostus vihane kassiturtsatus*), 1980-ndaist üks näide ilukirjandusest (*Ei kostu rohkem kui väike tukse, viimne värin [---]*), 1990-ndaist kaheksa näidet ilukirjandusest (*Kaugelt kostus rongi vile*) ja kuus näidet ajakirjandusest (*Valgusvihud visklevad koridorides, inimesed tõusevad, kostub ärevaid hüüatusi*).

Eesti keele ühendkorpuses (ÜK 2019), mis sisaldab tänapäeva keelt, esineb verb *kostuma* 16 448 korda. Analüüsitud 500 lause juhuvalimis ilmnis *kostuma* tähenduses 'kuulda olema, kõlama' kõigis lausetes (100%; näide 8). Murdekeelset tähendust 'üles sulama, pehmenema' ei esinenud selles valimis kordagi.

(8) Olmemüra asemel **kostuvad** siin laste kõrvu käo, sookure ja rukkiräägu valjud hüüded.

Kokkuvõte

Korpusandmete põhjal on näha, et enesekohasest verbist *kostma* moodustatud *u*-refleksiiv *kostuma* 'kuulda olema, kõlama' hakkas eesti keeles levima XX sajandi esimesel poolel nagu teisedki *uma*-verbid. Johannes Aavik, kes küll keelearenduse ja -uuenduse ajal elustas *u*-refleksiivide kasutuse, leiutas seejärel 1920. aastail reegli, et tõrjuda niigi enesekohastest verbidest loodud *u*-tuletisi (nagu *kostma* > *kostuma*, *pleekima* > *pleekuma*). Seda reeglit kopeeriti sajandi jooksul nii grammatikates kui ka kooliõpikutes, arvestamata tegelikku keelekasutust (sama kehtib paronüümide käsitluse kohta, vt Risberg, Langemets 2021). Kasutuses ei ole seda reeglit aga sajandi jooksul omaks võetud, muuhulgas sellepärast, et Aaviku reegel oli leiutatud, mitte keelest leitud (Hint 2001a, 2001b).¹⁰

Keelekasutuses ei võetud seda reeglit omaks ka seepärast, et kuigi „[u]t sõna ei moodustata harilikult siis, kui tema tähendus on leksikonis kaetud, [siis] produktiiv-

⁹ Lisaks on 115 vastet 1990-ndate ilukirjanduse kategoorias, kus on allikaviited, mis aga ei pruugi olla 1990. aastaist, vaid hilisemadki. Need tuleks ükshaaval läbi uurida, ent tänapäeva keele kohta on ülevaatlilikum ÜK 2019.

¹⁰ On üsnagi ennustamatu, kuidas ja miks sõnad keelekasutuses käibelevad. Nt XX sajandi algul loodud *u*-tuletis *vabanduma* tähenduses 'vabandust paluma' ei juurdunud keelekasutuses, seda tähendust jäi edasi andma verb *vabandama*.

setes tuletustüüpides see piirang alati ei kehti (nt *kostma* ja *kostuma* jt)” (Kasik 2015: 47). Sõnadel *kostma* ja *kostuma* näib olevat ka erinev tähendusnäanss: kui *kostma* viitab pigem kindlale suunale, kust heli kõlab, siis *kostuma* pigem ebamäärasele suunale. *u*-liitelisena võimaldab *kostuma* tegevuse iseeneslikkust ehk enesekohasust rohkem esile tõsta – vastuvõtja on vähem aktiivne, tegevus mõjub iseeneslikumana.

Kuna EKI-s vaadatakse õigekeelsussõnaraamatu soovitusi seminaridel tänapäeva seisukohast üle, siis on keelekorraldajate soovitusel nüüd kirjakeeles sobilik kasutada verbi *kostma* kõrval ka verbi *kostuma* tähenduses ’kuulda olema, kõlama’. Samamoodi on toimitud teiste varem ebasobivaks peetud tuletistega: *pleekima* kõrval *pleekuma* (90 vastet ÜK 2019-s), *ühtima* kõrval *ühtuma* (194 vastet), *säilima* kõrval *säiluma* (1834 vastet) – kogu selliste sõnade rühma on käsitletud sama malli järgi. Mati Hindi (2001b: 147) küsimusele „Millal peavad n-ö ametlikud grammatikad reageerima kasutuses muutunud grammatikale?” vastaksin siinse artikli põhjal, et sajand on liiga pikk aeg.

Kokkuvõttes sobib jonnakalt terve sajandi vastu pidanud verb *kostuma* tähenduses ’kuulda olema, kõlama’ hästi ka kirjakeelde: keelekasutuses on see juurdunud, levinud ja tavapärane ega takista lausest arusaamist. Sealjuures domineerib see homonüüm keelekasutuses ülekaalukalt, sest eluolu on muutunud: linnas on kuulda rohkem müra ja helisid ega näe maa ülessulamist. Teise homonüümi tähendusi ’sulama; pehmenema; tervenema’ jm väljendataksegi tänapäeval teiste sõnadega.

Artikli valmimist on toetanud teadusprojekt EKKD64 „Eesti keele sõnavara ja korraldus: deskriptiivne ja preskriptiivne vaatenurk”.

VEEBIVARAD

DEA = DIGAR Eesti artiklid. <https://dea.digar.ee>

EKS 2019 = Eesti keele sõnaraamat 2019. www.eki.ee/dict/eks

EM = Eesti mõistatuste andmebaas. <http://www.folklore.ee/moistatused>

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. <http://www.eki.ee/dict/ems>

TÜKK = Eesti kirjakeele korpus 1890–1990. <https://cl.ut.ee/korpused/kasutajaliides>

VAKK = Vana kirjakeele korpus. <https://vakk.ut.ee>

ÜK 2019 = Eesti keele ühendkorpus 2019. Kristina Koppel, Jelena Kallas. <https://doi.org/10.1515/3-00-0000-0000-0000-08565L>

ÜS 2021 = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2021. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee>

KIRJANDUS

Aavik, Johannes 1928. Keelelised tõved I. – Päevaleht 2. VI, lk 6.

Aavik, Johannes (koost) 1936. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti.

Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim I. Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.

- Eesti kirjakeele seletussõnaraamat.** Vihik 1–26. Peatoim Rudolf Karelson, Valve Kullus (Põlma), Erich Raiet, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1988–2007.
- EKG 1968** = Johannes Valgma, Nikolai Remmel, Eesti keele grammatika: käsiraamat. Tallinn: H. Heidemanni nim. trükikoda.
- EKK 1997** = Mati Ereht, Tiiu Ereht, Kristiina Ross, Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- EKK 2007** = Mati Ereht, Tiiu Ereht, Kristiina Ross, Eesti keele käsiraamat. 3., täiend tr. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKK 2020** = Mati Ereht, Tiiu Ereht, Kristiina Ross, Eesti keele käsiraamat. Uuendatud väljaanne. Tallinn: Eesti Keele Instituut, EKSA.
- EKSS 2009** = Eesti keele seletav sõnaraamat. Kd I–VI. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss>
- EKÕS 1918** = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Toim Jaan Tammemägi. Tallinn: K.-Ü. „Rahvaulikooli” kirjastus.
- Ereht, Tiiu 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EÕS 1930** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” II täiendatud ja parandatud trükk. Kd II (N–Rio). Toim Johannes Voldemar Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Hint, Mati 1990.** Keel ja kõne. – Reede 2. III, nr 9, lk 5; 7. III, nr 10, lk 4.
- Hint, Mati 2001a.** Avastamise ja leiutamise vahekord eesti grammatikates. – Congressus nonus internationalis fenno-ugristarum. 7.–13. VIII 2000 Tartu. Pars IV. Dissertationes sectionum. Linguistica I. Tartu, lk 358–364.
- Hint, Mati 2001b.** Kellele kuulub eesti keelekorraldus? – Keelekorralduse konverents 18. ja 19. novembril 1999. Ettekanded. (Eesti Keele Instituudi toimetised 8.) Tallinn, lk 126–163.
- Häkkinen, Kaisa 2005.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. Helsinki: WSOY.
- Kasik, Reet 2015.** Sõnamoodustus. (Eesti keele varamu I.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Keele alalt.** – Päevaleht 14. IV 1926, lk 5.
- Mäearu, Sirje 2008.** Sõnamoodustusabi. – Keelenõuanne soovitab 4. Koost ja toim Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 95–120.
- Mäger, Mart 1991.** Refleksiivid – sajandi järjepidevus. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 343–355.
- Mägi, Ruth; Raudvere, Koidu; Vaba, Mari (koost) 2001.** Eesti keele raskete sõnade sõnaraamat. Kuidas sõnu õigesti kirjutada ja kasutada. Tallinn: TEA Kirjastus.
- Mägiste, Julius 2000 [1982].** Estnisches etymologisches Wörterbuch. III. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- Nemvalts, Peep; Vare, Silvi 1984.** Eesti keele õpik X klassile. Tallinn: Valgus.
- Paet, Tiina; Rehema, Tuuli 2018.** ÕS 1918. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” kommenteeritud väljaanne. <http://www.eki.ee/dict/qs1918>
- Paet, Tiina; Risberg, Lydia 2021.** Võõrsõnade tähendussoovitused ja nende esitus üldkeele sõnaraamatus. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 965–984. <https://doi.org/10.54013/kk767a2>
- Pihlak, Ants 1992.** *u*-verbid ja enesekohasus eesti keeles. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Raadik, Lydia 2020.** Sõnatähenduste normimisest eesti keelekorralduses verbi *vabandama* näitel. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 853–874.

- Risberg, Lydia; Langemets, Margit 2021. Paronüümide probleem eesti keeles. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 903–926. <https://doi.org/10.54013/kk766a4>
- Saareste, Andrus 1979. Eesti keele mõistelise sõnaraamatu indeks. Uppsala: [Finsk-ugriska institutionen].
- Tinits, Peeter 2020. Eesti Rahvusraamatukogu digilabori tööriistad tekstimaterjali ligipääsuks ja töötlemiseks. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3953795>
- Vääri, Eduard 1968. Eesti keele õpik keskkoolile. Tallinn: Valgus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1960 = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toim Ernst Nurm, Erich Raiet, Magnus Kindlam. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1976 = Õigekeelsussõnaraamat. Toim Rein Kull, Erich Raiet. Koost Tiiu Erelt, R. Kull, Valve Põlma, Kristjan Torop. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim Tiiu Erelt. Koost T. Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2018 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim Maire Raadik. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.

Lydia Risberg (snd 1988), MA, Eesti Keele Instituudi nooremteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn); Tartu Ülikooli doktorant, lydia.risberg@eki.ee

Kostuma and kostma: A century's journey to synonyms

Keywords: reflexive verbs, corpus planning, meanings

The *u*-reflexive *kostuma* ‘to be heard’ of the reflexive verb *kostma* ‘to be heard’ and other verbs with *-uma* ending began to spread in Estonian in the first half of the 20th century. Estonian linguist Johannes Aavik revived the use of *u*-reflexives during the Estonian language renewal, but he also established a rule in the 1920s to prevent the use of *u*-derivatives created from reflexive verbs (such as *kostma* > *kostuma*, *pleekima* > *pleekuma* ‘to fade’). During the century, this rule was copied in both grammar and school textbooks, without taking into account the actual use of language. However, as the data of various text corpora show, this rule has not been adopted in the use of language for a century. According to the recommendation of the corpus planning, it is now appropriate to use the verb *kostuma* in the sense of ‘to be heard’ in written language in addition to the verb *kostma*. The same has been done with other *u*-derivatives previously considered inappropriate.

Lydia Risberg (b. 1988), MA, Institute of the Estonian Language, Junior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn); University of Tartu, doctoral student, lydia.risberg@eki.ee

Vaid üks eesti kirjandus?

*Kojuigatsus – kauguseigatsus,
kahte harusse kasvav puu*

Karl Ristikivi

See lugu algab Kalju Lepiku artikli- ja esseekogumiku pealkirjaks tõstetud fraasist „Vaid üks eesti kirjandus”. See on ütlemine, mida kasutati palju eriti 1980.–1990. aastate vahetusel. Koos metafooriga kahte harusse kasvanud puust hakkas see kirjeldama eesti kirjanduse saatust Teise maailmasõja järel.

Lepik jagab selle teema kaheks. Üheks pooleks on mõte, et eesti kirjandus on üks, kirjaniku elukoht ei ole oluline, elagu ta Eestis, Rootsis või mujal. Nii on. Kirjanikud on elanud läbi aegade ikka välismail, kuigi mitte nii tihti kui kunstnikud. Lihtsalt öeldes, keeltpidi kinni olevad kirjanikud vajavad palju enam seda maad, kus keelt kõneldakse, seevastu kunstnikud käivad hoopis enam kokku kunstivoolude, õpetajate ja linnade kaudu. Aga kirjanikud on ka olnud otseselt paguluses juba antiigist peale, kord sunniviisil, kord vabatahtlikult. Paguluses elas Ovidius, paguluses elas Dante, elasid Voltaire, Victor Hugo ja Oscar Wilde... Enamasti ikka poliitilistel, harva muudel põhjustel.

Aga pagulusel ja pagulusel on vahe. Ka eesti kirjanikud elasid paguluses juba XX sajandi algul, kas või Eduard Vilde ja Friedebert Tuglas. Aga nemad avaldasid oma teoseid ikka kodumaal ja Tuglas käis salaja ka ise mitu korda kohal. Võib siis küsida, kas see oli päriselt pagulus, kuigi jah, kodumaal oleks neid tabanud arreteerimine ja vangla? Millal algab pagulus?

Jättes kõrvale paguluse, eksiili jm sõnade ideoloogilised nüansid, saab mu arvates päris pagulus alguse siis, kui saadakse aru, et ei ole enam tagasiteed. Teise maailmasõja põgenikud läksid ju valdavalt ajutiselt ja elasid mitmeid aastaid kohvrite otsas. Enne kui sai selgeks, et pagulus jääb. Ja ka Eestis oodati aastaid valget laeva, kuni saadi aru, et nõukogude võimust ei ole tagasiteed. Aga millal algas pagulaskirjandus? Kas hetkest, kui inimesed said aru tagasitee puudumisest, või siis, kui kirjanikud mõistsid, et nende teostel, nende mõtetel ei ole teed koju? Paradoksaalselt saab kirjanduse pärispagulus alguse varem kui inimeste oma. Ja millal see pagulus lõppes? Kas siis, kui selgus, et inimeste tagasitee on olemas ja jääb? Või siis, kui tagasi hakkasid tulema teosed?

Jättes tsensuuri ja muud keelud praegu kõrvale, tuleb küsida ka seda, mida tähendab teoste tagasitulek. Jah, esimene ja oluline asi oli võimalus neid lugeda. Mäletan isegi, kui istusin päevade kaupa Tartu ülikooli raamatukogus ja lugesin Rootsist saabunud kirjandust, mis laudadele välja pandud (ja mida minu mälu pidi koju ei laenutatud). Ja mäletan ennast pidamas loenguid pagulaskirjandusest Tartus, Viljandis, Võrus. Ja pisikesi kartoteegikaarte, kuhu kogusin kätte saadud ja ikka katkendlikku infot välismail ilmunud teoste kohta. Mäletan ka oma palju paksu verd tekitanud ettekannet sealsamas ülikooli raamatukogus, kus mul jätkus jultumust öelda keset pagulaskirjanduse ülistust, et see on meile ikka veel võõras.

Ja siin jõuan Lepiku teise mõtte juurde, mida ta oma artiklivalimikus vähemalt kaks korda kordab. Nimelt, et kodueesti ja pagulaskirjandust kirjanduslooliselt ühte liita on võimatu ülesanne. Küsimus ei ole

kirjanikes ega nende elukohas, füüsilistes teostes kaupluse või raamatukogu riulitel, vaid kirjandusloos, seostes ja suhetes, mis luuakse tagantjärele. Ja siin seisame kirjan-duse kahe haru küsimuse ees. Mis kasvas kahte harusse? Millal kasvas? Kuidas kas-vas?

Kui vaadata lähemalt, siis näeme, et sõjajärgse kirjanduse lugu läheb tõepoo-lest kiiresti kaheks. On kirjandus välis-mail, ennekõike Rootsis, mida valitsesid rahvuslik ideoloogia ja rahvuslik identi-teet, ning on nõukogude kirjandus Eestis, mida valitsesid stalinistlik ideoloogia ja klassikeskne identiteet. Ja suur meri nende vahel. See oli aeg, mil noored Kalju Lepik ja Raimond Kolk kuulutasid Rootsis, et nemad jätkavad nii Betti Alveri kui ka Juhan Sütiste teed ning eitavad võõrast (ja ka ideoloogiliselt punast) sürrealismi ehk Ilmar Laabanit ja tema kaaslasi. Ja see oli aeg, mil Nõukogude Eestis hakati viima ellu V. I. Lenini õpetust selle kohta, et kodanliku ühiskonna kirjandusest tuleks võtta sotsialistliku ühiskonna varasalve üksnes selle nn demokraatlik osa, sedagi vaid vastukaaluks nõukogude kirjan-du-sele. Praktikast teadupärast visati ajaloost minema peaaegu kõik, alates avangardist ja estetismist ning lõpetades Alveriga. Sütiste siiski servapidi jäi. Ja muidugi len-das üle parda pagulaskirjandus.

Aga vaevalt viisteist aastat hiljem hakati rääkima midagi muud, nii siin-kui ka sealpool vett. See oli aeg, mil Ain Kaalep, Jaan Kross jt hakkasid taaslooma silda sõjaeelse kirjandusega, nii Alveri kui ka Sütistega. Nii et kodumaine kirjandus kasvas oma oksa pagulaskirjandusega samale sõjaeelsele tüvele.

Teadupärast oli ka teine liikumine. Noorem põlvkond, olgu Jaan Kaplinski, Andres Ehin, Paul-Eerik Rummo ja teised 1960. aastatel alustajad, leidsid endale kir-janduse, mida tehti paguluses. Sealhulgas nii Lepiku kui ka Laabani, modernismi

ja sürrealismi. Ja teisel pool vett kuulutas Lepik aastal 1965, et eesti kultuur on üks ja pagulaskultuur ei ole mingi terviklik nähtus. Tõmmates selle kaudu omapoolse piiri paguluse räge servaideooloogiaga. Paguluse noorem kirjanike põlvkond aga võttis omalt poolt vastu kodueesti noorte mõtted ja võtted. See kõik oli taandumine nii kodumaise kui ka paguluse räuskava-test ideoloogiaservadest. Ideoloogiat ei visatud päriselt minema, aga see suruti tagaplaanile ja ettepoole tõsteti identiteet. Üks eesti kirjandus. Samas, väga tähtis oli kodueesti ja paguluse noorem põlvkonda ühendav uue aja maailma hõngus, autent-suse igatsus, biitnike revolutsioon, noo-ruse ja armastuse kuulutus. Kokkuvõttes, kodueesti kirjandusest kadus stalinism ja pagulaskirjandus hakkas minu arusaamist mööda muutuma vaikselt väliseesti kirjan-duseks, mida pagulaskirjandusest eristab just ideoloogiast eemaldumine. Muidugi jäid ideoloogilised servad nii siin kui ka seal alles. Aga suund oli selge ja aeg liikus vaatamata kõigele muutuste poole. Kuni ühel hetkel, 1989. aasta mais, saadi kokku Helsingis ja tõmmati joon alla. Siis tõusis ka esile mõte, et eesti kirjandus on kõigele vaatamata üks. Selles lauses kõlas tol ajal lootus ning veidi ka tahe unustada need vastuolud, mis olid olnud. Aga küsimus jäi. Kas saab neid kahte kirjandust kirjandus-loos ühte liita? Mu vastus sellele on tege-likult vastusest kõrvale hiilimine. Kas on üldse vaja kokku liita?

Sellela tekkis aga omaette paradok-saalne olukord kirjandusloo jaoks. Kui panna näpp sõjajärgsele ajale, siis seisab paguluse poolel sõjaeelse kirjanduse jät-kamine ning kodueesti poolel stalinistlik katkestuskirjandus. Ajaloost vaadates oli see poolsurnult sündinud irdharu, mida Loomingu Stalini-aegse toimetaja August Alle sõnu kasutades võiks iseloomustada kui virtsaniret toimetaja portfelist. Seal-juures polnud sellel pikka iga. Isegi sot-

sialistlik realism laiemalt kadus kiiresti perifeeriasse. Kui aga panna näpp 1990. aastatele, siis seisab ühel pool kodueesti kirjandus ja teisel pool üha selgemalt pagulaskirjandus oma alguse ja lõpuga. Pole mõtet salata, kirjandusloo jaoks jääb igasugune pagulaskirjandus kõrvalharuks. Ja mida pikemaks muutub kirjanduse aeg, seda lühem on selle haru suhteline aeg.

Neis kahes oma alguse ja lõpuga harus on varjatult olemas vastus kirjanduste liitmise kohta. Selleks tuleb minna ajas kaugemale ja kõrvale mööda kirjandusloo radu.

Juba üle sajandi on eesti kirjandusloos tegeletud sellega, et mingil viisil kokku ühendada baltisaksa ja eesti kirjandus. Veel enne Teist maailmasõda võeti eesti kirjanduslugudesse vaid neid baltlasi, kes kirjutasi eesti keeles, ja ainult see, mida nad eesti keeles kirjutasi. Ennekõike nõukogude ajal lisati need, kes kirjutasi saksa keeles, aga mingis mõttes eesti meele, suhtudes pärismaalastesse positiivselt. Nagu XVIII sajandi esto-/baltofiilsed publitsistid. Ja siis hakkas esimesena vist O. A. Webermann kõnelema maiskondlikust kirjandusest, milles kahte kirjandust ühendab kodumaa, suhe selle maaga, mille kaudu nad ennast mõtestavad. Selles suunas mõtlevad mu arusaamist pidi ka praegused balti kirjanduse uurijad eesotsas Jaan Unduski ja Liina Lukasega. Ühesõnaga, alguses oli ühendajaks keel, siis ideoloogia ja siis maa. Aga pildil on teinegi pool. Üha enam kirjutatakse varasemast kohalikust ladinakeelsest kirjandusest, mis kuulub samuti eesti kirjanduspilti (nagu XVII sajandi juhuluule). Mängu tulevad ka balti päritolu autorid, kelle olulised teosed on hoopis prantsuskeelsed (nagu Barbara Juliane von Krüdener). Lisaks, baltlased ise on arvanud ammu enda hulka rea kirjanikke, kes elasid ja töötasid Saksamaal, kuid väljendasid nn balti eluhoiakut (nagu Siegfried von Vegesack). Ja sama kehtib

eesti uurijate kohta. Ühesõnaga, ühendajad on vaikselt hajumas. Taanduvad nii maa kui ka selle maa keel. Eestlastesse suhtumise ideoloogia ei paista olevat üldse oluline. Selle asemele on tõusmas midagi, mis kannab nime balti eluhoiak.

Ja teisalt eestivene kirjandus. Eestivene kirjandus ei huvitanud aastakümneid suurt kedagi. Kui, siis ehk sobiva hingena nõukogudevastases ideoloogilises võtmes (nagu Sergei Dovlatov, kes sattus elama mõne aasta Eestis). Aga umbes kümme aastat tagasi ilmusid areenile uued nimed, ennekõike Andrei Ivanov, kes ise ei taha ennast sugugi rahvuslikult või maiskondlikult identifitseerida, või kui, siis Tallinna kirjanikuna. Ja järsku hakkas eesti kirjandus teda endale tahtma. Ta oli otsekui katalüsaator, mis algatas debatid selle üle, mis on ja kuhu kuulub õieti eestivene kirjandus. Aga andku issand mulle andeks, mulle paistis siis ja paistab ka praegu, et Ivanovi endale himustamise taustal oli lihtne tõsiasi: ta on vaieldamatult väga hea kirjanik. Ideoloogia, elukoht ja keel ei ole olulised.

Niisiis, on olnud keel, ideoloogia ja maa. Aga kord on nad ühendajad ja kord eraldajad. Jäänud on eluhoiak ja kirjanduse tase. (Ideoloogiat ei maksa siiski alahinnata. Kunagi oli Ivanoviga natuke samalaadses seisus Mihhail Veller, auhinnatud autor ja omaaegne Vikerkaare toimetaja. Vellerist on saanud väga konservatiivne, rassismi kalduv ja ka skandaalne tegelane. Kas keegi mäletab veel? Tema tekste referieritakse Objektiivis...)

Aga kirjanduslugu ei saa piirduda nende piiridega. On veel vähemalt kaks vana teemat.

Üks on rahvaluule, mis kirjanduse lugudes on alati olnud probleemiks. Lahendused on lihtsad. On lugusid, kus see on välja jäetud, ja lugusid, kus sisse võetud. Põhjendusi üldiselt ei tooda. Arvata võib, et need on suulisus, anonüümsus ja

variatiivsus. Lähemalt vaadates ei ole ükski eriti sobiv rahvaluule väljaarvamiseks. Vanemat poolsuulist kirjandust kõrvale jättes, ka XIX sajandi eesti luule kandis enamasti laulu nime. Ja kirjandusloos on alles peaaegu ainult need luuletused, mis on püsinud elus laulusõnadena. Olgu „Mu isamaa...”, „Kungla rahvas” või „Ööbikule” ehk „Örn ööbik”. Lähemalt vaadates leiab kogu proosakirjandusest suulise keele jooni üsna palju, kuni selleni, et Oskar Lutsu suurklassika „Kevade” kubiseb suulise keele joontest. Anonüümsus on vanema kirjanduse üldtuntud omadus ja selle variant pseudonüümsus elab priskelt edasi. Kõne alla tuleks ehk variatiivsus, kuid sedagi leiab sadade ja sadade luuletuste eri variantidest ja isegi pikemast proosast.

Kui minna keelele lähemale, siis tõuseb probleemiks ka murdekirjandus. Pikka aega oli see lihtsalt kirjanduskildude sari, kuhu käisid kokku ennekoike lõunaeeesti murdeid kasutatav luule (Hendrik Adamson, Artur Adson, Raimond Kolk) ja natuke saartemurdelist proosat (Juhan Smuul, Jüri Tuulik). Ja piiril näiteks autorid, kes on kasutanud murret oma teoste otsekõnes (nagu A. H. Tammsaare), või XX sajandi alguse modernistid, kes laenasid lõunaeeesti murdemorfoloogia oma põhjaeeesti tekstidesse ja/või ihalesid lõunaeeesti keelt kirjakeeleks (nagu Friedebert Tuglas). See pilt hakkas murenema hetkel, kui võrokesed ja setod ei leppinud enam oma staatusega. Kui võru murdest sai uusvõru kirjakeel ja kirjanikud hakkasid vaatama oma töid kui omaette lõunaeeesti kirjandust. Jah, selle lugu on katkendlik ja fragmentaarne ning kirjanikud ja uurijad on vaielnud, kas see on ühtse eesti kirjanduse osa või omaette kirjandus ning kas

rahvaluule kuulub sellesse kirjandusse või mitte (loetagu Mart Velskri sissevaateid ja Kauksi Ülle kirjutisi). Aga lõunaeeesti kirjandus on olemas. Veel enam, uuemad keele- ja arheoloogiuurimused kõnelevad ühemõtteliselt, et lõunaeeesti keele eelkäija oli esimene, mis eraldus omaette keeleks siis, kui läänemeresoomlased siia maile saabusid. Nii võib öelda, et murdeks paigutab selle üksnes asjaolu, et lõunaeeestlased on Eesti riigi alamaid...

Ühesõnaga, keelte maailmale lisanduvad murreteks nimetatud allkeeled ja vaiki- misi kirjalikule traditsioonile suuline pool.

Ja nüüd võib uuesti küsida. Kas jääda selle juurde, et on vaid üks eesti kirjandus? Mis on see üks eesti kirjandus selles maailmas? Küsimus ei ole demagoogia ega provokatsioon. Kui räägikski mitmest eesti kirjandusest? Kui mitmest, oleneb sellest, kuidas defineerida eestit ja kirjandust. Kodueesti kirjandus, pagulaskirjandus, välismaine eesti kirjandus, eestikeelne, võrukeelne, setokeelne, saksakeelne, venekeelne, kirjalik ja suuline...

Muidugi ei ole need kirjandused võrdsed, mõni on suurem ja mõni pisem. Mõni on kesksem ja mõni servapoolsem. Neil kõigil on ajaloos oma algus ja keskpaik ning mõnel ka lõpp. Puu metafoor nende jaoks ei sobi, looduse juurde jäädes moodustavad nad pigem hargnevate ja põimuvate väänkasvude kogumi. Ma eelistan tulla loodusest inimese juurde: parem metafoor on perekond. Selles on keelesugulased ja maasugulased. Mõni on lähem ja mõni kaugem sugulane. Mõni vaid hõimlane, kes abielu kaudu tulnud. Mõni abielus ja mõni vabas kooselus. Mõni ema ja mõni laps. Eesti kirjandus kui kärgpere.

TIIT HENNOSTE

Veel Joachim Salemanni eestikeelsest paarisvärssist

Hiljuti avaldasid kirjandusteadlased Jaak Urmet ja Kristi Viiding huvipakkuva kirjutise XVII sajandi Eesti luule uutest leidudest.¹ Artikkel põhineb esimesena mainitud autori süsteemsetel otsingutel välismaa arhiividest. Iga värshirea avastamine sellest perioodist on hindamatu väärtusega nii kirjandus- kui ka keeleteaduse jaoks. Muude põnevate leidude hulgas pakub tõsist huvi hilisema Oleviste kiriku pastori ja Eestimaa piiskopi Joachim Salemanni (1629–1701) põhjaeestikeelne paarisvärss aastast 1654. See avastati kreeka- ja ladinakeelse teksti hulgas ja oli kirjutatud kaasüliõpilase Adolf Sauberti (1635–1678) reisialbumisse. Paraku pole kirjutises paarisvärssi keeleline analüüs lõpuni vee-nev.

Õigesti ja otstarbekalt on kirjeldatud Salemanni kirjaviisi iseärasusi, kuid küsitavusi on grammatikamõistetes ja vajaka-jäämist värsside sisu mõistmisel. Salemann on eesti keeles kirjutanud järgmised read: „Söbber mottle Söbra pehl / Jeht sa sihn woi jeht sa sehl.” Kommenteerijad on need edastanud tänapäeva keelepruugis nii, et säiliks lõppriim: „Söbra mõte söbra peal – / oled siin või oled seal.” Paraku võimaldab see värsside sisu mitmeti tõlgendamist.

Urmet ja Viiding on paarisvärssi grammatilise analüüsi tulemusel järeldanud: „Nagu [Salemanni] 1651. aasta pulma-

laulus, on siingi käskiva kõneviisi ainsuse kolmas pööre kõikuvaga lõpuga: esimeses värssis on tegusõna *mõtlemä* ilma *t*-lõputa, teises värssis *jääma*-verbist *jeht* aga *t*-ga. Saksapärane on verbi *jääma* reksioon sees- või alalütleva, mitte sisse- või alaleütleva käändega. Fraasis *söbra pehl* pro *söbräle* on näha käändegrammatika kalduvust analüütilisusele.”²

Käsitlegem kirjapandud lauseid lähemalt. Kõigepealt pole käesolevas luuletekstis tegu imperatiivi kolmanda, vaid teise pöördega, ja sedagi üksnes esimese värssi sõnavormis *motle*. Kolmas pööre eeldaks tunnust *-ko* ~ *-ku*, nagu seda Salemanni 1651. aasta pulmalaulus kajastavad *tulko* 'tulgu' ja *sahkut* 'saagu',³ mispuhul kõikuvaks elemendiks on *-t*. Ent uuritavas teises värssis pole nimetatud tunnust. Seepärast võib väita, et Salemann talitas *jääma*-verbi puhul *t*-d kasutades õigesti ja pidas silmas kindla kõneviisi oleviku teist pööret. Sõnalõpu tugev klusiil XVII sajandi keskpaiga tekstides on ootuspärane, mispuhul ei välistata, et vähemalt puhuti võis see tähistada meediahäälikut.⁴

Siinkirjutaja pole vaba ümbersõnastamise vastu, kuid pigem tulnuks eelistada sõnatüvede asendamata jätmist, kaasaajastades vaid kirjaviisi ja kõrvaldades saksapärase reksiooni vead. Seega parem olnuks *jääma*-verb säilitada. Niiviisi toimides näeks paarisvärss välja selline: „Söber, mõtle söbra peale / [olenemata sellest,] [kas] sa jääd siia või jääd sinna”, st

² J. Urmet, K. Viiding, Täiendust XVII sajandi Eesti luulele, lk 852.

³ Vt V. Alttoa, A. Valmet, 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Tallinn: Eesti Raamat, 1973, lk 47–48.

⁴ V. Alttoa, A. Valmet, 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule, lk 18.

¹ J. Urmet, K. Viiding, Täiendust XVII sajandi Eesti luulele. – Keel ja Kirjandus 2021, nr 10, lk 843–864.

'igal juhul' või 'alati'. Nõnda oleks sisu reljeefsemalt esile tulnud, sest muidu jääks esimese värsi puhul selgusetuks, et tegu on just sõbra poole pöördumisega, samuti oleks ähmane, kas kõne all on sõprade ühine mõte või hoopis midagi muud.

Kahtlemata on paarisvärsis ilmnev reksioon saksapärase, kuid jutt soovimatutest ja soovitatavatest käänetest tekitab mõnetist segadust. Tegelikult kasutatakse paarisvärsis koha-asemäarsõnu, mispuhul on otstarbekam öelda, et seal on suunda osutavate *kuhu*-käändes sõnade asemel kasutatud saksapäraselt kohta näitavaid *kus*-käändes asemäarsõnu.⁵ Tõsi küll, keeleajalooliselt kujutavad nad endast näitava asesõna *see* tüvevariantide eri käändeid. Kahest värsis kasutatud asemäarsõnast *siin* ja *seal* ning kahest mõeldavast vormist *siia* ja *sinna* seondub kaks viimast sisseütlevaga ning *seal* alalütlevaga, kuid *siin* pärineb kunagisest lokatiivist.⁶

Võiks lisada, et Salemannil leidub ebasobivat reksiooni seoses sõnaga *peal* ka 1651. aasta pulmalaulus: „Meye pehl (ma pallun) wahta!” ('Meie peale (ma palun) vaata!') ja „Tulko keick Önn meye pehl” ('Tulgu kõik önn meie peale').⁷ Ja mitte ainult temal. Seda esineb laiemalt, näiteks kogeme seda Reiner Brockmanni (1609–1647) loodud pulmalaulus: „Heita Armo münno pehl / Sünno pehl ma lot-han” ('Heida armu minu peale / Sinu peale ma loodan').⁸ Ega teisiti ole ka Heinrich

Stahlil (1600 paiku –1657), nt „mottelkut see pehl” ('mõtelgu selle peale') ja „loth-kut sehl pehl” ('lootku selle peale'), sõltumata isegi originaalkeele tegusõnade erinevast reksioonist *dencke daran*, kuid *verlasse sich darauff*.⁹ Sama lugu on Stahlil ka *jääma*-verbi reksiooniga: „temma jehp sehl / kus muh rahwas erra leh” ('tema jääb sinna, kust muu rahvas ära läheb').¹⁰

Ainukordsest sõnapaarist *sõbra pehl* ei saaks veel järeldada luuletaja analüütilisusele kalduvust, sest *mõtlemä kellegi peale* on eesti murretes ja kirjakeeles üsna tavapärane, kuigi mitte algne, nt *Peigmies ei öld viel pulmade pääle mõtlend*,¹¹ *Ära mõtle surma peale, mõtle elule*. [---] *mõtle vähemalt lastele, laste peale*.¹² Ent tõsi on, et Salemann ja teised XVII sajandi värsisepad tarvitasid saksa keele eessõnade mõjul tekkinud analüütilisi käändevorme.

Järgnevalt üritagem Salemanni värssidest leida vihjet tegelikkusele. XVII sajandi üliõpilased olid väga mobiilsed. Salemann õppis Tartu, Giesseni, Straßburgi jt ülikoolides, kusjuures viimati mainitud asutusse immatrikuleeriti ta 21. mail 1653, kuid juba vähem kui aasta pärast, 6. aprillil 1654 lisati ta nimi Tübingeni ülikooli matrilisse.¹³ Uuritav luuletus on kirjutatud

⁹ K. Habicht, P. Penjam, K. Prillop, Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim V-L. Kingisepp. [Tartu:] Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, lk 317.

¹⁰ K. Habicht, P. Penjam, K. Prillop, Heinrich Stahli tekstide sõnastik, lk 387.

¹¹ Eesti murrete sõnaraamat. Kd 6, v 27. Toim M-L. Kalvik, M. Kendla, T. Laansalu. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2016, lk 284.

¹² Eesti keele seletav sõnaraamat. Kd 3. L–O. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim M. Langemets, M. Tiits, T. Valdre, L. Veski, Ü. Viks, P. Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009, lk 531.

¹³ A. Tering, Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu 1632–1710). (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis 5.) Tallinn: Valgus, 1984, lk 231.

⁵ Vt M. Erelt, T. Erelt, K. Ross, Eesti keele käsiraamat. Uuendatud väljaanne. Tallinn: Eesti Keele Instituut, EKSA, 2020, lk 168, 434.

⁶ Vt P. Alvre, Pronoomeni *see* tüvedest läänemeresoome keeltes. – Emakeele Seltsi aastaraamat IX (1963). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 1963, lk 142, 144, 146.

⁷ V. Altho, A. Valmet, 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule, lk 47.

⁸ V. Altho, A. Valmet, 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule, lk 28.

sõbra reisialbumisse just viimati mainitud kuupäeval. Seevastu Saubert oli immatrikuleeritud Straßburgi ülikooli 18. septembril 1652, kust ta siirdus 1654. aastal tagasi Altdorfi ülikooli, mille üliõpilaseks oli ta esimest korda saanud kaks aastat varem.¹⁴ Väärib märkimist, et Sauberti reisialbumisse on Straßburgis kaks teist sõpra sisse kirjutanud Salemannist veidi hiljem, nimelt 14. juulil 1654,¹⁵ mis näitab, et viimati mainitu lahkus Straßburgist tõenäoliselt varem. Usutavasti seetõttu ongi Salemann tähendanud: „kas sa jääd siia või jääd sinna”, st siia Straßburgi või siirdud tagasi ja jääd sinna Altdorfi, mis asus veerandsaja kilomeetri kaugusel Nürnbergist. Siinpuhul välgatas mõte, kas kreekakeelne vihje vanematele „Esiteks austa Jumalat, tema järel oma vanemaid” Salemanni luuletuses ongi juhuslik, sest sõber naasis ju kodukandi ülikooli (tõsi küll, üsna lühikeseks ajaks). Kaasüliõpilase teoloogist isa Johannes Saubert (1592–1646) oli pike-mat aega tegutsenud Nürnbergis ja nooremast vennast Johannesest (1638–1688)

sai pärastpoole Altdorfi ülikooli teoloogia professor. Kahtlemata olid isa ja poeg XVII aastasaja Saksamaa kultuuriloo olulised tegijad.¹⁶

Siinkirjutatust lähtuvalt tuleks üldistavalt eeldada, et juhuluuletuste ja teiste vana eesti keele tekstide täpsem vahendamine tänapäeva keelde annaks nende analüüsimisel paljudel juhtudel nii keelealast kui ka sisulist lisateavet.¹⁷ Mõningaseks eeskujuks võiks olla teksti algsel kujul ja paralleelselt tänapäevases keeles esitav Tallinna Pühavaimu kiriku abipastori Georg Mülleri „Jutluseraamat”.¹⁸

ENN ERNITS

¹⁴ J. Urmet, K. Viiding, Täiendust XVII sajandi Eesti luulele, lk 851.

¹⁵ Repertorium Alborum Amicorum 1998–2021. Internationales Verzeichnis von Stammbüchern und Stammbuchfragmenten in öffentlichen und privaten Sammlungen. Toim Werner Wilhelm Schnabel, Tobias Bauer. Nürnberg. https://raa.gf-franken.de/de/suche-nach-stammbuche-intraegen.html?permaLink=1639_saubert2;174#ID_1639_saubert2_174/ (30. X 2021).

¹⁶ Vt J. A. Wagenmann, Saubert, Johannes [der Ältere]. – Allgemeine Deutsche Biographie. Kd 30. Leipzig: Duncker & Humblot, 1890, lk 413–415. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz74695.html#adbcontent> (30. X 2021); J. A. Wagenmann, Saubert, Johannes [der Jüngere]. – Allgemeine Deutsche Biographie. Kd 30. Leipzig: Duncker & Humblot, 1890, lk 415–416. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz10815.html#adbcontent> (30. X 2021).

¹⁷ Villem Altoa ja Aino Valmeti juhuluulekogumiku (1973) trükiallikate koopiad ja kommentaarid on väga väärtuslikud, kuid nendega pole kaasatud isegi tähttähest transliteratsiooni, rääkimata „tõlkimisest”. Trükitehnilistel põhjustel on luuletekstide lugemine paraku raskendatud või isegi võimatu.

¹⁸ G. Müller, Jutluseraamat. (Eesti mõtte-lugu 78.) Koost K. Habicht, V-L. Kingisepp, J. Peebo, K. Prillop. Toim K. Habicht, K. Tafelau, S. Omblor. Tartu: Ilmamaa, 2007.

Filosoofi surm on luuletaja sünd

Mart Kangur. Armkude. Tallinn: Sõnahulgus, 2021. 72 lk; Mart Kangur. Kellegi teisenä. Tallinn: Sõnahulgus, 2021. 80 lk.

Mart Kangur on väga hea luuletaja! Tema luule peamised tunnused joonistused välja juba debüütraamatus „Kuldne põli” (2009), kinnistused kahes järgmises kogus „Kõrgusekartus” (2015) ja „Liivini lahti” (2017) ning kirjeldavad võrdlemisi hästi ka kahte tänavu ilmunud raamatut.

Kanguri luule pöörab lakkamatut tähelepanu keelele: intensiivselt ja tundlikult põimitakse, kombitakse, lammutatakse ja ehitatakse taas üles keele eri tasandeid ja registreid. Nihestatakse pidevalt konventsionaalseid tähenduspiire: tähendused võbelevad, teisenevad, sõnade ja mõistete piirid muudetakse täpsemaks vaid selleks, et neid taas hägustada, ümber pöörata, voolama lasta. Kõiksugused kalambuuriid, oksüümoronid, ambivalent-sused ja relatiivsused, objektide paigutamine harjumatusse kontekstidesse, ootamatud assotsiatsioonid, sisse- ja väljapoole keerduvad seosed kannavad enamasti laiemat funktsiooni. Eesmärk on muu hulgas küünitada asjade, nähtuste, inimolemuse algupärani, olemuseni, nagu ikka luules ja enamasti filosoofiaski. Kanguri tekstides liidetakse ja lahutatakse, korrutatakse ja jagatakse tähendusi ja sõnu, et jõuda luuletuse kui terviku jaoks ainuvõimaliku võrrandini. Ühesõnaga, Kangur on üks kõige tundlikuma ja isikupärasema keelekasutuse ja -tajuga autoreid eesti luules.

Keele aine line sisu tuuakse eri vahenditega pidevalt nähtavale, nõnda, et pealispind ja sügavus pole enam eristatavad. Selleks kasutatakse kõige sagedamini sõnade mitmetähenduslikkuse läbivalgustamist, aga ka siiret, mille abil muudetakse või topeldatakse tähendusi (nt „haav on lahti / ja jääbki lahti / lahiseb lahiseb / käte vahelt / önn” („Armkude”, lk 8)), samuti eneseleeviitamist, keele ja sõnade fetišeerimist. Lühikeste või ülilühikeste luuleringidega luuakse kontraste ja (loogilisi) paradokse. Iseloomulik on korduste kasutamine, paiguti suisa parallelism, gradatsioon ja litootes, intertekstuaalsus – isearanis filosoofilised kontseptsioonid ja religioossed motiivid, tsitaadid, allusioonid, aga ka popmuusika (nt Sõpruse Puiestee), kirjandus- või filmiklassika (nt Dante, Peterson, „Viimne reliikvia”).

Keele nn materiaalsus avaldub ilmselt kõige silmatorkavamalt teematasandil. Toon kaks näidet kogust „Kellegi teisenä”, esimese taustal on kristlik motiivistik, teine võiks avada Kanguri arusaamu keele ja luule omavahelisest loogikast: „keel kõndis / meie hulgas / inimese kujul / me ei tundnud / teda ära / rääkisime / edasi” (lk 8); „keelest välja ei saa / peab minema / keele sisse / kus ta enam / ennast / ei tunne” (lk 18).

Ka meeleolult on kaks viimast kogu varasematega sarnased. Neis on hõllandust ja kurvameelsust, mõtisklevat ja unistavat seisundit, armastust ja armumist ning kõiksusega kohtumise ärritust. Lüüriline lausuja avaneb pidevalt nii iseenda, lüürilise adressaadi (armuobjekti), sotsiaalpoliitiliste protsesside (nt kliimakriisi), eri identiteetide (luuletaja, eestlane), elu

ja keele kui niisuguse taustal ja suhtes. Selle kõige tulemusena on Kanguri luule ühtaegu nii ligipääsetav kui ka keerukas, argine ja üldine, isiklik ja universaalne, ajalik ja ajatu, tihe ja õhuline.

Kanguri loomingus koondub iga üksikluuletus valdavalt ühe idee või kujundi ümber, ent „Armukude” kui senistest vahest kõige ühtlasem ja ühtsem kogu on ka tervikuna keskendunud ühele põhiideele, mis esmapilgul võib tunduda harukordselt lihtne: „Ma armastan sind!” Kõik teised mina suhted (ühiskonna, kliima, luule, keelega jne) nihkuvad armutõve meelevallas tagaplaanile, mis on Kanguri luules esmakordne. Tegu on traditsioonilise armastusluulega, lüürilise pöördumise armastatu poole – juba avaluuletuse esimeste ridadega väidetakse, et „natuke aega / oled sina jumala nimi” (lk 5). Pärast lüürilist sina ülistavat kordust jõutakse teises stroofis mitmetähenduslikkusel põhineva martkangurliku sõnade triivini, mis põimib eri ajakategooriad: „natuke aega / on meil kogu aeg / ja kogu ruum / ja kogu elu / igavesti / praegu”. Luulekogu vältel läheb lootustest tulvil armumisfaas üle, asemele tulevad haiget saamine, petumine iseendas, soov saada lohutust, üksi jäämine ja üksindus – seda võib pidada kogu teiseks osaks, mis on tähistatud ka lehekülgede tumeda värviga. Kuna armastusest midagi välja ei tule, tegeleb raamatu kolmas osa sellest üle saamisega, aga seegi pole lihtne, sest olgugi et „meie” on lagunenud, „lõpuks jääb ikkagi ainult / see piiritu armastus” (lk 70).

Ühesõnaga, „Armukoe” põhiidee ei ole kõigest hoolimata niisama lihtne. Esmalt avaldub see asjaolus, et lüüriline lausuja tahaks öelda „Ma armastan sind”, aga ütleb hoopis „Sa meeldid mulle” (ja vahel „sa tundud mulle nii mõttekana” või „ma tunnen su vastu huvi”) ja sedasi jääb põhimine ütlemata. Ja see haakub omakorda keelekriisiga üldiselt: „iga sõnaga / ütlen

sulle / seda ühte asja / mida ma ei ütle / mida ei saa öelda / ühegi sõnaga / võib-olla ainult / kõigiga” (lk 53).

Lausujat iseloomustab nii väline kui ka sisemine ebakindlus, tal puudub kindel jalgealune. Teisisõnu ei ole lausujal midagi, mis võiks või võinuks olla, ja kui see, mis võiks või võinuks olla, oleks olemas, siis oleks maailma asjade seis teistsugune. Vahel minnakse sellest kaugemale, nii et peale toimunud muutuste fikseerimise ja võimalike stsenaariumide kehtestamise keerduvad väited paradoksiks. Võib selguda, et kui midagi oleks teistmoodi, siis oleksid maailma asjad nii, nagu nad on: „kui jalgadega saaks kõndida / ja kätega haarata / siis elaksin nagu inimene / mul poleks viga midagi” (lk 13). Luulekogu põhimodaalsused on *kui saaks, kui oleks, kui tahaks, kui võiks*. Tingiva kõneviisi abil põimuvadki armastuse narratiivi sekundaarsed teemad: unistamine, alaline rahulolematuse olevikuga, laiem arusaam muutustest, mineviku ja tuleviku erinevus olevikust. Need avalduvad muu hulgas ajamääruste ja sidesõnade kaudu: kui midagi on või võiks olla, järgneb sellele „aga”, midagi juhtub „jälle” ning see on märk kaduvusest, korduvusest ja aja möödumisest.

Nagu teada, on armunu võrdlemisi hullumeelne ja haiglaslik (selleni välja, et hakkab treima lõppriimilisi värsse): ta käitub paranoiliselt, tõlgendab üle kõikvõimalikke detaile, üldistab, paisutab ja kahandab. Sestap tundub, et Mart Kangurile sobib armumine päris kenasti, kuivõrd tema suhe sõnadesse, keelde ja luulesse ilmutab paiguti samasugust viljakas-valulikku paranoilisust. Unustab armunu ju armuobjekti kõrval kõik muu, fetišeerib teda, kannatab ja naudib oma kannatust. „Armukoe” põhiidee avamiseks piisab niisiis ühest kordusel ja gradatsioonil põhinevast luuletusest: „ei taha naisi / tahan sind / ei taha inimesi / tahan sind / ei taha

ürgjõude / tahan sind / ei taha algprintsiipe / tahan sind / ei taha isikulisi indekseid / tahan sind / ei taha sind / tahan sind” (lk 25). Gradatsioon (naine-inimene-ürgjõud-algprintsip-isikuline indeks) viib välja kõige suurema jõuni, millest loobuda. Selleks on sina. Kordus („tahan sind”) viib paradoksaalsesse ummikusse: ma tahan sind ja ma ei taha sind, sest sa oled jumalik. Mart Kanguri on hea armastusluuletaja!

Kui „Armko” armudiskursuse fragmendid keskenduvad mina suhtele armuobjektiga, samuti armastuse ja selle luhtumisega, siis „Kellegi teisena” käsitleb kõiki teisi eespool mainitud suhteid. Raamatu üks algarusaamu, millest ülejäänud teemad hargnevad, on kokku võetav nõnda: mina võiksin olla keegi teine. Teose alguses seotakse lausujapositsioon religioosse taustüsteemiga, mille kaudu fikseeritakse nii pealiskaudsuse ja pealisehituse eitus kui ka üldine ühiskondlik paratamatus ja väärtuskriis. Avaluuletuse kaks esimest värssi „alguses oli juuksekarv / ja see juuksekarv aeti lõhki” jõuavad luuletuse lõpus puändini: „see oli see juuksekarv / mille otsas kõik rippus” (lk 5). Väljendi osised võetakse lahti, asetatakse uude konteksti ja seotakse kokku uude väljendisse. Mart Kanguri luule austajate jaoks ei peitu siin ilmselt midagi ootamatut. Tähelepanuväärne on, et religiooses intertekstis, millest Kanguri luuletus tõukub, on asendatud just *Sõna*. Sõnadeni luulekogu muidugi jõuab ja neile (nagu ka luulele) antakse palju lootust ja vastutust, näiteks luuletuses, kus vannis ligunev lausuja-tegelane kuuleb raskete naftarongide liikuma hakkamist ja „sõna paberil / peab saama / sama raskeks / et oleks / mingigi võimalus” (lk 32). Mart Kanguri luule on luuleusaluse luule!

Edasi liigub raamat teemaplokkidena, kuni jõutaksegi luule kui niisuguseni. Fookuses on näiteks üksikisiku suhe kliimakriisiga ning tema positsioon avaramates

ühiskondlikes protsessides ja igavikulistes probleemides, samuti aja möödumine ja rahulolematuse iseenda mandumisega, mina identiteet (nt eestlasena), filosoofia, vabadus jne. „Kellegi teisena” erineb „Armkoest” ennekõike lüürilise lausujapositsiooni poolest: üldine on alati seotud isikliku ja argisega, mistõttu määratletakse kõikide avaramate küsimuste varjus ja sees ka mina positsioon: „mingi nurga alt / ei ole ma 46 / vaid nagu noorem / mingi nurga alt / olen raudpolt / 46 / mingi nurga alt / nagu isegi rohkem / mingi nurga alt / mind nagu polekski” (lk 14). Iseäranis nn vabadusetsükliis raamatu keskosas vaadatakse mina eri perspektiividest, kõigele lisaks lüüakse mina sageli kaheks: on see, kes võiks, aga ei saa olla, ja on see, kes on koos mina teise tasandiga ja nt juhib mina hingamist (lk 56) või vaatab iseennast irooniliselt kõrvalt (lk 58). Viimase puhul on lausuja suisa meeleheitlik, sidudes sisekaemuse taas klassikalise intertekstiga: „mitu korda ma pean / ühte ja sama meest / voodist välja vedama / pesema potitama / riidesse panema / toitma / harima / armastama / mitu korda? [---] ta ei ole / ikka veel / vaba mees” (lk 58).

Ühelt poolt on Mart Kanguri luule niisiis harukordselt lüüriline: rangelt ebamäärases aegruumis käsitletakse abstrakteid ja üldisi kontseptsioone, mis põimuvad emotsionaalse, sisekaemusliku tasandiga. Teiselt poolt kerkib esile eneseteadlik mõtleja/filosoof ja/või keelemängur. Nende kahe pingeväljast sõltub mu meelet Kanguri luule ja selle lugemise õnnestumine. Kui esimene asjaolu lubab lugejal sukelduda lüürilisse aegruumi, samastuda, ennastunustavalt sisse elada, siis teine nõuab distantsi, intellektuaalset hoiakut, vaoshoitud lugemisviisi. Kui valida neist perspektiividest vaid üks, läheb luulelugemine rappa. Esimese puhul ununeb sootuks Kanguri keelelis-filosoofiline tõukepunkt, teise puhul jääb nähta-

vale kontseptsioon. Mart Kanguri heades luuletustes käivad lähenemine ja kaugene-mine ikka üheskoos, teineteist motiveeri-des.

Mulle näib, et kaks paralleelselt kir-jutatud luulekogu kätkevad küll Kan-guri luule essentsi, lisavad neile teatud nüansse – „Armkude” näiteks kui tervik-lik armastusluulekogu ja „Kellegi teisena” kui minaposisiooni paljukülgne ja sügav käsitus –, aga tekstid mõjuvad paiguti varasema Kanguri jälgendusena, väljakuju-nenud mustrite põlistamisena. Üha enam tekib tung lugeda luuletusi n-ö kujundi-selge filosoofi tasandilt, mis viib aga kii-resti arusaamani: ma näen, mida sa teed! Ja siis on luulelugemine luhtunud, õmb-luskohad ja karkass hakkavad varjutama sügavusmõõdet. Vahel tekib suisa tunne, et luuletaja (taas)sünni tarvis tahaks tolle filosoofi vähemasti ajutiselt maha koksata.

Seda enam, et mõlemas kogus (ja eriti kogus „Kellegi teisena”) on omajagu üpris mõttetu teksti, mida sedavõrd hea luu-letaja nagu Mart Kangur endale lubada ei tohiks. Mida hakata peale näiteks säärase ridadega: „sa räägid mulle kõigest / ja siis / räägin mina sulle kõigest / ja see ongi / filo-soofia” („Kellegi teisena”, lk 49)? Kordusega rõhutatakse väljendi kahetähenduslikkust, mille kaudu viiakse omakorda kokku kaks tasandit (armastus ja filosoofia). Printsip on selge ja lihtne, aga pelk printsip ise ei tee veel head luuletust. Aga eks mängi sel-les mõjus rolli ka varasem vaimustus, sest Kangur on oma lugeja varasemate kogu-dega hästi n-ö välja koolitanud. Õnneks on arvustused ise aga „head lühikesed / nad lõppevad / kohe varsti / ainult natukene / veel kannatada” („Kellegi teisena”, lk 72).

JOOSEP SUSI

Uni on elu nägu

Eva Koff. Kirgas uni. Tallinn: Här-ra Tee & proua Kohvi, 2021. 264 lk.

Eva Koffi debüütromaan „Sinine mägi” (2017) lõi ilmudes laineid, ent iga algus teeb ettevaatlikuks. Õnnestunud debüü-dile võivad järgneda hõredad read. „Kirka une” puhul võib aga kergendunult hingata: Koff ongi hää, erksa ja treenitud kujutlus-võimega kirjanik, kelle sulg on terav ja täpne. Nii nagu esikromaan, tõi ka „Kirgas uni” talle Eesti Kirjaniku tiitli. Sel puhul kommenteeris Mihkel Kunnus: „Eva Koff on üks viimase aja tugevamaid ja välja-kujunenumaid prosaiste, kelle teosed pole blogijakiirusel puusalt tulistatud, vaid pii-savalt laagerdunud ja küpsed. [...] Nende kerge loetavus ja kaasahaaravus võib tagantjärele üllatada, sest kummitama jää-vad ootamatult kauaks. Et aines on kohalik

ja eesti keel säravnõtk, väärrib Eva Koff tiitlit Eesti Kirjanik rohkem kui küll.”¹

Uus romaan on debüüdist väga erinev, teise temaatikaga, lähilugemisel sümmeet-rilistest struktuuridest ja sümbolitest tiine lugu. Kõige keskmes on une ja (n-ö) reaalsuse piirid ja nende segunemine. Autor ise ütleb: „Elame tegelikult väga suure osa oma elust unes ja unistustes, olgu need kas tulevikuplaanid, minevikumälestused või lausa unenäod. [...] Nii unenägude unes kui ka süvaunes toimub ajus nii palju asju, seega kes saab siis öelda, et need kogemu-sed on vähem reaalsed kui füüsilises maa-ilmas toimuv?”²

Teos algab põnevikuna: kadunud on Aletheia Grupi liider Meelis Luik ja seitse

¹ Liivi muuseumi aasta kirjanik on Eva Koff. – ERR-i kultuuriportaal 23. VIII 2021.

² A. Häkli, Eva Koff uuest teosest „Kirgas uni”: tahtsin kirjutada midagi väga erinevat oma debüütromaanist. – ERR-i kultuuriportaal 28. IV 2021.

töötajat on hangunud olekus, tardunud uneseisundisse. Kohe alguses tulevad mängu meeldejäädavad motiivid. Tolles hele-modernses tõekantsis (kr *aletheia* 'tõde') hakkavad maad võtma tõe selgusele vastanduva unustustejõe, unenägude maailma vormelid, mis loo lõpuni lugejat erguna hoiavad. See ulmeline põnevusliin on võrreldav Rein Raua romaaniga „Viimane kustutab tule” (2018), kus samuti igapäevane Eesti elu seguneb fantastiliste motiividega.

Rist

Lugu keerleb nelja peategelase ümber, kes moodustavad omamoodi risti. Vertikaalsel teljel on mees ja poiss. Ühes otsas on teatrilavastaja Guido, kelle kreedoks on Tõde: „Konfessioonid olid põnevad, aga totter oleks loobuda kõikide konfessioonide, filosoofiliste diskursuste ja aja-loosündmuste taga ja üle olevast lõputust ja lõplikust Tõest” (lk 10). Maise maailma tõeotsingutes on aga alati ebasümmeetriaid. Guido poeg on n-ö hukule määratud – ta on finantsanalüütik, matemaatika usku. Vertikaalse telje alumises (või hoopis ülemises) otsas on poiss Jaan, kes satub unenäos Palestiinasse ning peab sealset elu ja inimesi samaväärseks oma ärkveloleku eluga pealinnas. Ühtlasi leiab ta spontaanselt usu – ristiusu, mis ei ühildu tema ema esoteerilise maailmavaatega. Jällegi üks usklik ja üks hereetik, lapsevanema ja lapse olemuslik vastandumine.

Horisontaalsel teljel seisavad naised. „[S]maragd tõmbab ligi soovitud ja võimendab rahavooge, karneool aga abistab ärialal, suurendab turvatunnet ja hoiab usku imedesse, et jõuaksid seeläbi oma tõelise minani...” (lk 24) Nii otsib Anasstassia kõigele tuge ja seletust kristallide mitmetahulisest maailmast.

Horisontaali teises otsas on neuroteadlane Hele, kes töötab uneuuringute kesku-

ses. Tema elu on täiesti ratsionaalne. Ainult pealt nähtud Notre-Dame'i põlemine oli jätnud talle kustumatu jälje: „Inimesed seisid ja laulsid oma kirikulaule [...] Hämar oli, ainult leegid ja tänavavalgustus. Ma ei ole absoluutselt usklik [...], aga midagi hästi kummalist oli selles laulus, nendes inimestes, kes seisid vaikelt ja siis jälle laulsid.” (lk 45)

Kõigi nende tegelaste eludesse tungib unenäoline maailm: veriseid jäsemeid õgiv ülemus, teatrikoridorides hulkuvad kummituslikud naisterahvad, XIII sajandi ülik ja palestiinlasest tüdruk. Ja ajapikku saab mõni neist unenäolistest tegelastest üha enam tegelikkuse osaks. Ei ole selgeid piire, seejuures oskab Koff seda müsteeriumi veenvalt esitada. Muidugi on mõningaid konarusi, ent need ei häiri, sest pinnale jääb ulmaline üldmulje ja suur hulk elufilosoofilisi küsimusi.

Kirgas uni ja tõejärgne ajastu

Kirka une fenomen on teada. Hele sõnades: „Inimene teab, et näeb und, ja on võimeline juhtima oma unenäo käiku” (lk 37). See muutub aga keerulisemaks, kui kaovad selged piirid magamise ja ärkveloleku vahel. Mõni Koffi romaani peategelane uinub siis, kui ta seda teha ei tohiks, mõnd vaevab unetus; üht tabavad liiga elavad unenäod, teist jälle kummastavad unenäolised hetked ärkveloleku ajal. Mõnes mõttes võiks see kõik olla meie praeguse argielu metafoor. Nii nagu mainitakse Eesti Kirjaniku väljakuulutamise pressiteates: „Teos on aktuaalne nii sündmustiku kui ka teemavaliku tõttu. Tõejärgse ajastu meelemullidesse ilmuvaid mõrasid peavad tunnistama nii ratsionaalne neuroteadlane kui kristallidest väge ammutav esoteerik [...]”.³ Teisalt on õigus Eret Talvistel, kes märkab vihjet Gilles Deleuze'ile ja Félix

³ Liivi muuseumi aasta kirjanik on Eva Koff.

Guattarile ning tõlgendab Koffi teost just nende kasutatud mõistete kaudu.⁴ Muidugi saab nendele lisada Shakespeare'i, Calderóni, idamaised lood und nägevatest liblikatest ja palju muud – neile kõigile teeb autor tekstis viisaka kummarduse.

Minu kätte pole ammu sattunud ühtegi nõnda mitmetasandilist kodumaist romaani, mis esmapilgul tundub lustakas ja kerge, aga kus on hulk tõlgendusvõimalusi ning mille küsimusepüstitused ja niiditsad ei anna pikka aega rahu. Huvitav on teost lugeda ka religiooniuurija, eriomaselt esoteerikauurija vaatekohast. Religiooni ja teaduse kokkupõrked on praeguses ühiskonnas teravalt esil. Kristallide ja eneseabi-teede kirjeldused „Kirkas unes” on täiesti usaldatavad. Seejuures püüab autor mõista kõiki osapooli. Ta paneb kõrvuti traditsioonilised ja ebatraditsioonilised usud, usu vääramatusse teadusesse või kunsti ülemusse, ning näitab, et kõik need pealtnäha hermeetilised keskkonnad kipuvad üksteisega kohtudes mõranema. Elame liminaalsel ajastul, kus üha rohkem hääli kuulutab mingit üleminekut, murrangut, olgu see siis progressi või regressi, hävingu või uue ajastu lootuses. Unenägu ise kõneleb ja ütleb: „Kõik on kokku unenägu, kõik see rägu... [---] Nii et ärge eristage kunstnikke ja teadlasi. Nad räägivad sama asja, juba sadu aastaid ikka sama asja.” (Lk 228) See võib olla autori üleskutse haarata maailma suuremalt. Meid ümbritsevad lõputud mustrimängud, mis kusagile ei jõua, ja teooriad, mis üksteisega sõbraks ei saa. Muutus ja sulandumine toimub alles siis, kui mängu tuleb kogemus – kui iga üksikisik kohtub omaenda argielus millegi seletamatuga või kellegi teisega, kes tema igapäeva esmapilgul ei sobitu.

Remargina tasub ära tuua viimase aja romaanides sageli häiriva asjaolu: autor on

küll kõvasti eeltööd teinud, kogunud fakte ja teadmisi, usinasti raamatuid ja veebilehti sirvinud, aga seda kõike on nii palju, et eeltöö higimaik jääb teosele külge. Koff vastandub sellele mõnusa irooniaga, pannes näiteks Guido hõikama: „Minu ülesanne Komeedi teatri juhina on tõestada, et *kunst* on tee tõe juurde, ei midagi rohkemat ega vähemat. Tsiteerin Wikipediat [---].” (Lk 224) Sellele järgnebki pikk tsitaat. Eeltöö ja infokillud on olemas, aga lugeda on hää. Ja seda veel mõneski kohas, kus oleks võinud tegelased targutama panna. Koffi loodud maailm on loomulik.

Kui vaadelda raamatutegelasi inimesetena, siis peab mainima, et suur osa segadusest, mis nende elu tabab, paistab tulenevat pelgast harimatusest. Meie haridussüsteem keskendub ainult ärkvelolekule, aga kui võtta ette mõni keskaegne tekst või hoopis ida tarkuseõpetus, siis on näha, kuidas unenäomaailmad on alati olnud inimese arengu osa. Kirkad uned on samm tavaolekus tabamatute teadvus seisundite poole. Hirm oma igapäevaste kontuuride kaotamise ees on suur, aga traditsiooniliselt on ikka teatud, et „[u]ni on sama tähtis kui toit, võib-olla tähtsam isegi” (lk 228). Seda ütleb raamatus Hele, taipamata oma öeldu sügavam tähendust.⁵ Uni, selle puudumine või küllasus, unenägude pildimaailmad näitavad meie ja ühiskonna ärkvel oleva meele tervist, kisuvad esile murekohad, mida päikesevalguses ilma varjuta näha pole.

Aga vahest polegi see taipamine ja analüüs olulised. Raamatu peategelased saavad uneilmast puudutatud ja see muudab neid, meie saame puudutatud Eva Koffi sõnadest ja muutume samuti.

SIIM LILL

⁴ E. Talviste, Mis juhtub magaja teadvusega? – Sirp 18. VI 2021.

⁵ Lääne unenäopraktikate kohta vt nt P. Kingsley, In the Dark Places of Wisdom. Point Reyes: The Golden Sufi Center, 1999. Ida omadesse on heaks sissejuhatuseks: T. W. Rinpoche, Tiibeti unenäo- ja unejoogad. Tlk T. Rinne. Tallinn: Ersen, 2012.

Uued lisandused Krossi kirjaniku- kuvandile, pealekauba teda ümbritsenud naiste aredad lood

Jaan Kross. Kallid krantsid. Kirjad vangilaagritest ja asumiselt Siberist 1946–1954. Koostanud ja kommenteerinud Eerik-Niiles Kross. Tallinn–Tartu–Brüssel: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 2021. 976 lk.

Jaan Krossi laagri ja asumise kirjavahetuse mahukas väljaanne koosneb suuremas osas kirjadest, mille olemasolust ei olnud kuni Krossi 100. sünniaastapäevani teadlik isegi tema pere. Olles pea aasta eest toimetanud trükki Raimond Kaugveri kirjad Vorkuta vangilaagrist, ei saa jätta ahhetamata: kes teab, mis võib isegi rohkem kui 30 aastat pärast nõukogude võimu lõppu Eestis veel kapinurkades ja lauasahklites varjul olla! Sest nii Krossi kui ka Kaugveri kirjad seisid tõesti kapinurgas. Nende valdajad muidugi teadsid nende olemasolust, aga ei osanud neid kellelegi pakkuda. Ma ise „avastasin” Kaugveri kirjad siis, kui läksin kirjandusteaduslikust huvist Katrin Kaugveri käest küsima kirjade kohta, mida Raimond Kaugver mainib oma novellikogu eessõnas. Kui kirjad on säilinud, mõtlesin, oleks neid huvitav novellidega võrrelda. Krossi kirjade väljaande koostaja Eerik-Niiles Kross alustab raamatut seletusega, et kirju otsima ja avaldama ajendasid klassiku suurtähtpäeva puhul ilmunud uustõlgendused tema kirjanikuks saamisest, „mis ei lasknud ära tunda seda meest, keda ma teadsin teda olnuvat või uskusin mäletavat” (lk 12). Nii jõuti peale perekonna valduses olnud ema ja poja kirja-

vahetuse Jaan Krossi kirjadeni oma naisele Helgale.

Kogumik koos mahuka eessõna, lisade ja kommentaaridega on erakordselt mitmekihiline materjal nii ajalise ulatuvuse, kirjavahetuses osalejate, nende asupaikade kui ka teemade mõttes. Kross vahetab selles raamatus kirju peamiselt oma naise Helga ja ema Pauline Krossiga, aga ka ämma ja äia Pedusaartega. Lisatud on kirju ja telegramme ka teistelt inimestelt, kes perele Krossi käekäigust teada andsid. Kirjavahetus algab 1946. aasta augustis üle tosina ühe aasta jooksul saadetud lüheldase teatega Patarei vanglast, saab hoo sisse 1947. aasta oktoobris–novembris Leningradi tapivanglast saadetud kirjadega ja jätkub samasuguse tarmu ja tooniga 1. detsembrist 1947 kuni maini 1948 Knjažpogostist Komimaal. Need kirjad võtavad enda alla veerandi kogumahust ja moodustavad esimese tervikliku peatüki Krossi kirjavahetusest kodustega.

1948. aasta mais saadeti Kross karistuskolonni ja siis uude rangema režiimiga laagrisse Intas sealsamas Komimaal. Kirjadest järeldub, et see tulenes nii laagrirežiimi rikkumisest, mille põhjustas Krossi tutvus Praha juuditari Helenaga, kui ka üldisest repressiivpoliitika muutusest, mille eesmärk oli poliitvangide ümberpaigutamine rangema režiimiga laagritesse ja mis kajastub samasuguste drastiliste muutustena ka Kaugveri kirjavahetuses. Intasse jäi Kross karistusaja lõpuni veebruaris 1951. Pea kolmest aastast on säilinud tosinajagu teateid peamiselt 1948. aasta sügisest. Krossi elu Inta laagris 1949 ja 1950 on kirjadega suuresti katmata. Kui Kross jõudis 1951. aasta mais lõpuks oma asumispaika Siberis Abani linnas, palus ta lähedastelt nende viimaste aastate eluolu kirjeldavaid kirju ja fotosid, et hapraks muutunud sidet tugevdada.

Suurem osa Krossi kirjavahetusest pärineb asumise ajast 1951–1954, kui taas-

tus suhtlus Helga Krossiga. Teiseks kirjade põhitegelaseks tõusis sel perioodil Krossi ema Pauline. Viimasel aastal lisandus korrespondentide hulka Krossi uus, asumiselt leitud kaaslane Helga Roos, kes vahetas kirju Krossi emaga.

Krossi kirjavahetust oma lähedastega võib lugeda väga erinevate huvide ja eesmärkidega. Kõigepealt on ajaloolasest koostaja pannud tänuväärset suurt rõhku kirjade ajaloolisele taustale, joonistanud eessõnas välja Krossi n-ö poliitilise eluloo ennekõike Eesti Vabariigi Rahvuskomitee kaastööliseks koos sellest tulenevate repressioonidega, toonud ära Krossi ja tema kaasteeliste tegevust ning represseerimist puudutavad dokumendid ja arhiiviallikad. Nii saab kirju lugeda Saksa ja Nõukogude okupatsiooni ajal poliitiliselt aktiivse inimese loona, mille kaudu kangastuvad ajastu poliitilised ja kultuurilised olud.

Samal ajal rullub kirjavahetuses lahti meeletult kirklik ja kohati vägagi valus isiklike suhete draama. Asjasse puutuvatel aastatel lahutas Helga Kross abielu Jaaniga, et pääseda represseeritud isiku pereliikme staatusest, mis seadis ta küüditamise ohtu ega lasknud ülikooli lõpetada. Kirjade põhjal võib öelda, et ametlik lahutus ei muutnud Krosside suhteid. Pigem oli Jaan see, kes tähtjatu asumise emotsionaalses kitsikuses otsustas sellest suhtest lahkuda, olles leidnud uue elukaaslase Siberis. Sama kirklikud on suhted Krossi ja tema ema vahel. Kirjades kajastuv Pauline on oma suurejoonelisuses otsekui kirjanduslik karakter. Nii leiab raamatust paljutki, mis on inimlikult õpetlik: kinnituse, et Nõukogude repressioonid ei sandistanud psüühiliselt ja selle kaudu ka füüsiliselt ainult nende otseseid ohvreid, vaid ka nende pereliikmeid; mälestusmärgi emade lõpmatule imetlusele, aga ka kiivusele oma poegade suhete tõttu; äratundmise, kui raske on olla oma lastele nende kitsikuses toeks, mitte raskust lisavaks koormaks;

pildi tollaste põlvkondade soorollidest ja naiste jäägitust pühendumisest meestele või vähemalt sellisest ootusest. Kindlasti pakub teiste eraellu piilumine huvi paljudele lugejatele, sest, nagu eluloolise kirjanduse uurijad on rõhutanud, saab õppida elama teiste elude kohta lugedes. Aga kultuurilist kommentaari see ei vaja. Neid kirju lugedes saab igaüks otsustada, mida ta tahab siit kaasa võtta.

Seepärast keskendun järgnevas kõige väärtuslikumale põhjusele, miks neid kirju tasub lugeda: need annavad aimu tulevase klassiku isiksusest, mõttemaailmast ja kirjanduslikust kujunemisloost. Leningradi tapivanglast leiame noore Krossi, keda pea kaheaastane eeluurimisvangla kogemus Eestis ei ole kaugeltki murdnud. Ta on optimistlik ja suhtub vangistusse kui huvitavas, võib-olla isegi rikastavas kogemusse, see tähendab hoiakuga, mis avaldub Krossi hilisemates vangistus- ja laagri- novellides ning mälestustes. Olen seda oma uurimistöös pidanud tagasivaataja üleolekuks, aga kirjad annavad tunnistust sellest, et vähemalt vangistuse esimesel perioodil säilitas Kross tõesti optimistliku eluhoiaku. Meeleolu on ka tihti kirjade teema. Lähedased kahtlustasid, et Kross teeskleb reibast tuju, et säilitada lähedaste südamerahu – sellest ka Krossi rohked kinnitused, et tema meelega on tõesti hea. Osalt näib see tulevate Krossi ühiskondlikust kuuluvusest ja mitmest vangistust saatnud asjaolust. Kross oli kõrgemast ühiskonnakihi pärit kõrgelt haritud mees, kellel oli sidemeid, eriti ämma ja äia kaudu. Eeluurimise ajal püüdsid nood Krossi eest kosta ja tulemust mõjutada. See säilitas vangis olijas teovõime tunde. Kross ei alistunud oma saatusele, vaid uskus, et midagi on võimalik legaalsel teel ette võtta. Ja kui mitte, siis ei tundugi Leningradi saatmise hetkeks juba oluliselt kahanenud vangistuse aeg enam nii ületamatu.

Kuigi Patarei ajast on kirju (säilinud) vähe, saab hilisemate põhjal selgeks, et

seal oli Krossi jaoks väga oluline tutvus Heiti Talvikuga, kelle julgustav sõna õhutas Krossi liikuma kirjandusliku loomingu poole. Kuidas teostada end olukorras, mis on pingeline, sest pead ootama oma saatust, kuid samal ajal jätab lademes vaba aega? Luuletades. Kirjanduslike katsetuste seos eneseteostuse küsimusega on kirjades ilmne. Kross ütleb selle välja asumisele jõudes: „Sest elama ju peab ikkagi ka „millegi jaoks”” (lk 471), aga selle äratundmise järgi tegutses ta kohe vangistuse alguses. Leningradi tapivanglast saatis ta Patareis loodud rohked luulekatsetused naisele, et too need masinal ümber lööks ja tagasi saadaks. Ta palus, et naine nõutaks gümnaasiumi arhiivist välja ta kooliaegsed katsetused. Nii asus ta oma kirjanduslikku loomingut süstemaatiliselt koondama. Samuti asus ta kohe otsima avaldamise võimalusi, mis mõnel üksikul juhul ka õnnestus. Ajakirja *Stalinistlik Noorus* 1948. aasta aprillinumbris avaldas Ea Jansen oma nime all luulevõistlusele saadetud Krossi luuletused. Neid lugesid sellal samuti Komimaal Vorkutas istunud Raimond Kaugver ja Helmut Tarand ning luuletuse „Äratulaul” „regenerantlus” vihastas neid sedavõrd, et nad kirjutasid sellele luulevastuse.¹ Leningradis ja Knjažpogostis jätkas Kross uue luule ja värsskirjade kirjutamist, õhutas Helgat avaldamisvõimalusi otsima.

Sama olulisena nägi ta tõlkimist ja sellega seotud plaanide osas pakuvad kirjad hindamatut materjali tõlkeloo uurijatele. Krossi mõtteviis on sarnane paljude autoritaarsetes režiimides loovate kirjanikega: kui ei saa avaldada omaenda loomingut, siis saab vähemasti tõlkida. Ja tõlgete kaudu levivad isegi surutise oludes uued, vahel ka vabamad ideed. Eriti hullumeelne oli Krossi esimene tõlkeidee,

Engelsi „Anti-Dühring”, mille kallal töötamist pakkus Kross võimudele juba Tallinnas, oma vangistuse asenduseks (lk 170). Igal juhul tajus Kross, et vanglas ja laagris asus ta rahvusvahelisemas ja tõlkelisemas kultuuriruumis kui tema kaasmaalased Eestis. Ka asumisel luges ta raamatuid kõigis keeltes, milles neid parajasti leidis ja Eestist saata oli.

Peale Krossi loomingust tuttava enese ja olude peremehe hoiaku on Leningradi-Kirovi-Knjažpogosti periood pannud aluse ka ta hilisemale proosastiilile. Kirjutati teadmisega, et sõnumid loetakse läbi ja mingit abielulist intiimsust kirjades harastada ei saa. Seepärast kasutasid nii Jaan kui ka Helga vallatlev-vaimukat, kalambuure ja võõrkeelseid väljendeid täis stiili, mis pidi oma keerukuses jätma tsensori eest varju mõndagi isiklikku. Keeruline ümberütlev paljusõnalisus iseloomustas Krossi proosat ka hiljem. Samuti on kirjades olemas Krossi proosale iseloomulik võõrkeelsete väljendite rohkus, mille taga oli tollane hariduslik ja kultuuriline mitmekeelsus ning mis ajaks igal nüüdisaegsel isamaalasel ja keelepüristil ilmselt kopsu üle maksa, kui tegemist ei oleks rahvuskirjanikuga. Selles vangistuse esimese perioodi vaimukas-vahvas stiilis on kirjutatud korrespondentsi kirjanduslikult kõige meisterlikumad passused.

Pärast Siberisse Abani linna saatmist rõhus Krossi ja tema lähedasi oodatud vangistuse lõpu asemel avanenud tähtajatu asumise perspektiiv, kuid Kross ise oli alguses üsnagi optimistlik ja selles tuleks teda uskuda, erinevalt Jaan Unduski seisukohast.² Oli ta ju pääsenud okstraadi tagant ikkagi vabamasse maailma. Kross hakkas end energiliselt Abanis sisse seadma, aga ka plaanima ja kor-

¹ R. Kaugver, Kirjad Sigridile. Sõjatandril ja vangilaagrist 1944–1949. Koost E. Laanes. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2020, lk 326.

² J. Undusk, Jaan Krossi nurjunud katsed saada nõukogude kirjanikuks. Asumisaastad 1951–1954. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2017, nr 2, lk 57.

raldama vaimse töö võimalusi. Asumise alguskuudel kuulutas ta isegi, et kavatseb „kirjutada end siit välja” (lk 522). Ta valis töökoha selle järgi, et jääks aega ka vaimutööks. Ta lasi uute paki- ja kirjavahetuse võimaluste avanedes saata endale raamatuid nii lugemiseks kui ka tõlkimiseks, nii ilukirjandust, sõnaraamatuid kui ka keeleõpikuid. Ta hakkas mõtlema avaldamisvõimalustele.

Aga asjad ei läinud nii libedalt. Vaimutööks jäi aega siiski palju vähem, kui Kross oli lootnud. Ka on näha, kui väga ta janunes julgustuse ja kiituse järele, et oma loomingulisi katsetusi jätkata. Kirjades avaldub see kannatamatuse ja pahurusega selle pärast, et kodused, ennekõike naine Helga, ei vaevunud tema loomingulisi katsetusi piisavalt kiiresti tagasi peegeldama ega kommenteerima. Ja kui saabusid kriitilised kommentaarid, ei suutnud Kross nendega toime tulla. Krossi ärritas samuti Helga ja teiste loidus avaldamisvõimaluste leidmisel. Helga töötas sel ajal kirjastuses ja tal oli üsna selge ettekujutus sellest, mis oli 1950. aastate alguse oludes avaldatav ja mis mitte. Kross pidas seda realismi huvipuuduseks, laiskuseks ja hoolimatuseks. Üldse annavad esimese pooleteise aasta jooksul Abanist saadetud kirjad repressioonikogemuse kõige valusama tunnistuse ja näitavad, et tähtajatuna mõeldud asumine oli Krossile vaimselt väga raske. Südamlikud armastuskirjad vahelduvad kirjadega, mis on täis mürgiseid etteheiteid, tigidat norimist ja osatamist. Selle põhjuseks on just eneseteostusliku tupikseisu tunne. Kirjavahetuse areng näitab, et äärmises vaimses kitsikuses olnud emale kirjutades oli Kross end pärast esimesi ürmistamisi sunnitud kokku võtma. Ta püüdis ema turgutada sõnadega, suunas teda lapsepõlvemälestusi kirja panema ja pojale saatma. Vaimne kosumine ema ja poja kirjavahetuses, mis on huvitav ka eri ajastutest pärinevate keeleregistrite poolest, ongi selle perioodi

kirjavahetuse helge mõõde. Oma kõige lähedasema inimese, Helga Krossi peale valas Kross aga ebaõiglaste etteheidetena kogu oma meeleheite, kuigi Helgalt oleks olnud patt rohkem nõuda, kui ta Krossi heaks nii vaimselt kui ka materiaalselt tegi. Helga pühendumusest annab tunnistust seegi, et kui Kross püüdis uue kaaslase leidnuna temast etteheidete abil kauge-neda, tunnetas Helga seda kohe. Eerik-Niiles Kross väidab küll, et kirjad ei paku oluliselt uut Krossi kujunemisloo põhi-liini ega repressioonide kogemuse kohta (lk 18–19), kuid Abani perioodi esimese poole kirjades paljastub siiski Kross, keda me avalikult, ennekõike tema omaeluloolise loominguga kaudu ei ole varem kohanud. Samasuguse üllatuse pakub Helga lugu, nagu Sigridi omagi Kaugveri kirjade väljaandes: see tõuseb jõulise, väärika ja liigutavana esile „suure mehe” loo varjust, milles ta on pikalt viibinud.

Krossi kirjade arvustust ei saa lõpetada, puudutamata intriigi, millesse iga lugeja on raamatu algusest peale tõmmatud. Nagu juba mainitud, ajendasid koostajat kirju otsima ja avaldama tema ettekujutusest lahknevad uustõlgendused Krossi kirjanikuks saamisest. Eerik-Niiles Kross viitab „noortele literaatidele”, kuid kõige jõulisema uue tõlgenduse Krossi loometest on andnud Jaan Undusk. Toetudes tollal eravalduses olnud ema ja poja kirjavahetusele ning kirjavahetusele Krossi, tema asumiskaaslase Alma Vaarmani ning Huko Lumeti vahel, väitis Undusk 2017. aastal, et kuigi kirjanduslugu on asetanud Krossi loometee alguse 1958. aastasse, mil ilmus tema luuleuuenduslik kogu „Söerikastaja”, tegeles Kross suuremahuliste kirjanduslike katsetustega palju varem ja otsuse saada kirjanikuks langetas asumisel olles: „[---] kirjanikuks saamise kavatsus küpses Jaan Krossil juba enne Eestisse tagasijõudmist, sunnitud asumisaastail, ja võib-olla et just asumisaastate

erilises õhustikus, mis ju pärast vangilaagrit tähendas ikka teatavat psühholoogilist lõõgastumist, eneseni jõudmise rahu, aga tõi ilmselt kaasa ka terava kultuurilise nälja ja üksiolekutunde, kus päästevahendiks sai lõppeks kirjanduslik tegevus – olgu või paar tundi pärast füüsiliselt rasket päevatööd.³ Uued kirjad näitavad tõesti, et Kross hakkas tõsiselt kirjanikutööst mõtleva repressioonide ajal, aga mitte enne seda, nagu väidab raamatu koostaja (lk 19), ega ka mitte „asumisaastate erilises õhustikus”,⁴ vaid üsna kohe pärast vangistamist, Leningradi tapivanglas ja Knjaž-pogosti laagri suhteliselt lähedates oludes. Asumisaeg Abanis oli Krossile kirjandusliku eneseteostuse mõttes pigem raske. Enese leidmise rahust ja psühholoogilisest lõõgastumisest oli asi sel ajal kaugel. Rohkem panustas Kross oma eesmärkidesse siis mitmekülgse lugemusega, huvitavad on ka tõlkekatset ja kirjades sisalduv tõlkekriitika. Kuid näidend „Mark Edfordi kaitsekõne” ja värsspoem „Tiit Pagu”, mille Undusk paigutab asumise aega, on Krossil suuresti valmis juba enne asumisele jõudmist.

Samuti näitab nii Krossi tugev avaldamistung kui ka tõlketööde valik, et ta ei püstitanud endale nõukogude või mitte-nõukogude kirjaniku küsimust. Ta tahtis olla avaldatud ennekoike selleks, et olla kirjanik, tunda end kirjanikuna, ega näinud seda laitmisväärse koostööna nõukogude võimuga. Meelierutav küsimus nõukogude kirjanikuks saamisest on meie retrospektiivne prill, läbi mille nähakse koike kas koostöö või vastupanu võtmes. Selle korrespondentsi asjaosalised ei rivista ei inimesi ega raamatuid neisse kahte leeri.

³ J. Undusk, Jaan Krossi nurjunud katsed saada nõukogude kirjanikuks, lk 56.

⁴ Vt ka J. Undusk, Siberi eesti kirjanik Jaan Kross. – J. Kross, Tiit Pagu. Värssromaan. Loomingu Raamatukogu 2020, nr 1–3. Tallinn: Kultuurileht, lk 141–163.

Helga ja Jaan arvustasid ilmutavaid raamatuid pigem teoste ülesehitusliku õnnestumise kui nende ideelise sisu seisukohalt. Kross oli vaimustuses Abaniski näidatud filmist „Valgus Koordis” (lk 579, 609), Smuul oli tema arvates „tehniliselt lodev”, aga „andekas” (lk 475) jne. Niisiis oli Krossi otsus hakata kirjanikuks, millele pani aluse tema noorpõlvharrastus, otseselt seotud sooviga end teostada olukorras, kus muid selleks sobivaid võimalusi ei olnud.

Ma ei ole kindel, kui huvitav või oluline on üldse küsimus Krossi kirjanikuks saamisest. Küll on aga huvitav teemadering, mille avab „vaidlus” isikliku kirjavahetuse ümber – midagi, millele mõtlesin palju Kaugveri kirjade toimetamise käigus. Kirjade trükki toimetamine on suur vastutus: avalikkuse ette tuuakse ikkagi teise inimese eraelu. Seda vastutust ajaloolistel ja kultuuriloolistel kaalutlustel siiski võetakse, aga milline peaks seejuures olema trükki toimetaja roll? Kui kirjutasin saatesõna Kaugveri kirjadele, küsisin endalt, kas mul on õigust saatesõnas oma tõlgendusega ennetada lugeja esmast muljet. Sama küsis endalt Ullo Paeranna biograaf Sirkel seoses oma katsetega „pumbata lugeja tõlgendusruum [oma] eelistõlgendust täis”.⁵ Tõlgendamine on küll hädavajalik, sest annab tähenduse inimeste eludele, mis lähevad muidu liiga sageli allavoolu mööda ajajõge, unustusemere poole. Aga see on sageli ka ühe tõlgendusviisi ja tähenduse fikseerimine. Ometi on igal kirjade lugejal õigus oma avastamise teekonnale, ilma et selle rööpad oleks vääramatult maha pannud elukutseliste kommentaatorite tõlgendust ja suured kujundid.

Unduski vaade on piiratud nende kirjadega, mis talle tol hetkel käepärast olid, ja sedamööda vale. Eerik-Niiles Krossi tõlgendus on Unduski omast erinev, järel-

⁵ J. Kross, Paigallend. Ullo Paeranna romaan. Tallinn: Virgela, 1998, lk 371.

mäluline. Juutide tagakiusamise ohvrite lapsena kasutab Marianne Hirsch järelmälu terminit (ingl *postmemory*) kirjeldamaks teise põlvkonna suhet oma vanemate kogemustesse ja mälestustesse, mis on nende enda jaoks identiteeti loova tähtsusega. Eerik-Niiles Krossi kui kirjade autori poja jaoks näib tõlgenduses olevat väga palju kaalul. Ta tahab, et Krossi loometee uustõlgendused kattuksid mingil määral sellega, „keda ma teadsin teda olnuvat või uskusin mäletavat”. Sellest annab tunnistust metsik töö, mis kirjade leidmisest pärast Krossi 100. sünniaastapäeva üritusi kuni raamatu ilmumiseni napi aasta jooksul on ära tehtud. Vaid järelmäluline seos materjaliga saab põhjendada sellist töötahet. Leitud arhiivimaterjalid, fotod, läbitöötatud rahvusvahelise taustaga vangide võõrkeelsed mälestused ning kommentaarides kajastuvad infokillud tollaste tegutsejate järeltulijatelt ja pärandi hoidjatelt ei anna aimu üksnes Jaan Krossi lähimast sõpruskonnast, vaid kogu sellest inimvõrgustikust, kellega ta laagris ja asumisel kokku puutus. Müts maha selle töö ees! Aga samal ajal on märgata ka järelmäluline tõlgendustung: väljaande rahastaja Eesti Üliõpilaste Seltsi inimeste ja asjade esiletõstmine, mõni poliitiliselt laetud keeleline valik, nagu „teine Vene okupatsioon” jne. Enamasti see ei sega, on pigem liigutav. Näiteks võib tuua Krossi ja ilusa Helena loo, mille tõttu sattus Kross karistuskoloonni. Koostaja pakub kommentaarides, et Helena oli nuhk ja tema „lähenemine” Krossile laagri eriosakonna

operatsioon eesmärgiga koguda tõendeid Krossi süüdistamiseks Inglise spioonina. Seletus, et Kross langes ilusa Helena võrku vaid tolle halbade kavatsuste tõttu, ei näi kirjade põhjal mitte ainult ebatõenäoline, vaid ka ebaoluline. Nuhk või mitte, see lugu ei võta Krossil tükki küljest, pigem vastupidi: näitab, et ka tema on inimene, kellel on tunded, isegi kui ta on püüdnud seda fakti oma hilisemas loomingus varjata ning jätta mulje, nagu oleks ta olnud igas olukorras ja igal elujuhtumil iseenda ja oma tunnete peremees. Pealegi on kirjakohtad, kus Kross jutustab Helenast oma naisele – mitte selleks, et musta südame-tunnistust puhtaks pesta, vaid selleks, et jagada inimlikult olulist kogemust oma kõige lähedasema inimesega –, selle kirjavahetuse ühed kõige liigutavamad ja ka kirjanduslikult meisterlikumad.

Lõpetuseks võib aga öelda, et väike tõlgendusintriig Krossi kirjade ümber ei varjuta lugeja võimalusi avastada neid kirju oma huvidest ja eesmärkidest lähtuvalt. Ja raamat pakub mitmesuguseid marsruute neist huvidest ja eesmärkidest välja kasvavateks teekondadeks.

Arvustus on osa uurimistööst projektis „Tõlgitud mälu: Ida-Euroopa minevik globaalsel areenil”, mida rahastab Euroopa Teadusnõukogu (ERC) Euroopa Liidu teadusuuringute ja innovatsiooni programmi „Horisont 2020” raames (grandileping nr 853385).

ENEKEN LAANES

Lugu Balti saatuseühtsusest

Balti kirjakultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad. Koostanud Liina Lukas. Autorid Vahur Aabrams, Meelis Friedenthal, Tiina-Erika Friedenthal, Katre Kaju, Tiina Kala, Kairit Kaur, Martin Klöcker, Lea Lepik, L. Lukas, Anu Mänd, Pärtel Piirimäe, Ulrike Plath, Aivar Pöldvee, Tiiu Reimo, Aiga Šemeta, Jaan Undusk, Kristi Viiding. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021. 304 lk.

See on esimene osa kaheksaosalisena kavandatud suurejoonelisest „Balti kirjakultuuri ajaloo” käsitlusest, „mis jutustab kirja tuleku ja leviku lugu tänasele Eesti ja Läti alale kuni 1840. aastateni” (lk 11). Kollektiivmonograafiasse on panustanud nelikümmend autorit ja nõustajat eri distsipliinidest, kellest tiitellehel on nimetatud koostaja Tartu Ülikooli maailmakirjanduse professori Liina Lukase kõrval 16 oma ala tippuurijat. Võib tunduda mõnevõrra harjumatu, et ühte või teise peatükki kõige enam panustanud autorid on leidnud mainimist sissejuhatuses, mitte peatüki juures. Küllap tuleneb see uurimuse 15 aasta pikkuse valmimisprotsessi lakkamatutest täiendustest ja kohendustest, erinevate nõuandjate soovitudest ja lõppredaktsioonis kindlasti ka Lukase kui projekti juhi – kelle panus teosesse on kahtlemata hindamatu – ning toimetaja Katre Kaju otsustavast sõnast. Esimese osa tegijate seas on nii Eesti kui ka Läti ja Saksa spetsialiste. Autorkonna mitmekesisus, samuti monograafia iseiseloostumistavad hästi paradigmapälvutust, mis Eesti humanitaarias viimastel kümnenditel aset on leidnud.

Uurimuse uudsusest

Paradigmapälvutuse keskne tõdemus on, et Eesti kultuuri, eriti selle vanemat kihistust

ei ole võimalik uurida ainult eesti keeles, Eesti-keskselt ja valdavalt eestlaste kirjapandust lähtuvalt, vaid uurimisobjekt on vaja ümber defineerida nii territoriaalses, keelelises, kultuurilises, rahvuslikus kui ka valdkondlikus mõttes. See tähendab, et kaasata tuleb ka teised siinses piirkonnas erinevates keeltes viljeldud kultuurid. Põhjus selleks ei peitu mingis rahvusvahelises akadeemilises moerõõgatuses, millega kaasa tormatakse, vaid piirkonna ajaloos, mida iseloomustaksin sõnaga *saatuseühtsus*.

Kuigi sellel sõnal võib eri kultuurides, ajalooliselt näiteks Saksamaal juudi kogukonnaga seoses, olla tendentslik varjund, on seda baltisakslaste ning kohalike rahvaste omavahelise suhte iseloomustamiseks kasutatud varemgi. Saatuseühtsusest võib rääkida inimeste või kogukondade puhul, keda asjade vältimatu käik või ohuolukord on kokku liitnud. Meie, eestlased, oleme olnud alates XIII sajandist, mil Lääne-Euroopa ja Skandinaavia ristsõidjad jõudsid Läänemere kirde- ja idakaldale ning allutasid verises võitluses usuliselt, majanduslikult ja poliitiliselt kohalikud hõimud, kokku liidetud (balti)sakslaste ja lätlastega, kui nimetada suuremaid, praeguseni püsima jäänud rahvaid. Ühine ajalugu sai ametlikult läbi XX sajandi esimesel poolel, mil eestlased ja lätlased kuulutasid välja oma rahvusriigid ja baltisakslased pöördusid *Umsiedlung*’i käigus tagasi Saksa emamaale, kus nad aegamööda lahustusid saksluses. Üksteisest kaugene mine oli alguse saanud vähemalt sajand varem, kui üha enesekindlamaks muutunud kohalikud põlisrahvad hakkasid endale järjest valjemalt kultuurilist iseolemist nõudma, paradoksaalsel kombel just baltisakslaste õhutusel ja neilt eeskuju võttes. Siiski jääb teadmine saatuseühtsusest baltisakslastega siinseid rahvaid saatma ka tulevikus, sest aastasadade pikkune ühisel maakamaral üksteise kõrval ja üksteisest

sõltuvuses elamine ei ole möödunud jälgi jätmata, kultuuri mõjutamata.

Kuid on raske öelda, mille järgi saatuseühtsust täpsemalt ära tunda. Tõenäoliselt sobib selle iseloomustamiseks kõige paremini kultuurimälu kontseptsioon, mis Jan Assmannile tuginedes¹ tähendab tekste, pilte, mälestusmärke, rituaale jms, mille abil kollektiiv oma identiteeti konstrueerib ning kindlustab, neid ikka ja jälle tõlgendades, ajas ja ruumis edasi kandes. Kuigi kõnesolevas raamatus sõna *kultuurimälu* minu meelet ei mainita, võib uurimuse avaramaks eesmärgiks pidada balti kultuurimälu tekstilise kihistuse kaardistamist. Mõttele annab tuge Jaan Undusk, kogumiku idee ja kavandi üks autoreist (lk 10), kes oma kümne aasta taguses programmilises artiklis „Baltisaksa kirjakuultuuri struktuurist” vihjab, et kohalik saksa- ja eestikeelne (ning läti-keelne) kirjandus „toimis põhiliselt ühe ja sellesama kultuurimälu vahendusel, ehkki erinevate funktsionaalsete rõhkudega”.² Ta ei täpsusta, mida ta kultuurimälu all silmas peab, aga võib aimata, et see seostub temalgi mingi kollektiivse teadlikkusega ühtsusest ja eripärast. Teisal on Undusk esile toonud Balti kodumaa ja sellega seotud loodustunnetuse kui Balti rahvaid ühendava lüli.³ Kui lisada kultuurimälule ja looduskonnale ühine ajalugu, ühised ideed, mentaliteedid ja käitumisviisid, siis saabki Balti saatuseühtsust määratlevad tegurid, mis on ka kõnealuses käsitluses olulisel kohal.

Kui senini on iga sellesse nn Balti saatuseühtsusse köidetud rahvas vaadel-

nud kultuurilugu sõna otseses mõttes oma mätta otsast ehk oma maa, keele ja rahva keskselt ning kaasanud teisi vastavalt kas eelkäijate, ääremängijate või saatusekaaslastena, kelle vastu suurt huvi üles ei näidata, siis kõne all olevas uurimuses käsitletakse siinset piirkonda kultuuriliselt kokkukuuluvana: uuritakse rahvaste omavahelisi läbikäimisi ja põimumisi, vastastikuseid kultuurilisi laenamisi ja tõlkimisi, aga ka paralleelsusi ja lahkne-misi. On paratamatu, et saksa osapoole pika-aegse poliitilise, majandusliku, ideoloogilise ja kultuurilise domineerimise tõttu on Balti kirjakuultuur saksa elemendi poole tugevalt kaldu ja käsitlust sirvides võib tekkida mulje, et lugejale pakutakse baltisaksa kirjasõna ajalugu. Kuid just sellele saksa vundamendile rajati järk-järgult kohalike põlisrahvaste kirjakuultuure, mistõttu on saksa kultuurikihistuse ulatuslik käsitamine vältimatu. Uudne on selle asjaolu nii jõuline tunnistamine põlisrahvaste kultuuriloos.

„Balti kirjakuultuuri ajalugu” käsitleb kultuuri suurte temaatiliste kõnelemisvaldkondade ehk diskursuste põhisel (lk 13). Kuigi diskursuse mõistet avakõites täpsemalt ei avata, võib eeldada, et toetutakse Michel Foucault’ arusaamale diskursustest kui omavahel temaatiliselt seotud tekstide võrgustikust, mis kujundab ühiskondlikku tegelikkust. Diskursusepõhine lähenemine on õigustatud, sest kirjakuultuuri määratletakse avaralt, hõlmates selle alla kõige laiemas mõttes kirjatähtedega üles tähendatut, alates administratiivsetest ja juriidilistest tekstidest (lepingud, otsused, kohtutoimikud, ettekirjutused, palvekirjad, pärandidokumendid jms), majandusdokumentidest (kokkulepped, tegevusload jms), religioosset ja pedagoogilisest kirjasõnast, teadustekstidest (kõned, disputatsioonid, dissertatsioonid jms) ning ilukirjandusest kuni omaelulooliste dokumentideni (päevikud, perekonnakroonikad, reisikirjad,

¹ J. Assmann, Kollektiivne mälu ja kultuuri-line identiteet. Tlk Kalle Hein. – Akadeemia 2012, nr 10, lk 1783.

² J. Undusk, Baltisaksa kirjakuultuuri struktuurist. Ärgituseks erinumbri lugejale. – Keel ja Kirjandus 2011, nr 8–9, lk 561.

³ J. Undusk, Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia. – Keel ja Kirjandus 1992, nr 11, lk 650–656.

kirjavahetus jms). Sealjuures võetakse arvesse nii käsitsi kirjutatud kui ka trükitud teksti. Selline üllai haare eeldab eri distsipliinide asjatundjate kaasamist. Kuigi algtõuge Balti kirjakultuuri uurimiseks tuli kirjandusteadlastelt ja nad domineerivad ka avaköite autorite seas, leiab viimaste hulgast ka eri perioodidele ja valdkondadele spetsialiseerunud ajaloolaste, raamatu-, kunsti- ja usuteadlaste nimesid. Järgmistes köidetes tuleb distsipliinide diapasooni tõenäoliselt veelgi laiendada. Interdistsiplinaarseid uurimusi (Eesti) humanitaarias leidub, kuid sagedasem on siiski üksinda oma spetsiifilise teema kallal nokitsemine.

Üks märkimisväärseid uuendusi, mida käsitus pakub ja mis tuleneb uurimisobjekti avarast määratlemisest, on tähelepanu pööramine keelte lõimitusele eri tasanditel. „Mitme keele vaheldumisi kasutus, isegi ühe ja sama teksti sees, laenamine, tõlkimine, mugandamine, kohandamine on olnud siinse, eri kultuuride tõmbetuultes tegutseva kultuurivälja peamisi toimimisviise” (lk 11). Sealjuures pole ülekanded ühest keelest ja kultuurist teise ainult ühesuunalised ehk ideoloogiliselt juhtivast saksa keelest ja kultuurist alles loodavatesse maarahva kirjakeeltesse. Sellised kultuuriülekanded küll domineerisid vaadeldaval perioodil, kuid on viidatud, et laenamisi ja kohandamisi on ka vastupidises suunas, rääkimata sellest, et liiga vähe teatakse teiste siinmail kasutatud keelte – ladina, alamsaksa, poola, rootsi, vene, prantsuse jne – omavahelistest suhetest. Näiteks on teada, et nii esimest järjepidevat saksakeelset kui ka eestikeelset kalendrisarja (ilmusid alates XVIII sajandi algusest) trükiti ühes ja samas trükikojas ning tõenäoliselt olid ka sarjade koostajad samad. Kuigi eestikeelne kalendrisari võttis eeskuju saksakeelsest, on Ulrike Plath täheldanud saksakeelse kalendri prognostikonis mõjutusi eesti (rahva)kultuurist, näiteks ilmaennustustest, haiguste

ravist või põllumajandustööde ajastamisest. Millises mahu ja vormis mõjutusi esines, vajab täpsemat uurimist. Esimest lätikeelset kalendrisarja koostas Kuramaa saksakeelse kalendri koostaja poeg (lk 146–147), mis lubab samuti oletada paralleelsusi kahe kalendrisarja vahel. Takistuseks kultuuriülekannete uurimisel ja tekstide võrdlemisel võib saada kalendrite katkendlik säilivus, mis iseloomustab ka teisi vanema kirjakultuuri artefakte. Kuid sellises võrdlevas vaatluses, mida Balti kirjakultuuri uurimine töötab, peitub tohutu potentsiaal tuua nähtavale uut teadmist kultuuri toimimisest Läänemere-äärses ruumis, samuti selle tihedast seotusest Euroopa kultuuriruumiga.

Tähelepanekuid avaköitest

Raamatusarja esimene osa on alati märgiline, kuna visandab kogu ettevõtmise piirjooned ja annab aimu eesootavast. Balti kirjakultuuri struktureerimise tagamaid oleks võinud rohkem avada, sest see oleks aidanud ennetada võimalikke küsimusi, isegi kriitikat. „Keskused ja kandjad” näitab, „kuidas kujunes kirjakultuuri toimimiseks vajalik institutsionaalne raamistik, kirjandusliku kommunikatsiooni ruum ühes selle keskuste ja kandjatega ja kuidas see ajas muutus” (lk 12–13). Selles käsitletakse kirjakultuuri keskusi ehk peamiselt linna, vähem maapiirkondi. Edasi antakse ülevaade erinevate perioodide haridusoludest ja -asutustest, mille juurest liigutakse raamatute trükkimise ja levitamise institutsioonideni. Järgneb sissevaade Balti avalikkuse kujundajate, seltside ja ühingute ning ajakirjanduse tegevusse, seejärel käsitletakse teatrit ning lõpuks kirjasõna loojaid ja vastuvõtjaid ehk kirjutajaid ja lugejaid. Sarja järgmisi osi mainitakse sissejuhatuses vaid möödaminnes (lk 13), kui mitte arvestada nende esiletoomist raamatuga kaasas olnud pilkupüüdlal

järjehoidjal. Ülejäänud osad on plaanitud pühendada kirjasõna suurtele kõnelemisvaldkondadele, milleks on religioon, keel, kirjandus, haridus ja teadus, ajalugu, õigus ja poliitika ning majandus, mille all tuleb küllap mõelda praktilisi nõuandeid elu igapäevaseks korraldamiseks ja paremaks toimetulekuks. Tekkis küsimus, miks on teatriülevaade kaasatud sarja esimesse ossa. See on küll väga huvitav peatükk, terviklikum kui üheski teises mulle teada olevas uurimuses, kuid sobiks ehk paremini kokku teiste kunstiliikidega, nagu muusika ja laulukultuuri, samuti kujutava kunsti erinevate harudega, mida praeguste plaanide järgi ei ole üldse kavas käsitleda. Võib ju väita, et teater on kirjasõnaga seotud kunstiliik, teised mitte, kuid näiteks baltisaksa laulukultuur on mänginud olulist rolli kohalike rahvaste omakeelse luule arengus ja pannud aluse ka siinsele laulupidude traditsioonile; raamatuillustatsioon ja -kujundus kuuluvad juba väga varastest aegadest lahutamatult trükkunsti juurde. Kas võiks pühendada eraldi köite nendele etendus- ja kujutavatele kunstidele, mis on tihedalt kirjaga seotud?

Sümpaatne on see, et käsitlus ei ole liigendatud kronoloogilist printsiipi järgides nagu senised Eesti aja- või kultuurilood,⁴ mis liiguvad ühelt ajaloosündmuselt või riigivõimu perioodilt teisele. See tooks paratamatult kaasa iga perioodi juures korduvate teemade käsitlemise ja jätkaks valdkonna ülevaate hakituks. Pealegi ei allu kultuurisündmused alati poliitiliste sündmuste loogikale. Kronoloogilisuse põhimõtet pole siiski hüljatud, sest peatükid on üles ehitatud nii, et lugedes tekib selge arusaam esitatud arengute ajalis-põhjuslikest seostest. Edaspidi võiks mõelda näiteks ajaloosündmuste ülevaatlikule loetelule või tabelile teose lõpus: see aitaks nii

orienteeruda praeguse Läti territooriumil toimunud, mida Eesti lugeja kardetavasti kuigipalju ei tea, kui ka võrrelda erinevate piirkondade arenguid omavahel. Eri peatükkides küll mainitakse sõdu, võimuvahetusi ja (kultuuri)sündmusi ning sissejuhatuses on loetletud Balti kirjakultuuri arenguperioodid võtmesündmuste kaupa (lk 19–20), kuid sellest jääb väheks.

Kui nimetada teema, mida oleks võinud avaköites rohkem kajastada, siis see on rahvastik: selle arvuline, sotsiaalne, etniline, sooline, aga miks ka mitte ametialane koosseis eri piirkondades. Info, mida laiali pillutatult peatükkides muidugi leidub, oleks sobinud kirjutajatest ja lugejatest rääkivasse ossa: see on hästi läbikirjutatud ja infoküllane, kuid tekitas huvi asjadest rohkem teada saada. Kui suur hulk elanikkonnast oli eri perioodidel kaasatud kirjakultuuri vaimsesse võrgustikku? Naisi on lugejate-kirjutajatena kujutatud küll mitmel kogumiku keskel illustatsioonil, kuid neist tehakse juttu väga vähe. Mõistagi võib selle taga peituda vastavateemaliste uurimistööde nappus, kuid igal juhul tekitasid naiste osalemisest kirjakultuuris rääkivad lõigud isu enama järele. Milline oli ühe või teise sotsiaalse kihi siseste ja kihtidevaheliste suhete dünaamika? Vanemat kultuurilugu uurides kohtab alatasa märkust, et üks või teine kirjamees aadeldati. Kuid mille eest täpsemalt ja millised olid suhted pärusaadli, teenistusaadli ja uusaadli ehk annetatud (või ostetud?) aadlitiitli omanike vahel? Kindlasti mitte pingeabad. Vene keisririigi ajajärgul kehtis siinmail teenistusastmete tabel, mis reguleeris ametnike, seega teatud määral ka kirjakultuuri loojate omavahelisi suhteid. Või kas alates XVII sajandist kujunema hakanud kodanlastest haritlaskonnal, nn Balti literaalseisusel oli mingi hierarhia kutseala pinnal: kas näiteks vaimulike staatus ühiskonnas oli kõrgem ja majanduslik seis parem kui juristidel või arstidel? Erinevused valitsesid

⁴ Vrd nt I. Talve, Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa, 2004.

ka maa- ja linnapastorite vahel. Kahtlemata on iga lugu erinev, kuid kui saab välja tuua mingeid seaduspärasusi, siis oleks huvitav neist rohkem teada saada. Silmi avavad olid erinevate kirjainimeste, näiteks köstri ja köster-koolmeistri töökohustuste kirjeldused (lk 224–225), samuti pole minule teadaolevalt eesti keeles nii kompaktselt kirjutatud koduõpetajatest, kellel on suuri teeneid eesti- ja läti keelse kirjanduse loomisel (lk 236–239).

Omaette küsimusteplokk kerkib seoses ühiskonnaelu administratiivse korralduse ja poliitiliste suhete mõjuga kirjakultuurile eri perioodidel. Kui pidada silmas diskursusepõhist lähenemist, siis on oluline uurida teksti ja selle ühiskondliku konteksti suhteid. Millised riiklikud, kohalikud (seisuslikud) või kutsealadega seotud institutsioonid (kubermanguvalitsus, rüütelkond, konsistoorium, seltsid jt) mõjutasid kirjakultuuri (mõne haru) toimimist ühel või teisel perioodil kõige enam? Vene võimu ajal tõuseb näiteks lähedalasuva Peterburi kui impeeriumi pealinna tähtsus ka siinse kirjakultuuri jaoks, kuid linnade alapeatükis seda tõmbekeskust eraldi välja toodud ei ole, piirdatakse vaid tänapäeva Eesti ja Läti territooriumil asuvate linnadega; konsistoorium on jõuliselt kaasa rääkinud maakeelsete raamatute trükkimises jne. Ühiskondliku kontekstiga haakub ka tehnoloogiate ja majanduse areng, mis tegi kirjakultuuri loomise, tarbimise ja edenemise üldse võimalikuks. Selles vallas pühendatakse avaköites tähelepanu kirjastamisele ja raamatukaubandusele, kuid tähelepanu vääriski laiemalt kaubandus, mis oli oluline suhtluskanal Lääne-Euroopaga ja võimaldas kohalikel kaupmeestel rikkust koguda ning seeläbi kultuuri toetada, samuti transpordivõrgu areng. Suur osa valgustuslikust tarbekirjandusest käsitleb põllumajanduse edendamist, mis paneb küsima, milline oli siinne põllumajandus enne selliste tekstide ilmumist

kohalikes keeltes. Eks järgmistes köidetes saab konkreetse valdkonna ühiskondlikke mõjusid veelgi rohkem esile tõsta.

Vaatamata kriitilistele märkustele on kogumik niivõrd infoküllane ja kaasa haarav, et raske on midagi konkreetset välja tuua, tähelepanu pöörata üksikutele faktidele või väidetele, polemiseerida mingi seisukohaga. Ja seda ei pea ma ka vajalikuks, sest isegi kui mõnd teemat on avaköites vaadeldud linnulennult või erinevates peatükkides laialipillutatult, on sarja järgmistes osades võimalik seda tihendatumalt käsitleda, nii et Balti kirjakultuuri erinevaid harusid kujundanud sisemised ja välimised kontrollimehhanismid ning sotsiaalsed praktikad selgemalt välja joonistuvad. Siin pean muu hulgas silmas suurte euroopalike kultuurilooliste epohhide, näiteks humanismi, valgustuse, romantismi, biidermeieri jt mõju Balti kirjakultuuri avaldumisevormidele, millest avaköites küll räägitakse, kuid mille ulatus selgineb tõenäoliselt sarja järgmistes osades.

Kokkuvõtteks võib öelda, et algust on tehtud suurepärase ja paljutootava raamatutarjaga, mis on võtnud nõuks pakkuda täiesti uut arusaama siinse kultuuri kujunemisest. Kogumikus ei ole öeldud, kes on käsitluse sihtrühm, ent otsustades teksti ladusa ja voolava stiili järgi, mida ei pidurda mahukas viiteaparatuur (üksikuid tekstisisesid viiteid muidugi leidub) ega teadustekstile omane koormatus aastaarvude ja erialaterminitega, võib öelda, et see on mõeldud laiemale avalikkusele. Kindlasti peaks teos olema kohustuslik akadeemilisele humanitaarvaldkonna lugejaskonnale, alates erialaspetsialistidest kuni üliõpilaseni, aga see sobib ka mitteakadeemilisele lugejale teadmistehorisoni avardamiseks. Meeliköitev pildivalik, lugejasõbralik kujundus ja mõõdukas maht teevad raamatust maiuspala paljudele.

AVE MATTHEUS

Eesti keel läks ajalukku

Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso. Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu VI.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020. 420 lk.

„Eesti keele ajalugu” teeb soomlased kadedusest roheliseks. Nimelt on uusim vastava kaaluga soomekeelne käsiraamat endiselt Lauri Hakulise klassikaline teos „Suomen kielen rakenne ja kehitys”, mille esmatrükk ilmus 1941–1946 ning viimane, parandatud ja täiendatud väljaanne on aastast 1979. Pärast seda on avaldatud vaid piiratud õppekirjandust, nagu Kaisa Häkise 1985. aasta väljaande „Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa” uustrukid ning Tapani Lehtise „Kielen vuosituhanne” aastast 2007, mis esitavad vanameelsemaid seisukohti, kui võiks arvata nende ilmumisaastast.

Eesti olud ei ole olnud just paremad. Tõsi, Arnold Kase „Eesti keele ajalooline grammatika I: Häälikulugu” ilmus juba 1967, kuid pealkirjas lubatud vormide ajalugu käsitlev jätkuosa jäi kahjuks avaldamata. Samal moel jäi pooleli Huno Rätsepa „Eesti keele ajalooline morfoloogia”, millest 1979–1982 ilmus küll kaks osa, kuid need jõudsid käsitleda vaid noomeni käänamist. „Eesti keele ajalugu” täidabki määratu lünga mitte ainult eesti keele, vaid üldisemalt läänemeresoome keelte uurimises.

Praeguse aja tasemel püsimine õnnestub „Eesti keele ajalool” üldiselt väga hästi – mõningad erandid toome välja allpool. Seejuures ületab teose novaatorlikkus mitmeti käsiraamatule sobiva taseme. Raamatul on väljapaistev, kuigi otseselt sõnastamata missioon osutada, et põhjaeesti keel on arenenud varem arvatust rohkem reeglipäraste häälikumuutuste ning

vastavalt vähem analoogiaarengute kaudu. Tervikuna moodustab teos antiteesi senisele soomekesksele arusaamale eesti keele ja selle lähisugulaskeelte ajaloost. Diskussioon vanade ja uute seisukohtade üle on siiski pigem ees kui juba möödas ning uus süntees laseb ennast oodata.

Tekstis on kahjuks märkimisväärne hulk vigu ja ebatäpsusi, mis loodetavasti parandatakse kordustrukis. Hooletusvigadena torkasid silma „palataliseeritud *s*” pro „palataalne sibilant *s*” (lk 39), kaksiktärni puudumine **laul.me, el.ma* (lk 45; õigesti märgitud lk 46 ***laulu*), **selkä-sen* > hlms **selkä-hen* pro **selkä-sen* > hlms **selkä-hen* (lk 196), *hobuste, sallid* pro *hobuse, salli* (lk 203), *lääs* pro *laas* (lk 285) ning **(vee.ra)*. (*ha.se*).(*hen*) pro **(vee.ra)*.(*ha.se*).(*hen*) (lk 293). Moorateooria kirjelduses on väide „lühike silbilõpukonsonant ei ole mooraga seotud” (lk 164) vastuolus illustratsiooniga järgmisel leheküljel. Ebatäpsus on esiteks läänemeresoome algkeele kohta kirjutatud „Lõpuks võisid järgsilpides esineda kõik needsamad vokaalid mis pearõhulistes silpides” (lk 78) – ö siiski mitte, nagu lk 98 õigesti ongi. Lk 112 määratletakse *i*-tüvelisteks „noomenid, mille tüvevokaal ei muutu *e:ks*” – puudub täpsustus „ainsuse vormides”. Lk 333 kirjutatakse *i*-tüvelistest sõnadest alamsaksa laenudena, kuigi kõige vanemad nendest on vanaslaavi laenud (*papp, rist* jne). Lk 135 ja ka edaspidi larüngaalsena mainitud ? on täpsemini glotaalne klusiil. Läbi kogu teose esineb geograafiliste mõistete (Põhja-Eesti, Lõuna-Eesti) kasutust kõrvuti keelenimedega (põhjaeesti, lõunaeeesti) kontekstides, kus ainult viimased tunduvad põhjendatud.

Raamatu struktuur on võrdlemisi selge. Alapeatükkide jaotus ja järjestus muudavad siiski mõne teema arutelu fragmenteerseks. Näiteks alapeatüki „3.3. Hilisalglaäänemeresoome vormistiku rekonstruktsioon” sisu oleks võinud jagada ala-

peatükkide 3.4 ja 3.5 vahel. Kõige rohkem raskendavad lugeja orienteerumist neli-teist eraldi nummerdatud lisa, mis on hajutatud kolme esimese peatüki sisse. Ka pikemate alapeatükkide sisemine jaotus oleks vajanud rohkem järjekindlust: näiteks verbitüüpide järjekord alapeatüki 3.4.7 infinitiivivormide kirjelduses tundub kuidagi suvaline.

„Sissejuhatus” (lk 21–73) algab Karl Pajusalu alapeatükiga „1.1. Eesti keel uurali ja läänemeresoome keelena” (lk 21–32). Nagu öeldud, kui Soomes on käsi- ja õpperaamatutes valitsev tava jätta uusi-mad uurimistulemused mainimata, siis see alaosa osutab kohe, et „Eesti keele ajalugu” on teisest puust. Eelkõige on Valter Langi äsja saavutatud arheoloogiline *läbimurre tänapäeva uralistikas* kiiduväärselt tähelepanu saanud,¹ rääkimata muudest tagasihoidlikumatest 2000-ndate uuendustest.

Külli Prillopi ja Tiit-Rein Viitso alapeatükis „1.2. Keeleajaloo uurimismeetodid” (lk 32–61) oleks häälikumuutuste tüübid (1.2.4) võinud esitada enne uurimismeetodeid (1.2.1–3), et nende rakendamist mõistetavamaks teha: näiteks lk 45 mainitud kombinatoorse ja sõltumatu häälikumuutuse vahe oleks olnud abiks siserekonstruktsiooni võimaluste piiride kirjeldamisel (lk 39).

Teistpidi oleks keele muutumise põhjuste üllüühikest kirjeldust alapeatüki 1.2 alguses (lk 33–34) võinud laiendada eraldi tervikuks. Kirjelduses on ökonoomiaprintsiiibi alla sattunud osa emfaasiprintsiibi mõjudest, võib-olla sellepärast, et esimese kõnelelapõhisus ning viimase kuulajapõhisus on jäänud tähelepanuta. Mainimata jääb samuti, et keelt muudab pidevalt ka uudsuse vajadus emotsioonide väljendamiseks, mille tõttu varieeru-

vad igas loomulikus keeles vanad ja uued vormid nii häälikute, morfeemide kui ka sõnavara tasandil.

Komparatiivse meetodi (1.2.1) tõestusvõimele antakse kohe alustuseks põhjendamata negatiivne hinnang. Meetod ikkagi toodab nii kindlat teavet, kui ajalooteadustelt üldse on võimalik oodata, kuid tulemuste veenvus sõltub algandmete hulgast, kvaliteedist ja olulisusest (kõik häälikumuutused ei ole ühtviisi lihtsad).

Alapeatükk „1.2.3. Vanade tekstide uurimine” täidab asjatundlikult uurimis-traditsioonis olnud lünka. Uralistika on üsna teravalt keskendunud nüüdismurrete seal kus indoeuropeistika vanadele kirjakeeltele. Erandiks oli indoeuropeisti koolituse saanud Eemil Nestor Setälä, kelle „Yhteissuomalainen äännehistoria” (1891) võttis eesti vana kirjakeelt hoolikamalt arvesse kui hilisemad Lauri Kettuse ja Arnold Kase häälikulood. „Eesti keele ajalugu” on ära teeninud kiituse selle eest, et viimaks on vanad keelemälestised murdetõendite kõrvale tõstetud.

Kahjuks jääb lünk püsima laensõna-uurimise valdkonnas. Alapeatükis 1.2 ei mainita kordagi eelajaloolistest sõnalaenudest saadavat informatsiooni hääliku- või muude muutuste rekonstrueerimiseks ja dateerimiseks, kuigi sellel on keskne roll näiteks algläänemeresoome keele perio-diseerimisel.² See annab alust arvata, et laensõnauurimise tulemusi ei ole piisavalt arvesse võetud ka mujal koguteoses. Kohati on eiratud koguni viimase poole sajandi laensõnauurimist, millest rohkem allpool.

Pajusalu ja Eva Saare alapeatüki „1.3. Eesti keele ajaloo uurimislugu” (lk 62–73)

¹ V. Lang, Läänemeresoome tulemised. (Muinasaja teadus 28.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018; vrd A. Künnap, Breakthrough in Present-Day Uralistics. Tartu, 1998.

² Vrd P. Kallio, The prehistoric Germanic loanword strata in Finnic. – A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 266.) Toim R. Grünthal, P. Kallio. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 2012, lk 225–238.

kohta pole muud kurta kui asjatut tagasihoidlikkust, kuna mõni väljaspool olija oleks vabalt tõstnud Viitso ja Pajusalu oma põlvkonna silmapaistvamateks eesti keeleajaloolasteks.

Prillopi peatükk „2. Eesti keele ajalooline fonoloogia” (lk 74–168) on teoses ambitsioonikaim. Esituse teevad isikupäraseks prosodia tõstmine tundmatusest keskmesse ning fonoloogiaalase uurimise nüüdistrend optimaalsusteooria. Teose kasutuse seisukohast võib see siiski olla risk, kuid teistpidi ka Setälä „Yhteis-suomalainen äännehistoria” on endiselt lugemiskõlblik, kuigi see on noorgrammatika *par excellence*. Traditsioonilise rekonstruktsiooniga harjunud lugejat vaevalt ülearu häirib, et kirjutatakse **jal.ka*, mitte **jalka*. Probleemsem on sulgude () kasutamine jalgade rütmiliste üksuste piiritlejana, nii et nendega ei saa piiritleda vormidesse ebakindlalt või tingimuslikult kuuluvaid keeleüksusi.

Eriti tervitav märkimisviis on kirjutada klusiilide algäänemeresoome astmevahelduspaarid neutraalselt **p/*t/*k* : **p̥/*t̥/*k̥*, kuna traditsiooniline **p/*t/*k* : **β/*δ/*γ* toetus üksnes soome läänemurrete sajanditetagusele seisundile. Edaspidi võiks loobuda ka strukturalistlikest eitusõnalistest väljenditest, nagu „mittemadal vokaal” *pro* „kõrge või poolkõrge vokaal”, mis võivad teksti loetavusele ja arusaadavusele halvasti mõjuda.

Käsitluse eesmärgina on nimetatud „eesti keele kujunemisel oluliste muutuste kirjeldamine” (lk 75). Sedalaadi käsi-raamatus oleks vaja vähemalt lühidalt mainida kõiki tuntud reeglipäraseid hääliku-muutusi alguurali ja eesti keele vahel. Praegu jääb käsitlus fragmentaarseks ja lugeja ei saa teada, mis on välja jäetud. Peatükis ei ole midagi näiteks algsosome esisilbi *j*-diftongide muutustest, kuigi samasuunalisi muutusi järgsilpides käsitletakse pikalt. Kuna esimesed on tõestatud

laensõnade põhjal,³ osutab nende tähelepanuta jäämine ilmselt autori puudulikule laensõnauurimise tundmisele. Veel selgemini paistab mahajäämus laensõnauurimise alal väites „**ti* > **si* kajastub balti laenudes, kuigi mitte enam germaani laenudes” (lk 99): selle vana seisukoha on kummutanud Jorma Koivulehto pool sajandit tagasi.⁴ Samuti on mainimata muutuse **š* > **h* (lk 120) esinemine germaani laenudes.⁵

Naaskem diftongide juurde. Eespool mainitud ebatäpsuste hulka võiks lisada väljenduse „kui kahesilbilise sõna raskes esisilbis oli ümardatud vokaal, on läänemeresoome põhjarühma keeltes muutus **aj* > **ij* jõudnud toimuda enne muutust **ti* > **si*, aga kui esisilbis oli ümardamata vokaal, siis mitte” (lk 108–109). Esimene väide on õigesti tsiteeritud, kuid kui esisilbis oli ümardamata vokaal, siis **aj* > **oj*, nii et **ti* > **si* ei puutu üldse asjasse. Tegelikult ütleb tsiteeritud Petri Kallio,⁶ et kui sõna kerges esisilbis oli illabiaalne vokaal, ei jõudnud **aj* muutuda **ij*-ks enne muutust **ti* > **si* või üldse veel algsosome keeles, vaid tulemuseks oli **ēj*.

Probleemsem väide järgsilbi diftongide kohta puudutab astmevaheldust nende eel: „Just nagu põhjaeesti ühemooralises **CVj*-silbis, püsis ka põhja-läänemeresoome kahemooralises **CVi*-silbis algusklusiil tugevana, sest selle sai siduda mooraga” (lk 111). Siin ei ole võetud arvesse, et pärissoome murdealal on *Vi*-diftongide eel nõrk

³ P. Kallio, Ensitavun diftongit kantasuomesa. – Uralica Helsingiensia 2018, nr 11, lk 251–268.

⁴ J. Koivulehto, Vanhimmista germaanis-suomalaisista lainakosketuksista. – Virittäjä 1971, nr 4, lk 380–388.

⁵ J. Koivulehto, Vanhimmista germaanisista lainakosketuksista ja niiden ikäämisestä. – Virittäjä 1976, nr 1, lk 33–47; nr 2, lk 247–290.

⁶ P. Kallio, Jälkitavujen diftongit kantasuomesa. – Fenno-Ugrica Suecana 2012, nr 14, lk 33.

aste (*jalvoi, kellane*) täiesti reeglipärane; eesti keelega võrdluskõlblikke pärissoome andmeid ei ole koguteoses ka mujal mainitud. Eriti anakroonne diftongiarengu suhtes on rekonstrueeritud soome alusmurde **patai* ja eesti alusmurde **pataj* (lk 110), toimus ju *ai > oi* väga varajases alglaäneresooime järgus.

Mõni teinegi häälikumuutustega seotud väide on vastuoluline või koguni väär. Esiteks, „kui **i* jagunes kõrgeks **i*-ks ja keskkõrgeks **e*-ks, siis jagunes ka **u* kõrgeks **u*-ks ja keskkõrgeks **o*-ks (Korhonen 1988)” (lk 106), jääb põhjendamata nii siin kui ka viidatud allikas.⁷ Tänapäeva teaduse seisukohast ei ole see lähenemine usaldusväärne.⁸ Teiseks, kui „**ln > *ll* toimus ainult pearõhulise silbi järel” (lk 119), kuidas on siis adessiivi lõpuks kogu läänemeresoomes *-lla ~ -la*? Ühesilbilistest noomenitest levinud analoogia ei ole usutav. Kolmandaks, Viitso julge hüpotees „**s ~ *h* vaheldus võib olla läänemeresoomes ja balti ühine joon” (lk 120)⁹ põhineb üksnes balti *a*-deklinatsiooni ainsuse genitiivi lõpul. Baltoslaavi keeltes üldine *-ā* pärineb vanast ablatiivi vormist ning ainus erand, vanapreisi *-as*, seletub kõige pare-

mini analoogiana *i*- ja *u*-deklinatsioonide ainsuse genitiivi lõppudest *-is* ja *-us*.¹⁰

Puhtalt fonoloogia seisukohalt on probleemne *j* kui „palataalse” ning *ś, ř* ja *δ* kui „palataliseeritud” (lk 96) häälikute eristamine uurali algkeeles. Eesti keeles on *t', ś, ř* ja *l'* teatavasti palataliseeritud, täpselt prepalataalsed, kuna nende hääldus käib ainult kõva suulae (lad *palatum*) kaudu enne jõudmist vastavate alveolaarkonsonantide häälduspaika. Lihtsam on siiski eeldada, et uurali *ś, ř* ja *δ* hääldati palataalselt ehk tervenisti kõva suulae vastu samuti kui *j*: nõnda on ka Pekka Sammallahti ja Petri Kallio paigutanud kõik mainitud alguurali konsonandid ühele reale või tulpa koos *j*-ga.¹¹

Veel tahame osutada paarile lahtisele otsale. Esiteks, näide pikast vokaalist lühikese silbi järel vanas lõunaestsi kirjakeeles (lk 134) ei pruugi tõestada sellega ühenduses mainitud hoopis teise häälikuarengu, põhjaestsi keeles pika algussilbi järel toimunud vokaalikontraktsiooni (vrd eriti alaviide nr 33). Teiseks, eesti keele vältevastanduse tekkeloo lõpul tuleb poole lehekülje jagu juttu lõunaestsi keele I ja II välte vaheldusest, mille võimalikuks põhjuseks on mainitud gemineerumine teise silbi poolpika vokaali ees (lk 152). Poolpikk vokaal on aga ka pikenemata vormides (*osà : ošsà, mat̃tāl : mat̃āla*). Objektiivselt võttes esineb poolpikk gemineerumine vormides, kust on kadunud kas rõhuta silbi järgne **ĩ* (**osaĩā*) või kaasarõhulise

⁷ M. Korhonen, Uralilaisten kielten jälkitavujen vokaaliston historiaa. – Virittäjä 1988, nr 1, lk 8–25.

⁸ Vrd J. Kuokkala, Saami labial vowel stems and their background. – 12th International Congress for Finno-Ugric Studies. Linguistic Reconstruction in Uralic: Problems and Prospects. Oulu, 17–21 August 2015. <https://doi.org/10.17613/ssyc-5h10>; J. Kuokkala, Itämerensuomen -O/U-teonnimijohdokista. – Fennougriistiikan tutkijaseminaari. Helsingin yliopisto, 1. III 2018. <https://doi.org/10.17613/6k2w-rd05>

⁹ T-R. Viitso, The puzzle of the Proto-Finnic **h*. – Contacts de langues et de cultures dans l'aire baltique: Mélanges offerts à Fanny de Sivers. (Uppsala Multiethnic Papers 39.) Toim M. M. J. Fernandez, R. Raag. Uppsala: Uppsala University, 1996, lk 320–321.

¹⁰ V. Rinkevičius, Altpreußisch: Geschichte – Dialekte – Grammatik. Baar: Zahna-Elster, 2017, lk 124–126.

¹¹ P. Sammallahti, Historical phonology of the Uralic languages. – The Uralic Languages. Toim D. M. Abondolo. Leiden–New York–København–Köln: Brill, 1988, lk 482; P. Kallio, Kantasuomen konsonanttihistoriaa. – Sámit, sánit, sátnehámit. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 253.) Toim J. Ylikoski, A. Aikio. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 2007, lk 230.

silbi vokaal (**matala*). Tegemist on niisiis vormidega, mis hiljem on silbi võrra lühenenud, just nii nagu juba varem *h* kadu hävitas silpe ja tekitas pika gemineerumise (**osahan* > *oõsa*). Samas peatükis on ka geograafilised mõisted keelenimede asemel (vrd üleval), mis vihjab, et ehk on see pool lehekülge teksti viimistledes kahe silma vahele jäänud.

Prillopi ja Saare peatükk „3. Eesti keele ajalooline morfoloogia” (lk 169–336) on tegelikult kirjutajate jaoks kõige nõudlikum osa: kuigi häälikulugu ei jää uralistikas maha indoeuropeistikast, ei ole uralistikas vormimoodustuse ajalugu olnud ligilähedalgi indoeuropeistikas juba XIX sajandil kõrgetasemelisele võrdleva grammatika (sks *vergleichende Grammatik*) traditsioonile. Alles 2000. aastatel on ilmunud uue põlvkonna, ennekõike Jussi Ylikoski modernsest keeletüpoloogiast lähtuvad uurimused, mida teoses ongi kiiduväärselt arvesse võetud. Kõigest hoolimata võib just see peatükk kõige kiiremini vananeda, kuna selles valdkonnas on uurimine jätkuvalt elav.

Selles peatükis tuleb kõige rohkem esile püüdlus seletada võimalikult suurt osa eesti vormistikust hilisalgsoome häälikuseadusliku pärandiga, vastandudes senisele uurimistraditsioonile. Eesmärk on iseenesest tervitatav, kuid siin-seal (nt lk 212) sunnib postuleerima lähedaste sugulaskelte vahele seletamata jäävaid varajasi lahknevusi: hilisema perioodi reeglipärasust püütakse päästa varasema aja reeglipärasuse arvel. Mõni teine pakutud lahendus tundub kunstlik (nt lk 263) või läheb eelkirjutatuga vastuollu (nt sisekao oletamine enne lõpukadu lk 273). Mõni analoogiaareng on jäänud lausa unarusse. Näiteks ei ole teosest võimalik leida mingit teavet algsoome lühikese esisilbi ega tugevneva astmevaheldusega noomenitüvede kohta, mis kõik on nii eesti kui ka lõunaestl keeles teistes

käändetüüpidesse üle läinud. Nende arengud vajaksidki rohkem uurimist.

Ühes kohas on siiski vastupidi reeglipärane muutus esitletud analoogsena, nimelt mitmuse partitiivid *‘seinu*, *‘leibu* ja *‘piimu* (lk 321). Põhjuseks on ilmselt ka siin laensõnauurimuste tähelepanuta jäämine. Eesti keele otsestes eelvormides on laensõnade **sajna* (← blt), **lajpa* (← grm) ja **pejma* (← aaria) keskalgsoome mitmuse partitiivid kõlanud **sajnoja*, **lajpoja* ja **pejnoja*. Teise silbi diftongid on neis tänapäevani reeglipäraselt edasi arenenud, olgugi et esimeses silbis on toimunud (kogu teoses eiratud) muutused *aj* > *ei* ja *ej* > *ii*.

Teisedki eelmise peatüki hädad ulatuvad siia. Tähelepanuta on jäänud eesti keelega paralleelsed arengud pärissoome murdealal, kuigi näiteks ühisused ja erinevused sõnakujude lühenemisel võiksid valgust heita peale häälikuloo ka vormide kujunemist puudutavale hüpoteesile. Samuti seostatakse siingi keelemuutust asjatult balti mõjuga: „Lisaks häälikuloolistele põhjustele võiski genitiivi ja akusatiivi ühinemist soodustada balti kontakt” (lk 191). Baltoslaavi keeltes väljendab genitiiv siiski osaobjekti, läänemeresoome keeltes vastupidiselt täisobjekti.

Üks raamatu paljudest uutest ideedest on, et superlatiivi tunnuse metatees toimus alles soome keele algjärgus ning eesti keelt see ei puudutanud (lk 208). Tuleks aga seletada, miks on soome superlatiivis jõudnud tüvevokaal kaduda (*suur-in*, *pah-in*), kuigi metateetilise possessiivsufiksi ees kadu ei ole (*velje-in*, *isä-in*). Ka eesti keeles viitavad superlatiivi metateesile sellised tuletised nagu *alumine*, *tagumine* (← **alojm-*, **takojm-*).

Leidsime kolm kohta, kus ammused teadmised on millegipärast ununenud. Esiteks väidetakse, et asesõna **sän* ei kasutata lõunapoolsetes läänemeresoome

keeltes ning et muutus *s- > *h- on toimunud põhjapoolsetes läänemeresoome keeltes (lk 174). Ikkagi on eesti ja liivi refleksiivne tüvi *en-*, lõunaeesti *hin-* sama algupära. Teiseks kirjutatakse: „Soome, isuri, karjala ja vepsa keeles, samuti kirderannikumurdes on *nud*-partitsiibil ainsuses ja mitmuses erinev tunnus – mitmuse käändevormid on *e*-lised” (lk 184). Kuid siin on seletuseks lihtsalt progressiivne assimilatsioon **nU̯Et* > **nUEt* > *nEEt*. Need on siiski detailid, mis peatüki väärtust ei kõiguta. Kolmandaks jääb põhjendamata mõnevõrra olulisem väide, et kõigi eesti *me*-tüveliste noomenite algupärane vorm oli *m*-lõpuline (lk 280). Kindel on see ainult sõnadel *siida* ja *üdi* ning *võti*-tüübi instrumendinimetustel. Teistel sõnadel on läänemeresoome keeltes tavalisemad *n*-lõpulised vormid, nagu ka näitesõnal, vanal balti või germaani laenul *habe*: soome, karjala *haven* : *hapene*, vepsa *haben* : *-o-*, lõunaeesti *hapõn* : *habõna*; liivi *aʼbbyn|z* : *-d*. Teisel näitesõnal *jāse* on ka mordva vastetes *-ñ* ja mari vastetes *-ŋ*; oletatud **-m* seevastu mingit toetust ei leia.

Ühes suhtes oleksime soovinud julget eemaldumist pikast uralistika traditsioonist: võiks loobuda liiga kindlate järelduste tegemisest uurali algkeele kohta selle tütarkeeltes puuduvate vormide alusel. See põhjustab selliseid järske väiteid nagu: „Alguurali keeles oli arvatavasti vaid kaks kõneviisi: indikatiiv ja imperatiiv” (lk 178), „Uurali algkeele verbivormistikku impersonaal ehk umbisikuline tegumood ei kuulunud” (lk 182) või „Alguurali keeles **j*-ile muid käändelõppe ei liidetud” (lk 205). Vormide kadumine võib eksitada nägema uurali algkeelt tarbetult lihtsa ja primitiivseks. Kui ladinakeelseid allikaid ei oleks, võiks sama meetodi rakendamine näidata, nagu olnuks selles ainult kaks sugu ja kolm käänat, puudunuks futuurum jne.

Sven-Erik Soosaare peatükk „4. Eesti tüvevara ajalugu” (lk 337–375) on eelneva-

test peatükkidest lühem, tehes kokkuvõtte „Eesti etümoloogiasõnaraamatust” (EES). Mõistetavalt ei olda igas etümoloogias sama meelt, kuna neis asjus on nii palju arvamusi, kui on nende esitajaid. See ei ole siiski probleem, sest EES on ikkagi seni ajani mis tahes uurali keele kohta tehtud pädevaim ja ajakohaseim etümoloogiline sõnaraamat. Sellel põhinevad statistilised arvutused peavad suures osas paika, kuid on ka kõrvalekaldumisi. Näiteks kuigi germaani laenude määraks on arvutatud 193–315 ja skandinaavia laenudeks 21–62 sõna, on tegelikkuses arvud üksteisele lähemal, kuna mitmed autoriteetid ei erista neid laenukihte,¹² vaid liigitavad mõlemad germaani laensõnadeks. Samalaadselt eri rootsi, alamsaksa ja saksa kih tide eraldamine teineteisest on praktikas kui vette tõmmatud joon.

Kahjuks on Soosaar oma peatükki võtnud otse üle ka EES-i ainsa täiesti vana-
nenud osa, nimelt eelajalooliste keelekontaktide absoluutse kronoloogia. On tüütu kritiseerida teist korda sama, mida on juba kaheksa aastat tagasi arvustatud,¹³ eriti veel kui osa sissejuhatus väidab, et „arvesse on võetud ka retsensioonidena avaldatud ilmumisjärgset vastukaja” – retsensioon puudub isegi kirjanduse nimekirjast! Ka toimetuse oleks võinud tähele panna, et balti ja germaani kontaktide alguse kaugesse minevikku asetamine on vastuolus juba sissejuhatuses (lk 24–25) nimetatud keeleperioodide kronoloogiaga.

„Eesti keele ajalugu” lõpeb pisut äkitselt ilma kokkuvõtteta. See, kes pole keeleajaloolane, võib küllap imestada ajaloolise süntaksi puudumise üle, mistõttu peab

¹² Nt A. D. Kylstra, S.-L. Hahmo, T. Hofstra, O. Nikkilä, Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. Kd I–III. Amsterdam: Rodopi, 1991–2012.

¹³ S. Junttila, Viron sanojen lähteillä. – Virittäjä 2013, nr 1, lk 136–143.

meelde tuletama, et just lausekonstruktsioonide rekonstrueerimine esitab kõige enam väljakutseid. Näiteks ehkki kõigi nüüdisgermaani keelte põhisõnajärg on SVO, oli see vanimates ruunikirjades veel SOV. Teisisõnu, kõigi läänemeresoome nüüdiskeelte põhisõnajärg SVO ei tõenda tingimata midagi algkeele kohta.

Igas keeleajalugu puudutavas suurteoses on paratamatult omad vead ja vas-

turääkivused. Sellegipoolest on põhjust rõõmustada, et uus kogumik on tõstnud eesti keele nende väheste maailma keelte hulka, millest on olemas asjatundlikult kirjutatud, mitmekülgne ja üksikasjalik diakrooniline ülevaade.

SANTERI JUNT'TILA,
PETRI KALLIO

LÜHIDALT

Tommas Liiv. Apokrüüfid. Koostanud ja toimetanud Elo Lindsalu. Tallinn: EKSA, 2021. 343 lk.

Kogumik on mitmekülgsest paeluv, kätkekes nii lisandust Toomas Liivi ilukirjanduslikule loomingule kui ka biograafilist-mälestuslikku materjali. Esimene osa „Lühiproosa“ sisaldab üht noorus-pala 1964. aastast ja kuut novelli aastaist 1970–1973. Neist vaid kaks on omal ajal Nooruses avaldatud, ülejäänud on leitud Liivide kodu keldrist ja Loomingu toimetuse arhiivikapist, nagu selgub saatesõnast. Tegemist on žanrispetsialisti (novelliteoreetilised teadusartiklid 1970-ndatel ja kandidaadiväitekiri „Eesti novell aastail 1917–1930“ (1981)) stiilse ja peenekoelise proosaga, mille tundlike tegelaste üldinimlik loomus väljendub tihtipeale argistes painetes või hoopis tumemeelsetes mõtteringides, samuti teadmises maailma täitvast „visisevast kibedusest“ (lk 55), ent süžeed võtavad tragikoomilisigi pöördeid. Raamatu teise osa moodustavad kaks kuuldemängu aastaist 1969 ja 1972. Neist esimene, „Pesukaru ja kummaline poiss“, pälvis III auhinna kuuldemänguvõistlusel ja kanti 1970. aastal ette ka raadios; luh-tunud armastuse valust sündinud tükk

(lk 138, 315) võib oma poeetilisuse ja väike-printsiliku tundelaadiga. „Kuuldemäng mesilastest“ aga heidab metataseandil peeniroonilise pilgu loometungi kimbatustele, „nimelt kuuldemängu kirjutamisele ja sellega seonduvatele probleemidele“ (lk 142). Kolmas osa lisab uut Liivi luulekogudele, koostaja hinnangul leidub neis „mõnigi katsetuslik, n-ö töötlemata tekst, aga oma spontaansuses on needki kõnekad ja toomasliivilikud“ (lk 7).

Raamatu teise poole moodustavad eluloolised tsükliid: „Mäletades Toomas Liivi“ 24 inimese meenutusega ning „Intervjuud“ nelja varem ajakirjanduses ilmunud jutuaajamisega (kolm neist Liivi endaga, üks Jürgen Rooste lustakas vestlussari Liivi 60. sünnipäeva puhul). Enda kui luuletaja avamisel on Toomas Liiv pigem napp ja mänguline, iseloomustades oma luuletki mänguna „selleks, et epateerida nii eesti-keelsuse institutsioone kui ka institutsionaliseeritust“ (lk 308). Liivi roll kirjandus-teadlase ja akadeemilist vabadust kehas-tava professorina kerkib esile aga erilisel särava ja inspireerivana, enim toonitatakse tema lähilugemise ja põhjatu analüüsi võimet, mida ta juurutas ka oma õpilastesse, kes püüavad õpetaja vääriliselt, sügavalt ja elavalt väljendada oma hiiglatänu.

B. M.

LÜHIKROONIKA

1.–3. novembrini peeti Tartus Eesti Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsiooni 14. konverents „Lüürilise luule tegur väikeste kultuuride kujunemisel”. Peasineja oli Joep Leerssen (Amsterdami ülikool, „Emotive communities: The lyric as form, affect and platform”). Osalesid Saksamaa, Prantsusmaa, Läti, Leedu, Venemaa, Rumeenia, Suurbritannia, USA, Hispaania, Poola, Rootsi, Itaalia, India, Jaapani ja Eesti teadlased.

3. novembril toimus Tartus Õpetatud Eesti Seltsi kõnekoosolek. Sven Vabar pidas ettekande „Mehis Heinsaar ja kapitalismi igavus”. Esineja püstitas hüpoteesi, et vastandina kapitalismile, mis on oma olemuselt lihtne ja ühemõõtmeline (selleks mõõtmeks on raha), pakub Heinsaar välja oma paljumõõtmelisi labürintlikke reaalsusi.

5. novembril korraldas Eesti Keeletoimetajate Liit veebiseminari. Keelekorraldajad Peeter Päll ja Maire Raadik tutvustasid valmivat EKI teatmikku. See on süstematiseeritud ja pidevalt ajakohasena hoitav kogumik keelenõuandeid, seisukohavõtte, loendeid jm, mis on mõeldud kasutamiseks koos ühendsõnastikuga (sh ÕS-iga).

8. novembril pidas Elle–Mari Talivee Eesti Kirjandusmuuseumi veebiseminaril ettekande „Ilukirjandus ja ühistransport”. Esineja tõi näiteid Friedebert Tuglase reisi-dest XX sajandi alguse Euroopas: vaatluse all olid tema märkmed transpordivahendite ja ilmastikutingimuste kohta.

11.–12. novembril korraldas Eesti Kirjandusmuuseum Saka mõisas sügiskooli „Dialogues with Magic”. Üritus toimus koostöös keeleteaduse, filosoofia ja semiootika doktorikooliga. Ettekannetes vaadeldi maagiafenomeniga seotud narratiive, uskumusi, sümboleid, keelekasutust, meediaväljundeid ja funktsioone läbi aja. Kõneks oli maagia eesti, udmurdi, ainu, sufi folklooris jm, aga ka tänapäevases audiovisuaalkultuuris.

12. novembril toimus Tartus Eesti Rahva Muuseumis seminar „Kirjasaatjatest ühisloomeni: kaasavate kogude olevik ja tulevik”. Seminar oli pühendatud ERM-i kirjasaatjate võrgu 90. aastapäevale ja see keskendus mäluasutuste kogumise ja vahendamistegevuse olevikule ja tulevikule. Agnes Aljas kõneles kogudest ja kaasamisest ERM-i näitel, Sven Lepa Rahvusarhiivi ühisloomeprojektidest, Astrid Tuisk ja Kadri Tamm arutlesid, kellele on mõeldud rahvaluule kogumisvõistlused, Riin Alatalu ja Elle Lepik tutvustasid pärandivaderite projekti. Marja-Leena Jalava kõneles aktiivsest kaasamisest Soome Kirjanduse Seltsi arhiivi näitel.

19. novembril korraldati Tallinna Ülikoolis 17. muutuva keele päev. Kaaskorraldaja oli Tartu Ülikool. Üldsektsoonis esinesid Annika Hussar (TLÜ, „Nõukogude aja mõju eesti eesnimetasutusele”), Vivian Jõemets (HTM) ja Kadri Koreinik (TÜ, „Laste eesti sihtkeele alusuuringu plaanist”), Aive Mandel (TÜ, „Verbi asendist eesti, läti ja soome tänapäevases ja vane- mas kirjakeeles”), Peep Nemvalts (TLÜ, „Keele muut(u)mise mitmemõttelisus”), Miina Norvik ja Renate Pajusalu (TÜ,

„Kuidas on keeleline käitumine aegade jooksul muutunud? Arvamusi eesti inimestega tehtud intervjuudest”). Toimus kaks töötuba: „Muutuv keel – muutuvad normingud” (juhatajad Arvi Tavast, EKI, ja Liina Lindström, TÜ) ja „Noorte (mitmekeelse) suhtluse uurimine: metodoloogilisi ja muid aspekte” (juhataja Anna Verschik, TLÜ).

19. novembril toimus Viljandis IX pärandtehnoloogia konverents „Soome-ugri dialoogid. Kogud ja kogumine”. Esinesid Art Leete (TÜ, „Soome-ugri ainelise kultuuri uurimine hõimuidee taustal”), Piret Koosa (ERM, „Sissevaateid ERM-i soome-ugri esemekogu kujunemislukku”), Svetlana Karm (ERM, „Eesti Rahva Muuseumi soome-ugri kogud: visuaalne arhiiv kui pärandtehnoloogiate allikas”), Kadri Viires (EKA, „Kunstnikud kultuuripärandit kogumas”). Soome, Ungari ja Venemaa etnograafiamuuseumide esindajad tutvustasid oma soome-ugri kogude kujunemislugu.

20. novembril pidas Anu Kannike veebi-ettekande „Toidumälestused arhiivimaterjalides ja memuaarides”. Ürituse korraldas Berliini eesti kultuuriselts Kama ja see toimus toidukultuuri loengusarja raames. Esineja vahendas kulinaarseid mälestusi, mille on kirja pannud nii eestlased kui ka Eestis elanud või seda külastanud välismaalased XVIII–XIX sajandist kuni 1990-ndateni.

26. novembril peeti Tallinnas Tammsaare muuseumi 16. sügiskonverents „Müüdid ja piiblilood eesti kirjanduses”. Esinesid Peeter Espak („Valgus-Pimedus müüdi Lähis-Ida algupära ja selle peegeldused Eesti kaasajas”), Madis Arukask („Rahvuslik müüdivajadus folkloristlikust vaatepunktist”), Toomas Kiho („Müüt ja

manifest: küborgi manifesti tulemine eesti keelde”), Mari Niitra („Eesti lastekirjanduse harv kangelasmüüt ja selle iseärasused”), Mairi Laurik („Mütoloogia põimimise võimalikkusest, vajalikkusest ja eesmärkidest kaasaegses noortekirjanduses”), Aarne Ruben („Kollase ja musta ürgne motiiv kirjanduses”), Martin Oja („Dualism ja raiutud pea: alusmüüdi lõhestamine ja lõhestamine alusmüüdi aluselt”), Anneli Niinre („Piibellikkus, pühallikkus, elegia. Tõnu Õnnepalu „Paradiis”), Loone Ots („Mihkelsonide sõrmus: jumalatehmarik sünklaante süleluses”), Anneli Mihkelev („Kirjanduslikud müüdid ja intertekstuaalsus: põimunud müüdid multimeedialises keskkonnas”), Annika Aus („Argine müüt”), Paavo Põldmäe („Tammsaare Juudit kui paradoksaalne müüdikangelanna”), Mirjam Hinrikus („Nietzschelik dekadents Eestis ja Tammsaare töödes”) ja Maarja Vaino („Vargamäe Iiob”).

26. novembril toimus Zoomi vahendusel eesti keele õpetajate sügiskonverents. Esinesid Andra Rumm („Emakeeleolümpiaad 2022. Suuline keel kõnes ja kirjas”), Helen Hint („Protsessikeskse kirjutamise kasulikkusest”), Kati Käpp („Ma ei oska kirjutada!”), Maria Murumaa-Mengel („Meediapädevusest”), Piret Voolaid („Internetipärimus ja meemikeel kui noorte loominguline eneseväljendus”), Tiia Palmiste („Luulekogu käsitlemise võimalusi”). Eraldi sektsioonis osalesid eesti keele teise keelena õpetajad, neile esinesid Mare Kitsnik („Kuidas muuta eesti keele tunde kaasahaaravamaks, aktiivsemaks ja jõukohasemaks”) ja Jelizaveta Kromberg („Õpilaste ja õpetajate hinnangud õppekomplektile „Sõnajalaõis”). Joosep Susi korraldas eesti keele ja kirjanduse õpetajatele töötoa „Ma vihkan luulet!!!”.

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

18. novembril kaitses Maarja-Liisa Pilvik Tartu Ülikooli eesti keele erialal doktoritöö „Action nouns in a constructional network: A corpus-based investigation of the productivity and functions of the deverbal suffix *-mine* in five different registers of Estonian” („Teonimed konstruktsioonide võrgustikus: korpus-põhine uurimus *mine*-deverbaalsufiksi produktiivsusest ja funktsioonidest viies eesti keele registris”). Juhendajad olid prof Liina Lindström (TÜ) ja Petar Kehayov (Ludwig-Maximilians-Universität München, Saksamaa), oponent prof Jurgis Pakerys (Vilniuse ülikool, Leedu).

Eesti keeles on palju tuletusliiteid, mille abil on ühelt poolt võimalik rikastada sõnavara, teisalt aga on need vahendid, mis aitavad väljendada mingeid olukordi ja suhteid või nende osalisi. Üheks selliseks liiteks on *-mine*, mis võimaldab reeglipäraselt moodustada tegusõnadest nimisõnu, nii et muutub sõnaklass, ent mitte tähendus (nt *Mulle meeldib, kui Anne Veski laulab* → *Mulle meeldib Anne Veski laulmine*). Kuna liide on nii tähenduslikult kui ka moodustuslikult regulaarne, on seda peetud kõige produktiivsemaks tuletusliiteks eesti keeles ning tegusõna pöörddevormistiku osaks. Doktoritöö eesmärk oli tegeliku keelekasutuse põhjal välja selgitada, kas liide on ühtmoodi produktiivne erinevates situatiivse keelekasutuse registrites (nt kirjutatud teaduskeeles või kõneldud spontaanses suhtluses), kui palju produktiivsem on *-mine* võrreldes teiste tegusõnast nimisõnu tuletavate liidetega (*-us* ja *-ja*) ning kuidas mõjutab produktiivsust see, milliste ülesannete jaoks lausetes tuletisi kasutame. Väitekirjaga vaatleb tuletusmalle nii morfeempõhisest (vormilisest) kui ka skeempõhisest (tähenduslikust) perspektiivist, kirjeldamaks tuletusmorfoloogia rolli tegelikus keelekasutuses ning käsit-

maks sõnamoodustust kui morfoloogia ja süntaksi vahele jäävat nähtust terviklikumal, konstruktsioonipõhisel moel. Töös on kasutatud keelekorpuste (sagedus-) andmeid ning ühendatud kvantitatiivne sõnatasandi produktiivsuse analüüs kvalitatiivse lausetasandi analüüsiga.

Töö tulemused näitavad, et kvantitatiivsete mõõdikute abil on võimalik eesti keele tuletusliidete produktiivsust empiiriliselt võrrelda ning et eri tuletusliidete produktiivsus erineb oluliselt ka registriti: *mine*-liide on üldjuhul kõikides registrites produktiivsem, ent kõikide tuletusliidete produktiivsus näib olevat kõrgem informaalsetes registrites. Erinevused tulenevad ühelt poolt tuletusmallide struktuurilistest ja semantilistest piirangutest, teisalt aga ka pidevast väljendusvahendite vahelisest võistlusest ning erinevast pragmaatilisest nõudlusest teatud tuletisetüüpide ning kinnistunud ühendite järele eri keelekasutusolukordades. Samuti mängib produktiivsuse hindamisel suurt rolli see, millist kvantitatiivset mõõdikut vaadelda. Töös näidatakse ka, et eri tuletised eelistavad registrites erinevaid käandekonstruktsioone ning et morfoloogiline produktiivsus on seotud ka tuletiste süntaktilise kasutuskontekstiga. Põhjalikumalt analüüsitakse üht varem vähekirjeldatud süntaktilist konstruktsiooni (nt *Meil on koris-tamist*), kus *mine*-tuletised moodustavad lause süntaktilise ja semantilise tuuma. (dspace.ut.ee/handle/10062/74996)

22. novembril kaitses Mariia Nesterenko Tartu Ülikooli vene kirjanduse erialal doktoritöö „Проблема женского литературного творчества в России в первой трети XIX в. Случай А. П. Бунинной” („Naiste kirjandusloomingu probleem Venemaal XIX sajandi esimesel kolmandikul. Anna Bunina juhtum”). Juhendaja oli lektor Tatjana Stepanišševa (TÜ), oponentid lektor Irina Savkina (Tampere

ülikool, Soome), vanemteadur Tatjana Kitanina (Peterburi TA vene kirjanduse instituut, Venemaa).

Kirjandus professionaalse tegevusena oli Venemaal aktsepteeritud suhteliselt hilja, XVIII sajandi lõpus. Samal ajal hakkasid esile kerkima ka esimesed naiskirjanikud, kelle tee loomingu juurde oli üsna keeruline. Doktoritöös analüüsiti naiskirjanike osaluse tunnistamise protsessi mainitud perioodi vene kirjanduses. Naiste tegelemine kirjandusega kutsus ajakirjanduses esile ägedaid vaidlusi: arutati talutavaid piire, mida võidi aktsepteerida naisliteraatide tegevuses. Väitekirjas käsitleti nende protsesside kajastust poetess Anna Bunina (1774–1829) kirjanikubiograafias ja -maines. Analüüsiti erinevaid allikaid, eelkõige perioodilisi väljaandeid, mille põhjal ilmnes,

et kahe vastaka kirjandusleeri – Nikolai Karamzini ja Aleksander Šiškovi ning nende mõlema pooldajate seisukohad valgustatud aadlipreilide kultuurimissiooni kohta olid üsna sarnased. Šiškovi juhitud kirjandusselts Vene Keele Harrastajate Vestlusring võttis oma ridadesse ka naiskirjanikke. Väitekirja keskseks teemaks on Anna Bunina looming, tema luulekogu „Vilumatu muusa” (1809–1812) ning poetessi maine kujunemine kirjanduskriitikas aastatel 1800–1840. Bunina luuleuuenlustele ei pööranud kriitika tähelepanu, aga tema mitte kõige õnnestunud kirjanduslik ampluaa kutsus esile epigramme ja paroodiaid. Anna Bunina juhtumit on käsitletud ereda näitena naiskirjaniku retseptsiooni mudelitest XIX sajandi alguse vene kirjanduses. (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/75159>)

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXIV AASTAKÄIK

1–12
2021

SISUKORD

KEELETEADUS

ARTIKLID

Ernits, Enn. Kas linnuse rajajalt või tarvalt? Veel kord Tartu nime päritolust	6	532
Kaalep, Heiki-Jaan. Verbi algvorm ja teised vormid	6	510
Kiik, Johanna. Nelja uusklassikalise keelendi kohanemisest eesti keeles. <i>Supermees jooksis hüperkiiresti megaraskel ultramaratonil</i>	4	301
Langemets, Margit; Koppel, Kristina; Kallas, Jelena; Tavast, Arvi. Sõnastikukogust keeleportaalis	8–9	755
Oja, Vilja. Unikaalne linnasenimetus	5	444
Paet, Tiina; Risberg, Lydia. Võõrsõnade tähendussoovitused ja nende esitus üldkeele sõnaraamatus	11	965
Pilvik, Maarja-Liisa; Plado, Helen; Lindström, Liina. Murded, varieerumine ja korpusandmed. Eitussõna paiknemine võru ja seto eituslausetes	8–9	771
Praakli, Kristiina; Pae, Taavi. Õ	12	1035
Risberg, Lydia. Jonnakas <i>kostuma</i>	12	1078
Risberg, Lydia; Langemets, Margit. Paronüümide probleem eesti keeles	10	903
Ross, Kristiina; Põltsam-Jürjo, Inna. Eesti keel XVII ja XVIII sajandil kiriku kirjalikus asjaajamises	7	621
Sedrik, Meeli. <i>Meremehel piab olema kümme 'kepsi</i>	7	644
Taremaa, Piia. Liikumisverbid horisontaalsel ja vertikaalsel teljel. Ühe sorteerimiskatse tulemused	3	227
Vaba, Lembit. Sipsik ja <i>sipsik</i>	4	326
Vainik, Ene. Muutuv meel. Aastatel 1973–1974 ja 2016–2018 kogutud sõna-assotsiatsioonide võrdlus	12	1058
Viikberg, Jüri. Arvsõnadest ja loendamisest eesti keeles	5	417

ARVUSTUSED

Ernits, Enn. Lutsi aabits, ja mitte ainult (Uldis Balodis. Lutsi kiele lementar. Ludzas igauņu valodas ābece)	11	1025
Grünthal, Riho. Põhjalik murdeuurimus (Jüri Viikberg. Eesti murrete grammatika. (Eesti keele varamu VIII))	6	554

Junttila, Santeri; Kallio, Petri. Eesti keel läks ajalukku (Küllil Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso. Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu VI))	12	1110
Kaalep, Heiki-Jaan. Raamat õigekeele sõnamuutmisest (Annika Viht, Külli Habicht. Eesti keele sõnamuutmine. (Eesti keele varamu IV))	4	350
Linkgreim, Maria-Maren. Lühidalt (Pille Eslon, Annekatrin Kaivapalu, Katre Õim, Mare Kitsnik, Olga Gaitšenja, Kais Allkivi-Metsoja. Eesti keele oskuse arenemine ja arendamine. Kirjalik õppijakeel. Toimetanud A. Kaivapalu ja Pille Eslon)	6	561
Norvik, Piret. Lühidalt (Horisont. Sissevaade keeleteadusse. Erinumber. 2020, nr 6 (november–detsember))	4	360

LÜHIKIRJUTISED

Argus, Reili; Hussar, Annika; Männik, Airi. Ikka sõnastikest, keelekorraldusest ja -toimetamisest	7	651
Kaitstud doktoritööd	3	280; 4 374; 6 567; 10 944; 11 1030; 12 1119
Laan, Triinu. Aruanne. Helüait pakub võrukeelset kuulamisrõõmu	4	370
Lindström, Liina. Keelekorraldus meie elu kujundamas	5	451
Lühikroonika	1–2	183; 3 279; 4 371; 5 470; 6 564; 7 664; 10 941; 11 1029; 12 1117
Metslang, Helle. <i>Kurepõlved ja viilirajad, pommiaugud ja konnatiigid.</i> Vestlus kujundlikust keelest Asta Õimuga	1–2	170
Vallikivi, Hannes. Tartu Ülikooli eesti emakeelega doktorantide väitekirjade keelevalik	11	1006
Viikberg, Jüri. Helmi Neetar <i>in memoriam</i> (29. I 1934 – 1. II 2021)	4	368

KIRJANDUSTEADUS

ARTIKLID

Kaur, Kairit. „Ossiani lauludest” ja baltisakslaste ossianismist I	10	886
Kaur, Kairit. „Ossiani lauludest” ja baltisakslaste ossianismist II	11	985
Kaus, Jan. Nähtamatu Helsingi. Kjell Westö ruumipoeetika	3	253
Kotta, Kerri. Kõlaluule tekstist ja esitusest. Jaan Malini häälutus „Eesti”	1–2	140
Lotman, Rebekka; Lotman, Maria-Kristiina. Noore Jaan Bergmanni poeetika. Luulekunst kui lõbu ja õpetus	1–2	83
Luks, Leo. Radikaalne kodutus Ene Mihkelsoni luules	7	599
Merilai, Arne. Poeetika on geenides. Manifest	1–2	3
Merilai, Arne. Eesti novelli poeetikast	1–2	106
Meriste, Maarja Helena. Analüüs on hellus. Settinud seosed 2019.–2020. aasta kirjanduskriitikast	3	211

Meriste, Maarja Helena. Kirjanduskeele kauglugemine. Kirjandust väärindava metodoloogia arendamine tsiteerimisvõtte näitel	8–9	719
Novikov, Kadri. Korrates kordusi. Kreeka romaanides esinevate kordusfiguuride vahendamisest	1–2	51
Nõmmik, Urmis. Vanaheebrea afektiivse ja reflekteeriva mureluule stroofi-struktuurist Iiobi kõnede näitel	1–2	65
Ojam, Indrek. Jutustuse lagunemine ja stseeniline poeetika Ene Mihkelsoni proosas	5	401
Olesk, Peeter. Dialektiline Harald Peep	3	244
Päll, Janika. Ununevad distsipliinid: sõnakunst kui mõttekunst. Filosoofia valdkondade poeetika ja retoorika sünnist Kreekas ja edasikestmisest mujalgi	1–2	26
Sapunjan, Inga. Vastuoluline kaasajakujutus stalinismiaegses proosas. Koosoleku motiiv	4	283
Susi, Joosep. Lüürilisuse ja autobiograafilisuse konflikt	1–2	122
Šeļa, Artjoms. Erinevused, kaugused ja sõrmejäljed. Stilomeetria ja mitme-mõõtmelise tekstianalüüsi alused	8–9	696
Trunin, Mihhail. „Eesti territooriumile lähetatud juut”. Juri Lotmani retseptsioon eesti kirjandusmaastikul	6	475
Urmet, Jaak; Viiding, Kristi. Täiendust XVII sajandi Eesti luulele	10	843

ARVUSTUSED

Ehala, Martin. Aristokraat elevandipuuri ees (Mihkel Mutt. Maailmas peegelduv veetilk. Arutlusi Eestist, kultuurist, ajaloost. (Eesti mõttelugu 155))	11	1014
Friedenthal, Meelis. Fändom ja selle juurdumine Eestis (Fändomi süünd. Artikleid ulmekirjandusest. Koostanud Veiko Belials ja Joel Jans)	5	456
Hasselblatt, Cornelius. Järjekordne samm Jannseni rehabiliteerimisel (Rein Veidemann. Lunastatud. Romaan eestlaste Ristija Johannesest ning teest tema äratundmiseni)	10	927
Hennoste, Tiit. Ka pagulase tee kivil jätab jälje. Kalju Lepiku elu kirjanduses (Kalju Lepik. Vaid üks eesti kirjandus. Mälestusi, arvustusi, kõnesid ja vestlusi)	7	659
Kepp, Õne. Lauri Sommeri Enno (Ernst Enno. Imelikku rada pikka. Koostanud Lauri Sommer)	5	463
Kirikal, Merlin. Kuidas kuhjata romaani? (Kaur Riismaa. jaanalind kägu kajakas)	7	655
Kronberg, Janika. Lühidalt (Mall Jürma. Naine raamatute keskel. (Eesti mõttelugu 156))	5	468
Kronberg, Janika. Lühidalt (Inna Leitsalu. Piiritu igatsus. Nikolai Baturini kirjad Innale)	10	933
Kunnus, Mihkel. Vabanenud vaim pöördub keha poole (Sirje Kiin. Kirjanduse vabadus ja vabaduse kirjandus. Artikleid, sõnavõtte ja (sise)arvustusi 1977–2019. (Studia litteraria Estonica 20))	5	459
Laanes, Eneken. Uued lisandused Krossi kirjanikukuvandile, pealekauba teda ümbritsenud naiste aredad lood (Jaan Kross. Kallid krantsid. Kirjad vangilaagritest ja asumiselt Siberist 1946–1954. Koostanud ja kommenteerinud Eerik-Niiles Kross)	12	1099

Lill, Siim. Uni on elu nägu (Eva Koff. Kirgas uni)	12	1096
Melts, Brita. Lühidalt (Viivi Luik. Selle kevade tervitus. Esseed ja teised kaante vahel ilmutata tekstid)	3	274
Melts, Brita. Lühidalt (Øyvind Rangøy. Oled ikka veel see poiss. Ühe lapsepõlve fragmendid)	5	466
Melts, Brita. Lühidalt (Arno Oja. Eesti kirjandusmaastikul. Kirjutisi 2016–2020)	11	1028
Melts, Brita. Lühidalt (Toomas Liiv. Apokrüüfid. Koostanud ja toimetanud Elo Lindsalu)	12	1116
Oja, Arno. Luuleklassika selitamine (Gustav Suits. Nii tuli õhtu. Koostanud Mart Velsker)	4	337
Olesk, Sirje. Erakirjad kui kirjandus (Raimond Kaugver. Kirjad Sigridile. Sõjatandril ja vangilaagrist 1944–1949. Koostanud Eneken Laanes)	4	341
Raud, Paul. Lühidalt (Jan Kaus. Homme tuntud avarus. Väike lausete konstrellatsioon. (Bibliotheca controversiarum))	4	357
Ross, Johanna. Talumatuse ja tõsiduse prohvet (Elo Viiding. Mina kõnelen kirjandusest. (Tekste aastatest 2009–2019))	4	343
Ross, Johanna. Lühidalt (Jaan Kaplinski. Eesti, estoranto ja teised keeled. (Bibliotheca controversiarum); Joel Sang. Mäng versus äng. Valik kirjatöid 2010–2020)	4	358
Ross, Johanna. Lühidalt (Dubravka Ugrešić. Romaanijõe forsseerimine. (Loomingu Raamatukogu 2021, nr 6–9))	6	559
Ross, Johanna. Lühidalt (Anna Žigure. Läti rahva käekäik. Hetki ajaloost. (Loomingu Raamatukogu 2021, nr 4–5))	6	560
Soovik, Ene-Reet. Lühidalt (Juhan Voolaid. Tartu 1971–1983. Jõmpsika mälestused)	4	356
Susi, Joosep. Filosoofi surm on luuletaja sünd (Mart Kangur. Armkude; Mart Kangur. Kellegi teisena)	12	1093
Talivee, Elle-Mari. Tonka võbikut laenates (Tauno Vahter. Pikaajaline kokku-saamine)	6	551
Tüür, Kadri. Vaba mõtlemine, keeruline lugemine (Hasso Krull. Imelihtne tulevik. Manifeste ja mõtisklusi 1995–2009. (Vabamõtledjad 1))	4	331
Urmet, Jaak. Raamat Aimée Beekmani elust ja loomingust (Sirly Hiimäe. Ja kõik läheb mööda. Kirjanik Aimée Beekman)	11	1010
Vaiksoo, Jaanus. Läti kirjasaatjast Eesti kirjanikuks (August Gailit. Siis tuli sõda. (Eesti mõttelugu 145.) Koostanud Hando Runnel)	3	264
Velsker, Mart. Käib kokku (Lauri Sommer. Lõputu soovid)	6	547

LÜHIKIRJUTISED

Ernits, Enn. Veel Joachim Salemanni eestikeelsest paarisvärsist	12	1090
Haug, Toomas. Tundeline eluvõlgnik. Mäletades August Eelmäed (28. X 1931 – 7. XII 2020)	3	275
Hennoste, Tiit. Vaid üks eesti kirjandus?	12	1086
Kurvet-Käosaar, Leena; Hollo, Maarja. Eesti elulood kui Eesti suur lugu. Intervjuu Rutt Hinrikusega	5	438

Lauristin, Marju. Kuidas mäletada Jaan Kaplinski? (22. I 1941 – 8. VIII 2021) ..	10	938
Lukianos. Konsonantide kohtuasi Sigma poolt Tau vastu seitsme vokaali eesistumisel	1–2	11
Näripä, Neeme. Lukianos Samosatast ja „Vokaalide kohus” – kas see on mingi nali?	1–2	17
Ross, Johanna. Metakriitika <i>grand old man</i> . Rein Veidemann 75	10	934
Tomberg, Jaak. Professori kõnetead. Arne Merilai 60	4	318

RAHVALUULE JA KULTUURIUURINGUD

ARTIKLID

Friedenthal, Meelis. Varauusaegsete disputatsioonide läbiviimisest, ülesehitusest ja teemadest	10	865
Ibrus, Indrek; Schich, Maximilian; Tamm, Marek. Digihumanitaariast kultuuriandmete analüüsini	8–9	678
Kalkun, Andreas; Lust, Kersti. Külahoorad folkloori ja kohtumaterjalide peeglis	3	187
Korb, Anu. Nimi ei riku meest. Siberi eestlaste eesnimed ja hüüdnimed	6	494
Lintrop, Aado. Mansi loomislugudest regilaulu ilmalinnuni	5	379
Ojamaa, Maarja; Torop, Peeter; Fadeev, Aleksandr; Milyakina, Alexandra; Rickberg, Merit. Digitaalne lugemine ja humanitaarharidus	8–9	737
Plath, Ulrike; Raudkivi, Priit; Vanamölder, Kaarel; Kruusmaa, Krister; Liiv, Anna Helena. Kuidas kodeerida kliimat? Eesti ajaloolise kliimauurimise digitaalsest pöördest	8–9	819
Puss, Fred. Kakasonist Kaljulaks. Perekonnanimede eestistamise andmebaasi analüüs	8–9	797
Rattus, Kristel; Järs, Anu. Teel. Nõukogudeaegsed reisikogemused biograafilistes allikates	11	947
Saro, Anneli. Ambivalentse poeetika	1–2	156
Tannberg, Tõnu. „Kuid kirjanike liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks pereks”. Lisandusi Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu asutamise loole aastatel 1943–1946	7	571
Tinits, Peeter; Klavan, Jane; Lindström, Liina. Digihumanitaaria Eestis	8–9	667

ARVUSTUSED

Heinapuu, Ott. Kuidas õppida tundma unenägude keelt? (Jaan Sudak. Mia nägi unõs... Uni ja unenäod eesti rahvapärimuses)	10	929
Kronberg, Janika. Lühidalt (Jaan Kross ja Tallinn. Koostaja Maarja Undusk) ...	4	355

Lauk, Epp. Veel üks mälestussammas Tõnissonile (Krista Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem. 1. ja 2. osa. (Riigivanemad 3–4))	3	268
Lotman, Piret. Tallinna armastuslugu (Martin Klöker. Caspar und Catharina. Eine Revaler Liebe in Briefen des 17. Jahrhunderts. (Baltische literarische Kultur, kd 2))	11	1017
Mattheus, Ave. Lugu Balti saatuseühtsusest (Balti kirjakuultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad. Koostanud Liina Lukas. Autorid Vahur Aabrams, Meelis Friedenthal, Tiina-Erika Friedenthal, Katre Kaju, Tiina Kala, Kairit Kaur, Martin Klöker, Lea Leppik, L. Lukas, Anu Mänd, Pärtel Piirimäe, Ulrike Plath, Aivar Pöldvee, Tiiu Reimo, Aiga Šemeta, Jaan Undusk, Kristi Viiding. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus)	12	1105
Melts, Brita. Lühidalt (Friedebert Tuglas, Karl Ast Rumor. Omnibusega ümber Põhja- ja Kesk-Euroopa. Väike Skandinaavia reisisaatja)	5	467
Olesk, Peeter. Villem Ernits lähemalt ja kaugemalt (Villem Ernits. Koostaja Ott Kurs)	11	1021
Siirman, Vivian. Lühidalt (Ado Kõögardali päevaraamat 1944. Ümber kirjutanud, toimetanud ja kommenteerinud Anu Saluäär-Kall; Ado Kõögardali päevaraamat 1945. aastast. Ümber trükkunud, toimetanud ja kommenteerinud Anu Saluäär-Kall)	4	361
Siirman, Vivian. Lühidalt (Vallo Reimaa. Ühes laulmise vägi. Jõhvi laulupeod 1865. aasta Alutaguse praostkonna laulupühast kuni Jõhvi pargi laulupidudeni)	6	562
Siirman, Vivian. Lühidalt (Marju Kõivupuu. Eesti põrgute lood. Põrgu pärimuses ja maastikul)	7	663
Vainik, Ene. Üks ropu suuga rahvas (Eesti kõnekäänud I–II. (Monumenta Estoniae antiquae VII. Phrasia Estonica I) Toimetaja Asta Õim)	1–2	179
Võsa, Aira. Noppeid Morgensterni juubelialbumist (Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250. Koostaja Jaanika Anderson. Toimetajad Janika Päll, Jaanika Anderson, Moonika Teemus, Ivo Volt)	4	346

LÜHIKIRJUTISED

Talivee, Elle-Mari. Linda Jürmann-Vilde elukaare peegeldus (Linda Vilde muuseum. Näitus Eduard Vilde muuseumis, 19. I – 27. II 2021. Koostaja Liina Siib, kuraator Kadi Kesküla, kujundaja Kaire Rannik, näituse ajalehe graafiline kujundaja Viktor Gurov)	4	364
--	----------	-----

DETSEMBER

- 11. **Piret Peiker**, kirjandusteadlane – 50
- 16. **Raimo Männis**, kirjanik – 90
- 21. **Toivo Tasa**, kirjandusteadlane, tõlkija, diplomaat – 70
Rein Raud, kirjanik, tõlkija – 60
- 23. **Aksel Tamm**, kirjandusteadlane, tõlkija – 90
- 24. **Andrei Ivanov**, kirjanik – 50
- 26. **Helga Laanpere**, keeleteadlane – 90

Jaauuaris 2022 Keel ja Kirjandus ei ilmu.

Veebruaris ilmub teemanumber
diskursusemarkeritest.

 9 770131 144034		TELLIMISE INDEKS	78167
ISSN 0131-1441 e-ISSN 2346-6014			
Hind 2.80 €			